

Qahramon Rajabov, Akbar Zamonov

Ózbekistan tariyxı

(1917—1991-jıllar)

Orta bilimlendiriw mákemeleriniń 10-klası hám orta arnawlı, kásip óner bilimlendiriw mákemeleriniń oqıwshıları ushın sabaqlıq

1-basilimı

Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı tastıyqlaǵan

Ġafur Ġulam atındaǵı baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
Tashkent — 2017

UOK: 82.94(075)
KBK: 63.3(5Ó)ya721
R 17

Pikir bildiriwshiler:

A.A. Mavrulov — Respublika Milliy ideya hám ideologiya ilimiy-ámeliy orayı baslıǵı, t.i.d., professor;

S.I. Inoyatov — Buxara mámleketlik universiteti professorı, t.i.d.;

Sh. Ergashev — Ózbekistan IA Tariyx institutı aǵa ilimiy xızmetkeri, t.i.k.;

B.A. Pasilov — Ózbekistan IA Tariyx institutı aǵa ilimiy xızmetkeri, t.i.k.

I.M. Shamsiyeva — Ózbekistan IA janındaǵı Ózbekistannıń eń jańa tariyxı orayı aǵa ilimiy xızmetkeri, t.i.k.;

Sh. Xoliqulov — Samarqand mámleketlik universiteti kafedra baslıǵı, t.i.k., docent;

Sh. Safarova — RBO bas metodisti;

F.S. Amonova — Tashkent qalası Mırza Ulıǵbek rayonındaǵı 248-mekteptiń tariyx páni muǵallimi;

U.F. Haydarov — Buxara wálayatı. Buxara rayonu 13-qánigelestirilgen MUM joqarı kategoriyalı muǵallimi;

J.J. Abdullayev — Tashkent mámleketlik yuridikalıq universiteti janındaǵı akademiyalıq liceydiń tariyx páni muǵallimi.

Qaraqalpaqsha awdarmaǵa pikir bildiriwshi:

B. Kojamuratov — ROMO metodisti.

Tariyx ádebiyatları baspaǵa tayarlaw hám basıp shıǵarıw boyınsha ekspert toparınıń juwmaǵı boyınsha Respublika bilimlendiriw orayınıń tariyx páni ilimiy-metodikalıq keńesi tárepinen baspaǵa usınıs etilgen.

Sabaqlıqtıń qoljazbası ÓzR IA Ózbekistannıń eń jańa tariyxı máseleleri boyınsha muwapiqlastırıwshi-metodikalıq oray hám de Tariyx institutında tayarlandı.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

Q. Rajabov, A. Zamonov. Ózbekistan tariyxı: Orta bilim beriw mákemeleriniń 10-klası hám orta arnawlı, kásip óner bilimlendiriw mákemeleriniń oqıwshıları ushın sabaqlıq/Avtor: Q. Rajabov, A. Zamonov. 1-basılıwı. — Nókis: «Bilim» baspası. 2017. — 144 b.

UOK: 82.94(075)

KBK: 63.3(5Ó)ya721

R 17

© **Q. Rajabov, A. Zamonov**

© «**Ġafur Ġulam**» atındaǵı **BPDÚ, 2017.**

Qaraqalpaqsha awdarma

© «**Bilim**» baspası, 2017.

ISBN 978-9943-5008-7-7

KIRISIW

Áziz oqıwshılar!

Tariyx sabaqları. Tariyx xalıqqa sabaq hám bilim beredi. Tariyxtı úyrenbey turıp, keleshekti bilip bolmaydı. Hár bir insan, hár bir xalıq óz ótmishin hám keshirmelerin ata-babaları tárepinen jaratılğan tariyxıy kitaplardı dıqqatlılıq penen oqıw, úyreniw arqalı bilip aladı. Tariyx insan aqıl-oyı hám oylawınıń sonday bir ájayıp hám káramatlı jemisi bolıp, onıń ruwxıy qúdireti hám járdemi menen biz barlıq ótmish zamanlardıń adamlarına sırlas, muńlas bolamız, ótken ásirler dizbegin pútkil keshirmeleri, güresleri, qarama-qarsılıqları menen kóz aldımızda sáwlelendiremiz. Insan tariyxtan tálim-tárbiya aladı, tariyx úlken sabaq beredi. Tariyx sabaqlarınan ózine tiyisli juwmaq shıgara almağan, ótken kúnin jaqsı bilmegen millettiń keleshegi óz-özinen belgili.

Belgili ózbek aǵartıwshısı, jadidshilik háreketiniń kórnekli wákili Abdurauf Fitrat 1917-jılı tariyxtan sabaq shıǵarıw haqqında bılay jazǵan edi: «Tariyx milletlerdiń ótmishin, rawajlanıwın hám de hálsirewiniń sebeplerin úyrenetuǵın ilim bolıp tabıladı».

Tariyx sabaqları búgingi kúnde de bizdi qıraǵılıqqa shaqıradı. Atap aytqanda, dúnyanıń ayırım mámleketlerinde hám Ózbekistanǵa shegaralas ayırım mámleketlerde siyasiy turaqlılıqtı buzbaqshı bolǵan siyasiy kúshler hám terrorshı toparlardıń bar ekenligi hár bir adamdı oylandırmaq qoymaydı. Húrmetli oqıwshılar, sonıń ushın da Sizler gárezsizlik inam etken jemisin asırawıńız, erk hám azatlıǵımız hám de birlik hám doslıǵımızdı kóz qarashıǵındaǵı gáwharday qorgawıńız shárt.

Ózbekistanniń sovet dáwiri tariyxınıń ayrıqsha ózgeshelikleri hám dáwirlestiriw máseleleri. Bul sabaqlıq betlerinde Watanımız tariyxınıń eń quramalı hám qarama-qarsılıqlı, úlken joǵaltıwlar hám qurbanlarǵa bay, sonday-aq, ata-babalarımızdıń el azatlıǵı hám gárezsizligi ushın alıp barǵan qaharmanlıq güresleri, jeńilisleri hám jeńisleri hám de

ózbek xalqınıń dóretiwshilik iskerligi hám pidayılıq miynetlerin óz ishine alǵan Ózbekistannıń sovet dáwiri tariyxı sóz etiledi.

1917—1991-jıllar Ózbekistan tariyxında sovet dáwirin quraydı. Bul dáwirdi tómendegi úlken **2 basqıshqa** ajıratıw múmkin: 1) **birinshi basqısh** — 1917—1924-jıllar; 2) **ekinshi basqısh** — 1925—1991-jıllar. Birinshi basqıshda regionda Túrktan, Buxara, Xorezm respublikaları dúzilgen bolsa, ekinshi dáwir 1925-jıl fevralda Ózbekistan SSRnıń dúziliwi menen baslanadı hám de 1991-jılı sovet mámleketiniń tarqalıwı menen tamamlanadı. Bul basqıshlar da óz nábwetinde birneshe kishi basqıshlarǵa bólinedi.

Pikir!

6—9-klass tariyx sabaqlarında ótilgen dáwirler (áyyemgi dáwir, orta ásirler, jańa dáwir hám t.b.)dıń óz ishinde jáne dáwirlestiriliwi qanday ólshemler menen baylanıslı?

Ózbekistan Respublikası Prezidenti **Shavkat Mirziyoyev** 2016-jılı 14-dekabrde Oliy Majlis palatalarınıń qospa májilisinde sóylegen sózinde jaqın ótmish tariyxımızǵa tómendegishe baha bergen edi: «Ózbek xalqınıń neshe mın jıllıq tariyxında qanday qıyın dáwirler, awır sınavlar bolǵanın barlıǵımız jaqsı bilemiz.

Ózbekistannıń eń jańa tariyxı hám biz erisken jer júzilik tabıslar márt hám shıdamlı xalqımız hárqanday qıyınshılıq, tosıq hám sınavlardı óz kúshi hám erki menen jeńip ótiwge tayın, dep aytıwǵa tolıq tiykar beredi.

Biz ata-babalarımızdıń esteliklerin asırıp-abaylap, qálbimizde, júregimizde máńgi saqlaymız. Búgilmeytuǵın erk, pidayılıq hám batırlıq úlgisin ámelde kórsetip, óz ómirin áziz Watanımızdıń hár tárepleme rawajlanıwına arnaǵan ustaz hám tárbiyashılarımız, zamanlaslarımız benen biz sheksiz maqtanamız».

Soraw hám tapsırmalar:

1. 9-klasta Ózbekistan tariyxı páninde qaysı dáwir tariyxın úyren-dińiz? Bul dáwir qanday ólshemler tiykarında dáwirlestirilgen edi?
2. Tariyx sabaqları insan iskerligi ushın qanday áhmiyetke iye?
3. Sizińshe, Ózbekistanda sovet dáwiri tariyxın dáwirlestiriw qanday ólshem tiykarında ámelge asırılǵan?

BIRINSHI BAP. TÚRKSTAN ÚLKESINDE SOVET HÁKIMIYATINIŇ ORNATILÍWÍ HÁM DE ÓZBEK XALQINIŇ ĠÁREZSIZLIK USHÍN ĠÜRESI (1917—1924-jullar)

§ 1. Túrktstan úlkesi 1917-jil fevral — oktyabr aralıǵında

Ġárezsizlik — Túrktstan xalıqlarınıń ásirlik ármanı. Tariyxıy tájiriye sonı kórsetedi, biziń ata-babalarımız ásirler dawamında óz shańaraqları, muqaddes topıraqları, diniy isenimleri, úrp-ádetleri hám dástúrlerine sadıq bolıwın ullı is dep esaplaǵan. Bul úrp-ádetlerdiń buzılmawı ushın ózbek xalqınıń mırn-mırnlaǵan sadıq ulları óz ómirlerin qurban etken, elimiz Ġárezsizligi ushın bolǵan sawashlarda sheyit ketken. Túrktstan regionı Rossiya imperiyası tárepinen basıp alıńǵan waqıttan berli toqtamaǵan milliy azatlıq háreketi xalıqtıń milliy ózligin ańlawında, óz Watanı hám milletiniń azatlıǵı hám Ġárezsizligi ushın onıń watandı súyiwshilik umtılıwların bekkemlewe úlken tásir kórsetti.

Túrktstan jadidleri reformalardı basqıshpa-basqısh ámelge asırıwdı, alǵa ilgerilew hám rawajlanıwǵa tek Ġana tınıshlıq jolı menen, parlament arqalı erisiwdi rejlestirgenligi belgili edi.

Pikir! 8—9-klaslarda alǵan biliminizge súyenip, reformalardı parlament jolı menen ámelge asırıw degende qanday process túsiniwetuǵınlıǵın talqılań.

Biraq, 1917-jıldıǵı waqıyalar procesi, jadidshilik háreketiniń iri teoritigi **Abdurauf Fitrat** sol waqıtta jazǵanıday, «*Rusiyada bas kótergen jańa bir bále — bolshevik bálesi*» kúshler qatnasın pútkilley ózgertip jiberdi. Ózbek xalqınıń basqa bir pidayı perzenti **Mahmudxoja Behbudiy** tárepinen ortaǵa taslanǵan «*Haq alınar, berilmes!*» uranı barlıq millettıń jawıngerlik shaqırıǵına aylandı. Ġárezsizlik hám azatlıq ushın, Túrktstanda avtonomiya ornatiw ushın parlament jolı arqalı Ġuresken Túrktstan aldınǵı qatardaǵı jetekshileri hám jadidlerdiń xızmeti aradan 100 jıldan artıq waqıt ótken búgingi kúnde de dıqqatqa ilayıq waqıya bolıp sanaladı.

Ózińizdi smań!

Mahmudxoja Behbudiy uranı ...
Abdurauf Fitrat ...

Fevral revolyuciyası hám onıń Túrktan úlkesine tásiiri. Adamzat tariyxında sonday waqıyalar boladı, olar barlıq mámleketler hám ellerde jasawshı júzlep xalıqlardıń keyingi tágdirin pútkilley ózgertip jiberdi. Áne usınday waqıyalardan biri **1917-jılı 27-fevralda** (jańa esap penen 12-martta) bolğan Rossiyadağı **Fevral revolyuciyası** bolıp tabıladı.

Este saqlań!

Túrktanda eramızda sáneniń ózinde jańa hám eski jil esabı bar bolıp, sabaqlıqta tariyxıy sáneler 1918-jılı 31-yanvarğa shekem eski esap penen, 1918-jılı 14-fevraldan baslap jańa esap penen beriledi. Sebebi, RSFSR (Rossiya) Xalıq Komissarları Soveti baslıgınıń 1918-jılı 26-yanvardağı arnawlı dekreti menen Rossiya aymağında grigorian kalendarı engizilip, ámelde bolğan 13 kúnlük pariq dúzetildi. Qullası, 1918-jılı 31-yanvardan keyin 1-fevralğa emes, bálkim 14-fevralğa ótili. Bul kalendar Túrktan úlkesine de engizildi.

Rossiya imperiyası paytaxtı Petrogradta bul waqıtta mitingler hám qozgalańlar baslanıp, ol Fevral revolyuciyası jeńisi menen juwmaqlandı. Fevral revolyuciyası Rossiya imperiyası aymağında samoderjaviyağa shek qoyıldı, imperator (patsha)dıń sheksiz húkimdarlıgı tamamlandı. Rossiya imperatorı Nikolay II óz ıqtıyarı menen 2-mart kúni taxttan bas tarttı.

Petrogradta Mámleket dumasınıń **Waqıtsha komiteti** dúzildi. Jumısshı hám soldat deputatları soveti saylandı. 1-mart kúni Moskvada, mart ayında pútkil mámlekette jańa hákimiyat ornatıldı. Rossiyadağı Waqıtsha húkimetke Georgiy Lvov (1917-jılı mart—iyul) hám Aleksandr Kerenskiy (1917-jılı iyul—oktyabr) basshılıq etti.

Fevral revolyuciyası Túrktan úlkesi musılman xalqın siyasiy jaqтан oyatıwda, demokratiyalıq ózgerislerge basshılıq etpekshi bolğan jańa kúshlerdiń siyasat maydanına shıgıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Jadidler júzege kelip atırğan milliy demokratiyalıq kúshlerdiń ózegi boldı. Olar regionnıń túpkilikli xalıqlarınıń rawajlanıw hám gárezsizlik

haqqındağı óz ideyaların Fevral revolyuciyası ideyaları menen baylanıstırıp, ózleri járiyalağan principiardi ámelge asırıwǵa belsendi kiristi.

Rossiya Waqıtsha húkimetiniń Túrktan komiteti xızmeti. Tashkentte 1917-jılı 2-martta **jumısshı deputatları Soveti** (Tashkent Soveti) dúzilgen edi. Waqıtsha húkimet ornatılǵannan keyin, Túrktan úlkesi general-gubernatorı hám Túrktan áskeriy okrugi komandiri general **A.N.Kuropatkin** hám onıń járdemshileri lawazımlarınan shetletilip, 31-martta úy qamaǵına alınǵan edi.

Ózińizdi sınáń!

Fevral revolyuciyası — bul ...

Waqıtsha komitet — bul ...

Waqıtsha húkimet tárepinen 1917-jılı 7-aprelde Túrktan úlkesin basqarıw ushın 9 adamnan ibarat **Túrktan komiteti** dúzildi hám Tashkentte jumıs alıp bardı.

Túrktan komitetine kadetler partiyası wákili **Nikolay Shchepkin** hám eserler partiyasınan **Vladimir Nakivkin** basshılıq etti. Onıń quramına evropalılardan tısqarı túrkiy xalıqlar wákıllerinen Muhammadjan Tınıshbaev, Alixan Bukeyxanov, Sadri Maqsudiy, Abdul Aziz Davletshin de kirgen edi. Biraq olardıń derlik barlıǵı Túrktandağı jergilikli sharayattı jaqsı bilmeytuǵın, bunıń ústine kúshsiz siyasatshılar edi.

Tiykarınan alǵanda, Waqıtsha húkimet Túrktan úlkesi general-gubernatorlıǵın Túrktan komitetine almasırw menen koloniallıqtan ibarat úlke basqarıwın dáslepkinshe qaldırdı, tek ǵana atın ózgeretti, bolǵanı. Bul jaǵday, álbette, sezilmesten qalmaqı hám hár túrli jaǵdaylardı keltirip shıǵardı. Tez arada Túrktan komiteti menen jergilikli, siyasiy hám jámáátlik shólkemleri hám de sovetler (Tashsovet) ortasında túrli qarama-qarsılıqlar júzege keliwine sebep boldı.

Pútkil Túrktan musulmanları qurılıtları hám de «Shuroi Islamiya» hám «Shuroi Ulama» shólkemleriniń xızmeti. 1917-jılı 14-martta Tashkent qalasında Túrktan alǵa ilgerlewshileriniń jámiyetlik-siyasiy shólkemi bolǵan **«Shuroi Islamiya»** («Islam keńesi») dúzildi. Shólkemge

Este saqlań!

Türkstan komiteti quramına ózbek xalqınıń birde bir wákili kirgizilmegen.

Ubaydulla Xojaev

dáslep **Abdulvohidqari Abduraufqari ulı**, keyin ala **Ubaydullaxoja Asadullaxojaev** (Ubaydulla Xojaev) baslıq etip saylanǵan. «Shuroi Islamiya» xızmetinde Munavvarqari Abdurashidxanov, Mahmud-xoja Behbudiy, Mustafa Chuqay, Axmet Zaki Validiy, Islam Sultan Shoahmedov, Taspolatbek Norbutabekov sıyaqlılar áhmiyetli rol atqarǵan.

1917-jılı 16—23-aprelde Tashkent qalasında shólkem baslaması menen Pútkil Türkstan musulmanlarınıń I qurıltayı bolıp ótti.

Pikir! 9-klastaǵı bilimińizge súyenip, Türkstan general-gubernatorlıǵınıń dúziliwi hám onıń basqarıwındaǵı ózine tánlikler nelerden ibarat bolǵanın esleń. Onıń birinshi general-gubernatorı kim edi?

Tariyxta dáslepki márte Pútkil Türkstan aymaǵında musulmanlar qurıltayı shaqırılıp, onda túpkilikli xalıqlardıń avtonomiyaǵa qaray qatań umtılwı, óz dástúrleri, úrp-ádetleri hám turmıs tárizin izshil qorǵawı ayıldı. Onda Türkstan musulmanlarınıń Milliy Orayı — **Türkstan úlke musulmanlar keńesi** (Kraymussovet) dúzildi. Mustafa Chuqay oǵan baslıq,

Axmet Zaki Validiy

Munavvarqari Abdurashidxanov hám Axmet Zaki Validiy xatkerler boldı. Qurıltayda qabıl etilgen shólkem baǵdarlamasında úlke musulmanları arasında reformalar ótkeriw ideyaların tarqatıw, regiondaǵı barlıq musulmanlardı birden bir princip hám pikir tiykarında birlestirip, Türkstangá avtonomiya huqıqın beriw ushın gúres wazıypası qoyılǵan. 1917-jılı aprel ayında-aq shólkemniń Samarqand, Qoqan, Namangan, Andijan, Margılan, Skobelev (Fergana), Marı, Türkstan,

Aqmeshit (Qızıl Orda), Osh hám basqa qalalarda bólimsheleri (shuba) dúzilgen. Tashkentte «Shuroi islam» atlı gazeta da shıǵarılǵan.

Biraq aldınǵı qatardaǵı zıyalılar (jadidler) menen eskilik tárepdarları bolǵan ayırım ulamalar (eskishiler) arasındaǵı kelispewshilikler «Shuroi Islamiya» shólkeminde bóliniw júz beriwine alıp keldi. **1917-jılı iyunde** shólkemnen bir topar ulamalar bólinip shıǵıp, Qoqan hám Tashkentte jańa jámiyetke «**Shuroi Ulama**»ǵa tiykar saldı. Jámiyettiń Tashkent, Qoqan, Samarqand, Namangan qalalarındaǵı bólimleri belsendi jumıs alıp bargan. Tashkent bólimine Sherali Lapin, eń iri Qoqan bólimine Molla Muhiddinxan, Molla Ulıǵxan Torayev basshılıq etken. Jámiyet baǵdarlaması hám nızamına baylanıslı ishki siyasiy dúzimde sháriyat nızamlarına qatań boysınıw, milliy-diniy qádiriyatlardı jetilistiriwge shaqırılǵan hám medreselerdi ekonomikalıq qolap-quwatlaw ayılǵan. «Shuroi Ulama» tárepinen «**al-Izoh**» hám «**al-Isloh**» jurnalları basıp shıǵarılǵan. Ulamashılar baslaması menen 1917-jılı sentyabrde Tashkentte Túrktstan hám Qazaqstan musulmanları qurıltayı ótkerilgen. Onda ulamashılar hám shuroi islamshılar óz ara birlesip, «**Musılmanlar Awqamı**» siyasiy partiyasın dúzdi (1918-jılı may ayında bolshevikler tárepinen «Shuroi Islamiya» hám «Shuroi Ulama» jámiyetleri saplastırıldı).

Este saqlañ!

Sol jol menen, Túrktstanda Rossiyadaǵı sıyaqlı eki hákimiyatshılıq emes, bálkim tómendegi úsh hákimiyatshılıq payda boldı:

*Birinchisi, Rossiya Waqıtsha húkimetiniń waqıtlı Túrktstan komiteti;

*Ekinshisi, Túrktstandaǵı jumısshı hám ásker deputatlarınıń jergilikli hám oraylıq Sovetleri;

*Úshinshisi, jadidlerdiń «Shuroi Islamiya» jámiyeti hám onıń orınlardaǵı bólimleri, Tashkentte Túrktstan úlke musulmanları soveti (Kraymussovet) — Milliy Oray.

Biraq jadidler hám ulamalar ortasındaǵı kelispewshilikler hám ideyalıq gúres kem-kemnen keskin tús alǵan. Bul jaǵday regiondaǵı basqa siyasiy kúsh — bolshevikler hám sol eserler partiyaları wákillerine qol kelgen.

Shuroi Islamiya

→ *«Musılman Awqamı»* ←

«Shuroi Ulama»

Atamalar túsiniǵi!

Avtonomiya — bir aymaqtıń mámleket hákimiyatın ǵárezsiz ámelge asırıw huqıqı.

Kadetler — «konstituciyalıq demokratlar» birikpesiniń bas háriplerinen alınǵan. Rossiyada 1905-jılı dúzilgen, konstitucion-demokratiyalıq partiya dep atalıwshı partiyanıń aǵzaları.

Eserler — S (es) — social, R (er) — revolyuciyalıq, yaǵnıy social revolyucionerler atınan alınǵan bolıp, olar sovetler ishinde diyqanlar máplerin qorǵawshı topar bolǵan.

Bolshevik — (russha bolshoy, bolshe — úlken; kóp) Rossiya social-demokratiyalıq jumısshı partiyasınıń 1903-jılı II syezdinde partiya aǵzalarınıń kópshiligi tiykarında dúzilgen toparı bolshevikler, kemshiligi bolsa mensheviklerge bólini.

Shuba — bólim, tarmaq.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Túrktan xalqınıń tiykarǵı ármanı ne edi?
2. Túrktanlılar 1917-jılı fevral revolyuciyasınıan neler kútken edi?
3. 1917-jılǵı fevral ózgeriwinen soń Túrktanda qanday ózgerisler júzege keldi?
4. Jańa tariyxıy sharayatta Túrktan jadidleri aldında qanday áhmiyetli wazıypalar turǵan edi?
5. Pútkil Túrktan musılmanları I qurılıtayı qanday máselelerge arnalǵan edi?
6. Úyge tapsırma: tómendegi kesteni toltırın!

Jámiyet	Dúzilgen waqtı	Qatnasıwshıları	Xızmeti	Basılımları
«Shuroi Islamiya»				
«Shuroi Ulama»				

§ 2. Túrkhanda sovet hákimiyatınıń májbúriy túrde ornatılıwı hám de bolshevikler diktaturası

Rossiyadağı Oktyabr awdarıspağı hám de onıń Túrkhanda úlkesine tásiiri. 1917-jılı avgusttıń aqırı — sentyabrdiń baslarında bolshevikler Petrograd hám Moskva Sovetlerinde kópshilikke iyeledi hám de hákimiyatı basıp alıw ushın qurallı awdarıspaqqa tayarlıq kórdi. 24-oktyabrden 25-oktyabrge óter tünde qurallanğan jumısshılar, Petrograd garnizonınıń soldatları hám Baltik flotınıń martosları Qısqı sarayğa bastırıp kirdi hám májilis ótkerip atırğan Waqıtsha húkmet aǵzaların qamaqqa aldı. Petrogradta ashılğan Pútkil Rossiya Sovetleriniń II syezinde bolshevikler dáslep sol eserler menen birgelikte Waqıtsha húkmet awdarılǵanlıǵın qollap-quwatlap, Tınıshlıq hám jer haqqında dekretler járiyaladı.

Pikir!

8-9-klaslarda alǵan bilimińizge súyenip, dekret atamasına túsiniq berin. Dekrettiń basqa nızam hújjetlerinen ayırmashılıǵı qanday?

Vladimir Ilich Ulaynov (Lenin) basshılıǵındaǵı húkmet — Xalıq Komissarları Soveti (XKS)n dúzdi. Bolshevikler Petrograd hám Moskva Waqıtsha húkmetke sadıq kúshlerdiń qarsılıǵın ayawsız bastırıp, Rossiyanıń áhmiyetli oraylıq sanaat qalalarında tezlik penen óz hákimiyatların ornattı.

1917-jıldıń gúzinde Túrkhanda hákimiyatıń bolshevikler tásirindegi Sovetler qolına ótiwi ushın obyektiv shárt-sharayattı joq edi, bolsheviklerdiń xalıq ortasında tásiiri de az bolǵan. Bul jerde tiykarǵı siyasiy kúshler eserler hám milliy partiyalar edi. Biraq, mine usınday qıyın siyasiy sharayatta Túrkhandaǵı milliy siyasiy kúshler hám olardıń jetekshileri bolsheviklerdiń kúshin jeterlishe bahalamadı hám de oǵan qarsı gúreske birlese almadı.

Este saqlañ!

Rossiyaga oktyabr awdarıspağı nátiyjesinde hákimiyat Waqıtsha húkmetten, Lenin basshılıǵındaǵı bolshevikler partiyası qolına ótti.

Tashkentte sovet hákimiyatınıń ornatılıwı hám de Túrkhanda úlke Xalıq Komissarları Sovetiniń dúziliwi. Oktyabr awdarıspağı haqqındaǵı

xabar 27-oktyabrde Tashkentke jetip kelgennen keyin, bolshevikler hám sol eserler hákimiyattı zorlıq jolı menen iyelew ushın gúres basladı. Bolshevikler basshılıq etken Tashkent Soveti jumısshı hám soldatlardı qozgalań kóteriwe shaqırdı. Lekin Waqıtsha húkimet tárepinen Túrktan úlkesiniń bas komissarı etip tayınlangan general P.Korovichenkoǵa sadıq qalǵan bólimler buǵan qarsılıq kórsetti. 28-oktyabrden baslap Tashkenttiń jańa qalasında qurallı soqlıǵısıwlar kúsheydi. Tórt kúnlık sawashtan soń Tashkenttiń jańa qala bóliminde zorlıq penen sovet hákimiyatı ornatıldı. Biraq qurallı soqlıǵısıwda jergilikli xalıq derlik qatnaspadı. 1917-jılı noyabrde Samarqand, Skobelev hám basqa qalalarda da sovet hákimiyatı ornatıldı.

Tashkentte 1917-jılı 15—22-noyabrde bolǵan Túrktan jumısshı hám soldat deputatları Sovetleriniń III úlke syezinde sol eserler, bolshevikler hám maksimalistlerden ibarat sovet húkimeti — Túrktan úlke Xalıq Komissarlar Soveti dúzildi. Húkimette 8 orın sol eserlerge, 7 orın bolshevikler menen maksimalistlerge berildi hám de ol tek evropalılardan ibarat etip dúzildi. Túrktan úlkesi XKS baslıǵı lawazımın kásibi súwretshi bolǵan bolshevik Fyodor Kolesov iyeledi, ákeriy komissar etip shákirti E.Perfilev, basqa komissarlıq lawazımlarına da orta maǵlıwmat alǵan adamlar tayınlandı. Húkimet quramına jergilikli xalıqlar wákillerinen bir de bir adam kirgizilmedi. Bul tosınnan bolǵan jaǵday emes edi.

Qullası, Túrktanda da bolshevikler tárepinen zorlıq penen sovet hákimiyatı ornatıldı.

Bolshevikler húkimeti evropalı jumısshılar, qızıl gvardiyashılar hám basqa ákeriy bólimlerge súyenip, regionda óz diktaturasın ornattı.

Ózińizdi sınań!

Qısqı sarayın iyelegen kúshler — bul...

Vladimir Ulyanov — bul ...

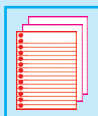
F. Kolesov hám E. Perfilevler — bul ...

Bolshevikler hám sol eserlerdiń Túrktan jadidlerine qarsı gúresi. Túrktannıń táǵdiri sheshilip atırǵan áne usı qıyın waqıtta bolshevikler hám sovet hákimiyatına múnásibet máselesinde

musılman xalqınıń tiykarǵı wákilleri bolǵan «Shuroi Ulama» hám de alǵa ilgerlewshilerden ibarat Milliy Oray (Kraymussovet) ortasında gúres kúsheyip ketti. «Shuroi Ulama» jámiyetiniń Tashkent bólimi jetekshileri (Sherali Lapin hám b.) hákimiyattı kúsh penen iyelegen bolsheviklerdi qollap-quwatladı. Túrktan úlkesi musılmanları Oraylıq Keńesi (Milliy Oray) bolshevikler menen birge islesiwge qarsı shıqtı hám noyabr ayı baslarında Tashkentten Qoqan qalasına kóship ótip, Fergana oypatlıǵında óziniń háreketlerin kúsheytti. «Shuroi Islamiya» jámiyeti de bul waqıtta óz rezidenciyasını Qoqanǵa kóshirdi.

Tashkent qalasında «Shuroi Ulama» jámiyetiniń baslaması menen 1917-jılı 12—15-noyabrde «túrli musılman toparlarınıń birlesken keńesi» ótkerilip, onda Sırdárya hám Samarqand wálayatlarınan kelgen wákilleri qatnastı. Keńes kún tártibinde «Túrktanda hákimiyattı dúziw» máselesi turatuǵın edi. Keńes orınlarınıń yarımını musılman xalqı wákillerine beriletuǵın koalicion húkimet dúziwdi jaqlap shıqtı. Biraq bolshevikler ózleri menen koalicion húkimet dúziwdi árman etken Sherali Lapin bassılıǵındaǵı ulamashılardıń pikirin qatań túrde biykar etti. Ulamashılardıń bul talabın milliy demokratiyalıq kúshler de qollap-quwatlamadı.

Jadidler hám olardıń «Shuroi Islamiya» hám de Túrktan úlke musılmanları Oraylıq Keńesi (Milliy Oray)ndegi qatarları Pútkil Túrktan musılmanları qurıltayın shaqırıw hám onda Túrktanǵa avtonomiya huqıqın beriw usınısı menen maydanǵa shıqtı. Bolshevikler eń dáslep Túrktan alǵa ilgerlewshileri hám jadidlerine qarsı ayawsız gúres alıp bardı.

Atamalar túsiniǵi!

Maksimalistler — mámleket dúzimin sınaǵa alıp, radikal ózgerisler hám reformalar ótkeriwdi talap etiwshi siyasiy aǵım.

Koalicion húkimet — ulıwma maqsetke erisiw ushın dúzilgen ıqtıyarlılar birlespe, birneshe partiya tárepinen húkimetti awqam bolıp basqarıw.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Bolshevikler tárepinen Oktyabr awdarıspaǵı ótkeriliwi ushın jaratılǵan sebepler neler edi?

2. Rossiya hám Türkstanda XKS basshıları kimler boldı?
3. Türkstan úlke Xalıq Komissarları Soveti dúzilgennen soń, onıń quramı kimlerden ibarat boldı? Húkimet quramına jergilikli xalıq wákileri ne sebepten kirgizilmegen?
4. Türkstannıń bolshevikler tásirindegi Sovetler qolına ótiwi ushın shárt-sharayatlar bolmasa da, ne sebepten olar óz maqsetlerine erise alǵan?
5. Türkstan úlke musulmanları Oraylıq Keńesi hám «Shuroi Islamiya» jámiyetleri ne sebepten óz rezidenciyaların ózgettirgen edi?
6. Sáneler menen islew shınıǵıwı: tómendegi sánelerde bolǵan waqıyalar hám olardıń nátiyjelerine tiyisli maǵlıwmatlardı toplań.

Nó	Sáne	Waqıya	Nátiyje
1	15 – 22-noyabr		
2	12 – 15-noyabr		
3	27-oktyabr		
4	24–25-oktyabr		
5	28-oktyabr		

§ 3. Türkstan Avtonomiyası—túpkilikli jerli xalıqlar mámleketshiligi tariyxında jańa basqısh

Türkstan Avtonomiyası húkimetiniń dúziliwi hám xızmeti. 1917-jılı 26—28-noyabrde Qoqan qalasında Pútkil Türkstan úlke musulmanlarınıń ayrıqsha jaǵdaydaǵı IV qurıltayı bolıp ótti.

Türkstandı basqarıw haqqındaǵı másele qurıltaydıń dıqqat orayında turdı. Bul másele boyınsha sózge shıqqanlardıń kópshiligi Türkstannıń avtonom respublika dep járiyalanıwı úlke xalqınıń sociallıq maqsetlerinen kelip shıqqanı hám oǵan sáykes túsiwin aytıp ótti. Avtonomiya hám gárezsizlik járiyalanıw pikirin hámme qollap-quwatladı.

Qurıltayda 27-noyabr kúni keshte qabıl etilgen qararda bılay delinedi: «Türkstanda jasap turǵan hár túrli milletke tiyisli xalıq Rossiya revolyuciyası talap etken xalıqlardıń óz huqıqların ózleri belgilewi haqqındaǵı erkin kórsetip, Türkstandı Federativ Rossiya Respublikası quramında aymaqlıq jaǵınan avtonom dep járiyalaydı,

sonıń menen birge avtonomiyanıń ornaw kórinislerin Shólkemlestiriw Májilisine usınadı». Qurıltay Tórkstanda jasap turǵan milliy azshılıq huqıqlarınıń turaqlı qorǵalıwın saltanatlı túrde járiyalaydı.

28-noyabrde dúzilip atırǵan usı hókimettiń atı anıqlanıp, Tórkstan Avtonomiyası dep atalatuǵın boldı. Qurıltay sol kúngi jıynalısta Pútkil Rossiya Shólkemlestiriw Májilisi shaqırılǵanǵa shekem hákimiyat **Tórkstan Waqıtsha Keńesi** hám **Tórkstan Xalıq (Millet) Májilisi** qolında bolıwı kerek, dep qarar qabil etti.

Pikir!

Qurıltayda Avtonomiyanıń orayı Qoqan qalası dep belgilendi. Aldıńǵı sabaqlarda alınǵan bilimlerinińizge súyenip, qurıltaydıń bunday qarar qabil etiwiniń sebeplerin sanawǵa háreket etiń.

Qurıltayda Tórkstan Waqıtsha Keńesi aǵzalarından **8 adamnan** ibarat quramda Tórkstan Avtonomiyası hókimeti dúzildi. Hókimettiń Bas ministri hám de ishki isler ministri etip Muhammedjan Tınıshbaev saylandı. Islam Sultan Shoaxmedov — Bas ministr orınbasarı, Mustafa Chuqay — sırtqı isler ministri, Ubaydulla Xojaev — áskeriy ministr, Hidoyatbek Yurgúli Agayev—jer hám suw baylıqları ministri, Abidjan Maxmudov — azıq-awqat ministri, Abdurahman Orazayev — ishki isler ministriniń orınbasarı, Solomon Gersfeld — finans ministri lawazımların iyeledi. Hókimet quramında keyin ala ayırım ózgerisler júz berdi. Mustafa Chuqay Bas ministr lawazımın atqarıwǵa kiristi.

Bilimsiz hám óz kásibine uqıpsız sovet hákimiyatınıń bolshevik komissarlarından pariqlı rawishte avtonomiya hókimeti ministrleriniń kópshiligi **joqarı maǵlıwmatlı huqıqtanıwshı** ekenligi olardıń bilim dárejesiniń oǵada joqarı ekenliginen derek beredi.

Qurıltay juwmaqlanǵannan soń, 1-dekabrde Tórkstan Avtonomiyasınıń Waqıtsha hókimet aǵzaları (8 adam) qol qoyǵan arnawlı **Bildiriw xatı** járiyalandı. Usı Bildiriw xatında Tórkstandaǵı barlıq xalıq: rasası, milleti, dini, jınısı, jası hám siyasiy

Mustafa Chuqay

**Abidjan
Maxmudov**

isenimlerine qaramastan, awızbirshilikke hám doslıqqa shaqırılğan edi.

Türkstan xalıqları tárepinen avtonomiya húkime-tiniń qollap-quwatlanıwı. Türkstan Avtonomiyası húkimeti mámleket konstituciyasın tayarlaw ushın belgili huqıqtanıwshılar jumıs isledi. «El bayrağı», «Birlik tuwı», «Свободный Туркестан», «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» sıyaqlı húkimet gazetaları ózbek, qazaq hám rus tillerinde baspadan shıǵa baslandı. Dáslep shıǵıp atırǵan «**Ullı Turkstan**» gazetası da óz betle- rinde avtonomiya húkimeti xızmetine ayrıqsha orın bere basladı. Baspa jumısların jaqsılaw ushın

Este saqlań!

Avtonomiya húkimeti ministrleriniń kópshiligi joqarı maǵlıwmatlı, joqarı tájiriybeli qánigeler bolǵan. Mısalı, Muhammedjan Tınıshbaev temirjol injeneri, Islam Sultan ulı Shoaxmedov, Mustafa Chuqay, Ubaydulla Xojaev, Abdurahman Orazaev, Solomon Gersfeldler huqıqtanıwshı, Hidayatbek Yürgülü Agayev agranom, Abidjan Maxmudov taw-kán sanaatı qánigesi bolǵan.

O.Maxmudovtıń baspaxanası húkimet qaramaǵına ótti. Avtonomiya húkimeti milliy armiyanı dúziwge kiristi. Áskeriy ministr Ubaydulla Xojaev qatnasıwında 1918-jıldıń baslarında ótkerilgen parad waqtında áskerler san 2000 adam bolǵan. Bunnan tısqarı, Qoqanda shama menen sonsha mirshablar bar edi. Húkimet ekonomikalıq tarawda 30 million swm muǵdarında ishki zayom shıǵarıwdı jolǵa qoydı. Sonday-aq, húkimet aǵzaları asharsılıqta qalǵan Türkstan xalqına Kavkazdan Orenburg arqalı gálle keltiriw mashqalasın sheshiw ushın da ámeliy qádemler tasladı.

Türkstan Avtonomiyası húkimeti qısqa múddet ishinde xalıq ortasında úlken itibarǵa eristi. Fitrat, Sholpan, Hamza sıyaqlı ózbek xalqınıń ataqlı shayırları avtonomiya húkimetine tilekles bolıp, qosıqlar jazdı. Fitrat avtonomiya jariyalanǵan 27-noyabr tünün «**Milliy**

laylatulqadrimiz» (Qádir tún) dep atadı. Alım Fitrattıń bul sózlerinde álem-álem máni birlesken.

Türkstan úlkesiniń túrli qala hám awıllarında avtonomiyanı qollap, kóp miń adamlıq demonstraciyalar bolıp ótti. Sol dáwirde shıqqan gazetalardıń jazıwınsha, demonstraciya qatnasıwshılarınıń bayraqlarında «Jasasın Avtonomiyalı Türkstan hám onıń húkimeti!» dep jazılğan sózler jelibirep turatuǵın edi.

Samarqandta bolıp ótken wálayat Sovetleri syezinde jıynalǵanlar Türkstan Avtonomiyasına qosılıwına qarar etti hám Milliy Majilis quramına 5 wákil sayladı.

«Uluǵ Turkiston» gazetasınıń jazıwınsha, 1917-jılı dekabrde Tashkentte 60 000 adam qatnasqan miting ótkerildi. Munavvarqari bashılıǵında uyımlastırılğan bul miting qatnasıwshıları Avtonom Türkstan húkimetin bir dawıstan maqulladı hám Türkstanda endi usı waqıtsha húkimetten basqa heshqanday húkimetti tán almaytuǵınlıqqa qarar etkenligin járiyaladı.

Qızıl gvardiyashılar hám dashnoqlar tárepinen avtonom húkimetiniń qıyratılıwı. Qoqandaǵı ǵalaba qırǵınlar. Úlkedegi dáslepki demokratiyalıq hám xalıqshıl húkimet bolǵan Türkstan Avtonomiyasınıń belsendiligi uzaqqa sozılmadı. Bolshevikler hám Tashkent Soveti (baslıǵı: **Ivan Tobolin**) oǵan úlken qawıp dep qaradı hám de tezlik penen juwmaqlawǵa háreket etti.

Türkstan úlkesi jumısshı, soldat hám diyqan deputatları Sovetleriniń ayırıqsha jaǵdayda 1918-jılı 19—26-yanvarda bolıp ótken IV syezdinde Türkstan Avtonomiyası húkimetin kúsh penen saplastırıwǵa qarar etti. Türkstan úlke XKS 1918-jılı 30-yanvarda áskeriy háreketlerdi basladı. Türkstan bolshevikleri bunıń ushın qızıl gvardiyashılardan tısqarı armanlardıń «**Dashnoq Sutyun**» partiyası aǵzalarınan dúzilgen qurallı drujinalardan da keń paydalandı. 30-yanvar keshte Tashkentten jiberilgen dáslepki áskeriy otryadlar Skobelevten Qoqanǵa top hám pulemyotlar menen jetip keldi. 31-yanvar tústen keyin urıs háreketleri baslandı. 15-fevralda bolsa qalada órtler boldı.

Dáslepki urısta avtonomiyanıń milliy áskerinen tısqarı qoqanlı tınısh xalıq wákilleri de qatnastı. Tiykarınan, balta, shókkish, tayaq

kótergen xalıqtıń sanı **10 000 adam**ǵa jetti. Soǵan qaramay, quralsız bul adamlar sovet húkimeti áskeriy kúshleriniń Qoqan qalasına qılǵan hújimin úsh kún dawamında mártlershe qaytardı.

Qoqan qala mirshabları baslıǵı **Kishi Ergash** qurbası 18-fevraldan baslap ámelde avtonomiya húkimetiniń basshısına aylandı. Túrstan úlkesi áskeriy komissarı **E.Perfilev** basshılıǵındaǵı piyada, atlı hám artilleriya bólimlerinen ibarat 11 eshelon bolsheviklerdiń áskeriy kúshlerine mádet beriw ushın Qoqanǵa keldi. Qala ústine úsh kún dawamında toplardan jandırawshı snaryadlar atıldı. Ximiyalıq qurallar qollanıldı. Qızıl gvardiyashılar hám dashnoqlar qalada basqınshılıqlar uyımlastırıp, onı talan-taraj etiwge kiristi. Túrstan Avtonomiyası húkimeti bolsheviklerdiń qanlı hújimleri aqıbetinde qulatıldı. Biraq Qoqan hám onıń átirapındaǵı tınısh xalıqtı talaw, óltiriw kúsheydi. Tek ǵana Qoqanniń ózinde 3 kún dawamında 10 000 adam óltirildi. Musılmanlar ǵalaba túrde qıyratıldı. Qoqan qalası pútkilley wayranaǵa aylandırıldı.

«Ullı Túrstan» gazetası tereń qayǵırw menen xabar bergenindey, «20-fevral Qoqan tariyxınıń eń qorqınışlı kúni edi. Armyanlar ayırıqsha belsendilik kórsetken...» Gazetadaǵı bul maqala «Qoqan házir ólikler qalası» degen qorqınışlı sózler menen juwmaqlanadı.

Aqırında, 1918-jılı 22-fevralda Qoqan qalasındaǵı Rus-Aziya banki imaratında bolshevikler tárepinen tayarlangan «tınıshlıq shárt-naması»na qol qoyıldı. Usı shártnamanıń 2-statyasında: «Xalıq úlke Xalıq Komissarları Soveti hákimiyatı hám barlıq jergilikli

Túrstan Avtonomiyası qızıl áskerler tárepinen qıyratılǵannan soń Qoqan qalasınıń kórinisi. 1918-jıl fevral.

sovet jámiyetlerin tán aladı», dep jazılğan edi. Awa, oqqa tutılğan, ótirilgen, talanğan hám azaplangan qoqanlılardıń tiri qalğan bólimi sovet hákimiyatın tán alıwǵa májbúr boldı.

Türkstan Avtonomiyası húkimeti tek ǵana **72 kún** bolǵan bolsa da, ol erkinlikti súyiwshi xalqımızdı milliy ǵárezsizlik hám keleshek ushın

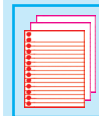
Ózińizdi sınań!

Avtonomiyanın hákimshilik orayı — bul

Avtonomiya Bas ministrleri — bul ...

Pútkil Türkstan musulmanlarınıń IV qurıltayı — bul ...

gúreske shaqırdı. Watan tuyǵısınday muqaddes tuyǵı júreginiń tórinen orın alǵan Türkstan zıyalılarınıń avtonomiya ushın alıp barǵan gúresleri izsiz ketpedi. 1918-jıldıń erte báhárinde dáslep Fergana oypatlıǵında, keyin pútkil Türkstan regionında sovet rejimine qarsı qurallı azatlıq háreketi baslandı.

Atamalar túsinigi!

Dashnoqlar — (armyansha)—armyan milletshileriniń «Dashnoq-sutyun» (awqam) partiyası aǵzaları.

Eshelon — (*fr.* — tekshe) arnawlı júk, texnika, artilleriya, tank hám áskerler arılǵan poezd yaki avtokolonna.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Türkstan Avtonomiyası qanday sharayatta hám kimler tárepinen dúzilgen?
2. Siz Türkstan Avtonomiyasınıń demokratiyalıq mámleketshilik úlgisi sıpatında sıpatlap bere alasız ba?
3. Bolshevikler Avtonomiyaǵa ne sebepten úlken qáwip sıpatında qaraǵan?
4. Avtonomiya húkimetiniń jeńiliske ushırawınıń tiykarǵı sebeplerin kórsetip beriń.
5. Türkstan Avtonomiyası tájiriyesinen qanday zárúr sabaqlar shıǵarıw múmkin?
6. Úyge tapsırma: Tómendegi kesteni toltırıń.

Türkstan Avtonomiyası	Dúzilgen sánesi	Shólkemlestiriw shárt-sharayatları	Húkimet aǵzaları	Mámleketimiz tariyxındaǵı ornı

§ 4. Túrktan úlkesinde sovet hákimiyatı basqarıw sistemasınıń dúziliwi hám ekonomika tarawındaǵı ózgerisler

Bolsheviklerdiń úlke de júrgizgen siyasatı hám de Túrktan ASSR hám Túrktan Kompartiyasınıń dúziliwi.

Bolshevikler hám sol eserler musulman xalqınıń eldi basqarıwǵa bolǵan nızamlı huqıqın biykar etip, hákimiyat haqqındaǵı máseleni kelisip sheshiw imkaniyatın joqqa shıǵardı hám sonıń menen Túrktan siyasiy turmısında milliy hám demokratiyalıq kúshlerdiń keleshekte qarsı tárepke ótiwin aldınnan anıq etip qoydı.

Oraydaǵı bolshevikler basshılıq etken sovet hákimiyatı shetki úlkelere, sonıń ishinde, Túrktanda da «sovet avtonomiyası»n ornatawǵa keskin kiristi. Bul isti orınlaw ushın sovet Rossiyası paytaxtı Moskvadan kóplep partiya hám sovet xızmetkerleri Túrktan úlkesine jiberildi. Sovet húkimetiniń basshısı **V.I. Leninniń** buyırǵı menen bolshevik **Pyotr Kobozev** Orta Aziyanıń ayrıqsha jaǵdayda komissarı etip jiberildi.

1918-jılı 20-aprel — 1-mayda Tashkentte Túrktan jumısshı, soldat, krestyan, musulman hám diyqan deputatlarınıń V úlke syezdi bolıp ótti. Syezdi deputatları sovet Rossiyası húkimeti basshıları **V.I. Lenin hám I.V. Stalin** kórsetpesi tiykarında 30-aprelde «Rossiya Sovet federaciyasınıń Túrktan Sovet Respublikası haqqındaǵı Nızamı»n qabıl etti. Usı nızam RSFSR quramında Túrktanda avtonom respublika — **Túrktan Avtonom Sovet Socialistlik Respublikası** (Túrktan ASSR) dúzilgenligin járiyaladı. Syezde Túrktan ASSR Oraylıq Atqarıw Komiteti dúzildi hám Túrktan ASSR Xalıq Komissarları Sovetiniń jańa quramı tastıyqlandı.

Pikir!

Túrktan general-gubernatorlıǵı quramında neshe wálayat bar edi hám olardıń dúziliw izbe-izligin bilesiz be? Túrktan general-gubernatorlıǵı hám TASSR aymaqlıq bóliniwi boyınsha ayırmashılıqlar bar ma?

1918-jıl 17—25-iyunde Tashkentte Túrktan bolshevistik shólkemleriniń shólkemlestiriw úlke syezdi bolıp ótti, onda Rossiya Kommunistlik

partiyası — RKP (b)nıń quram bólimi bolǵan Túrstan Kommunistlik partiyası (TKP) shólkemlestiriw jaǵınan rásmiylestirildi. Syezdde Ivan Tobolin basshılıǵında 7 adamnan ibarat Oraylıq Komitet saylandı. TKP OK quramına jergilikli kommunistlerden Nizamiddin Xojaev ta kirgizildi. Respublika siyasiy turmısında Túrstan Kommunistlik partiyası jetekshilik dárejesin iyeledi.

Oray wákillikli organlarınıń Túrstandaǵı háreketi hám de olarǵa qarsı milliy kommunistler hám Musılmanlar byurosınıń gúresi. Oray óz siyasatın ámelge asırıw ushın arnawlı komissiyalar hám byurolar (Türkkomissiya, Türkbyuro, Orta Aziya byurosı hám b.) dúzilip, olardı Tashkentke jóneltti hám de usı wákillikli organları arqalı Túrstan ASSRın basqarıwǵa háreket etti. Oraydıń bunday shovinistlik hám koloniallıq siyasatına qarsı milliy kommunistler hám Musılmanlar byurosı belsendi gúres alıp bardı.

1919-jılı mart ayında Túrstan Kommunistlik partiyasınıń II konferenciyasında RKP (b) úlke **Musılmanlar byurosı** (Musbyuro) dúzildi. Musılmanlar byurosı quramına T.Rısqulov (baslıq), N.Xojaev, A.Muhitdinov, Y.Ibragimov, Yu.Aliev hám basqalar kirgizildi. Musılmanlar byurosı óz qatarlarında milliy kommunistler hám ayırım jadidlerdi birlestirip, sovet rejiminiń koloniallıq siyasatın sın astına aldı. Onıń xızmetinde Munavvarqari hám Abdulla Avloniy da qatnastı.

Túrstandaǵı jergilikli kommunistlerdiń jetekshileri krizis hám jetispewshilikten qutılıw ushın úlkeniń gárezsiz turmıs jolına shıǵıw baǵdarlamasın alǵa súrdi. 1920-jılı yanvarda Túrstan ASSR OAK baslıǵı, úlke Musılmanlar byurosı baslıǵı **T. Rısqulov** Túrstan Sovet Respublikası atın ózgartip, onı **Türk Respublikası** dep ataw, birden bir kommunistlik partiya — Túrstan

Turar Rısqulov

Munavvarqari

Fitrat

türkiy xalıqlarınıń kommunistlik partiyasın (qısqasha Türk partiyası) dúziw usınısı menen shıqtı.

T. Rısqulov bul menen sheklenbey Türkstan ASSR Konstituciyasın qayta kórip shıǵıw, musulmanlardıń ayrıqsha armiyasın dúziw hám qızıl armiyanıń musulman bolmaǵan barlıq bólimlerin Türkstan aymaǵınan alıp shıǵıp ketiw, hátte Türkstan komissiyası (Türkkomissiya) hám Türkstan frontı (Türkfront)n saplastırıw máselelerin de kún tártibine keskin túrde qoyǵan edi. T. Rısqulovtıń Türks-tandı gárezsizlikke qaray alıp barıwshı usı pikirlerine Türkstan frontı komandiri M.V. Frunze hám sovet húkimeti basshısı V.I. Lenin keskin qarsı shıqqannan soń, bular ámelge aspadı. **1920-jıldın** jazında T. Rısqulov óz wazıypasınan azat etilip, Moskvaǵa jumısqa shaqırıp alındı. Biraq túpkilikli xalıqlardıń máplerin qorǵaw, Türkstan gárezsizligi ushın ashıq hám jasırın háreketler úzliksiz dawam ete berdi.

Ózińizdi sınań!

Pyotr Kobozev — bul ...

Turar Rısqulov — bul ...

Musulmanlar byurosı — bul...

TASSR aymaǵı — bul ...

Türkstandaǵı asharshılıq hám onıń aqibetleri. Türkstanda 1917-jıldın qısında baslanǵan asharshılıq bolsheviklerdiń qatal siyasatı nátiyjesinde kem-kemnen kúsheyip barǵan. 1918-jılı 20-noyabrde Türkstan ASSRda **T. Rısqulov** basshılıǵında asharshılıqqa qarsı gúres **Oraylıq komissiyası** dúzilgen. Biraq komissiya iqtıyarına sovet húkimeti tárepinen tiyisli muǵdarda qarǵı ajratılmaǵan. Arxiv hújjetleriniń dálillewınshe, Fergana oypatlıǵında 1917—1923-jıllarda asharshılıq nátiyjesinde 1 mln adam, Samarqand wálayatında 200 000 adam ólip ketken.

Biraq qorqınshılı asharshılıq hám awır ekonomikalıq krizisti basınan keshirip atırǵan Türkstan úlkesinen Orayǵa azıq-awqat ónimlerin alıp shıǵıw kem-kemnen kúsheydi. 1920-jılı tasıp ketilip atırǵan nan ónimleri hám basqa azıq-awqat túrleriniń muǵdarı birneshe ese kóbeygen. 1921—1922-jılları Türkstandaǵı Rossiyǵa 4,4 mln

puđ gáлле jiberilgen. Sol waqıtta dán jetistiriwge qánigelestirilmegen Túrktan awıl xojalıǵı ushın bul úlken muǵdardaǵı ónim esaplanǵan. Xalıq ashlıqtan qırılıp atırǵan bir máhálde Túrktandaǵı ayırım azıq-awqat zapasları bolshevikler tárepinen frontta áskeriy maqsetler ushın paydalanılǵan.

«Áskeriy kommunizm»nen jańa ekonomikalıq siyasatqa ótiliwi. Bolshevikler sovet hákimiyatınıń dáslepki dáwiri (1918—1920)nde júrgizgen siyasatı «áskeriy kommunizm» dep atalǵan. Onıń mánişi tómendegishe bolǵan. Pútkil sanaat óndirisi mámleket qolında jámlenip, qatań oraylastırıw tiykarında basqarılǵan; diyqanlar ózi jetistirgen ónimniń artıqshasını mámleketke tapsırǵan (azıq-awqat razvyorstkası, yaǵnıy bólistiriliwi); mámleket bolsa, azıq-awqat hám sanaat ónimlerin bólistiriwdi óz qolına alǵan; bazar joq etilip, pul aylanısı natura (ónimler) menen almasırdı; miynetke jaramlı barlıq xalıq májbúriy miynetke tartıldı (miynet militarizaciyası) hám b.

«Áskeriy kommunizm» siyasatı óz mánisine qaray xalıqqa qarşı qaratılǵan bolıp, socializm qurıw usılı sıpatında tolıq jaramsız edi. Sovet hákimiyatı Túrktandaǵı barlıq fabrika-zavodlardı óz iyeleri qolınan tartıp alıp, onnan dáslep qorǵanıwǵa arnalǵan ónimler islep shıǵarıwda paydalandı. Isbilermenlik penen shuǵıllanıp kelgen jámiyetler tarqatıp jiberildi. Iri hám orta sanaat kárxanaları menen birgelikte bankler, temir jol transportı, baspaxanalar mámleket esabına ótkerildi. Jeke múlik iyeleri jatıp isherler dep járiyalanıp, puqaralıq huqıqlarınan ayrıldı. Bazar qatnasıqları biykar etildi.

Awır ekonomikalıq jaǵday, sonıń ishinde, Túrktandaǵı awhal ekonomika tarawlarında, onı basqarıwda túpkilikli ózgerisler jasaw zárúrligin kórsetti. 1921-jılı báhárine kelip mámleketniń ekonomikalıq qatnasıqlarında keskin ózgerisler ótkeriw zárúrligi anıq bolıp qaldı. RKP (b) X syezdi (1921-jıl mart) azıq-awqat razvyorstkasın azıq-awqat salıǵı menen almasırıw haqqındaǵı qararı menen bul is baslanıp ketdi. **Jańa ekonomikalıq siyasat** (NEP) degen jańa joldıń mánişi usınnan ibarat edi.

Túrktan ASSRda jańa ekonomikalıq siyasatqa ótiw Túrktan Kompartiyası VI syezdinde (1921-jıl avgust) siyasiy jaqtan tiykarlap

berildi hám sonnan soń Túrktan ASSR Sovetleri X syezdi qararı menen rásmiylestirildi. NEPtiń tiykari ekonomika, xalıq xojalıǵına basshılıq etiwdiń áskeriy-kommunistlik usıllarınan bas tartıw, islep shıǵarıwshıǵa, eń dáslep, diyqanlarǵa bir qatar erkinlik beriwden ibarat edi.

Orta Aziyada jer-suw reforması birinshi basqışınıń ámelge asırılıwı. Sovet hákimiyatı tárepinen jeke múlikti saplastırıw maqsetinde Orta Aziyada jer-suw reforması ámelge asırıldı. Ol 2 basqıştan ibarat bolıp, **1921—1922-jılları** Túrktan ASSR hám Qazaqstan ASSRda ámelge asırılǵan social-ekonomikalıq ilajlar birinshi basqıştı quraydı.

Reformanı ámeliy jaqtan júzege shıǵarıw **1921-jılı** báhárde baslanıp, ol dáslep **Jetisuw, Sırdárya, Fergana, Samarqand** wálayatlarında ámelge asırıldı. Jer-suw reforması bay-kulak xojalıqların saplastırıw hám kóshpeli xalıqtı otırıqshı halatqa ótkeriw; iri jer iyeligin joq etip, jerlerdi jersiz hám az jerli diyqanlar, batraklar, chorikarlar ortasında miynet normalar boyınsha bólistiriw; Rossiya imperiyası koloniallıq siyasatınıń ayırım sarqıtların saplastırıwǵa qaratılǵan edi. **Waqım** jerleri de reforma procesinde tartıp alına baslandı. Terrorǵa ushıraǵan reforma qurbanları keskin qarsılıq kórsetdi. Túrktan ASSRda múlikdar diyqanlardıń sovet hákimiyatına qarsı kóplegen massalıq kóterilisleri hám qarsılıqlar bolıp ótip, ayırım jaǵdaylarda ol qozǵalań dárejesine ósip shıqqan. Reforma awıldaǵı siyasiy jaǵdaydı keskinlestirdi. Reformanıń birinshi basqışında jer dúziw jamǵarmasına 1722626 desyatına jer qosıldı. Biraq sovet hákimiyatı tárepinen áne usı resurslardan jergilikli xalıqqa tek ǵana 600000 desyatına jer egin egiw hám jaylawlar ushın ajratıldı.

Sovet hákimiyatı iri baylar hám jer iyelerinen tartıp alınǵan jerler esabına dáslepki awıl xojalıq shirketleri, kommunalar, sovxozlar

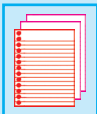
Ózińizdi sıná!

1917—1923 jıllar — bul ...

jer suw reforması birinshi basqışı — bul ...

NEP — bul ...

«Áskeriy kommunizm» — bul ...

Atamalar túsini!

- Pud** — 16,38 kg ға teń awırlıq ólshem birligi.
Desyatina — (russha desyat — on) metrlik sistema qabıl etilgenge shekem Rossiyada qollanılğan, 1,09 gektarğa teń jer maydanı ólshemi.
Chorikarlar — tórtten birine islewshi diyqan.

(mámleketlik xojalıqları) dúziwge kiristi. Biraq olarda miynet ónimdarlıǵı tómen bolıp, materiallıq xoshametlew hám támiynat jaqsı jolǵa qoyılmaǵan edi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Túrkkstanda sovet avtonomiyasın dúziwden kózde tutılğan maqset ne edi?
2. Túrkkstan sovet avtonomiyası mazmunı hám mánisi jaǵınan ne ushın jergilikli xalıqtıń tiykarǵı máplerine juwap bere almaytuǵın edi?
3. Túrkkstan Kompartiyasın dúziw zárúrligi qanday sebepler menen baylanıslı edi?
4. Túrkkkomissiya xızmeti haqqında nelerdi ayta alasız?
5. Jańa ekonomikalıq siyasattı engiziwdegi tiykarǵı maqset ne?
6. Túrkkstanda ótkerilgen jer-suw reformasınıń birinshi basqışında nelerge tiykarǵı itibar qaratıldı?
7. Úyge tapsırma. Túrkkstandaǵı ekonomikalıq jaǵdayǵa tiyisli maǵlıwmatlar tiykarında kesteni toltırıń.

Túrkkstandaǵı asharsılıq			
Dáwiri	Sebepleri	Júz bergen procesler	Aqıbetleri
Jer-suw reformaları			
Dáwiri	Sebepleri	Júz bergen procesler	Nátiyjeleri

§ 5. Túrkkstan ASSRda sovet hákimiyatına qarsı qurallı háreketler

Túrkkstanda sovet rejimine qarsı qurallı háreketiń baslanıwı. Túrkkstan regionında bolshevikler húkimdarlıǵındaǵı sovet rejimine qarsı azatlıq háreketi 1918-jılı fevral ayınıń sońǵı on kúnliginde dáslep Qoqan

Úlken Ergash átiraplarında baslandı. Dáslepki toparlardıń dúziliwi Qoqan átirapındaǵı Bachqır awılınan bolǵan **Kishi Ergash** (1885—1918) hám **Úlken Ergash** (1882—1921) sıyaqlı qurbasılardıń atları menen baylanıslı. 27-fevralda bolsheviklerdiń áskeriy kúshlerine qarsı bolǵan sawashlardıń birinde Kishi Ergash sheyit bolǵannan soń, onıń ornına Úlken Ergash Fergana oypatlıǵında bolsheviklerdiń koloniallıq tártibine qarsı azatlıq bayraǵın kóterdi. Qoqan uezindegi háreketiń dáslepki tayanış noqatı Bachqır edi. 1918-jılı mart ayınıń aqırına kelip Úlken Ergashtıń atı Fergana oypatlıǵı xalqı ortasında júdá belgili bolıp ketdi. Margılanda bolsa miliciyanıń burınǵı baslıǵı **Madaminbek** — Muhammed Aminbek Axmedbek ulı (1892—1920) gúres basladı.

Fergana oypatlıǵında 1918-jıldıń ortalarına kelip shama menen **100 ge** jaqın qurbası óz toparları menen qızıl armiya bólimlerine qarsı gúres alıp bardı. Biraq sovet hákimiyatınıń rásmiy hújjetlerinde milliy azatlıq háreketiniń mazmunı jalǵanlastırılıp, ol «baspashılıq» háreketi, onıń qatnasıwshıları bolsa «baspashılar» tárizinde natuwrı talqılandı.

Türkstanda azatlıq háreketi júzege keliwiniń bas sebebi sovet hákimiyatınıń úlkede júrgizgen koloniallıq hám shovinstlik siyasatı boldı. Bolshevikler tárepinen ámelge asırılǵan dáslepki socialistlik ilajlar (kárxanalardıń mámleket qaramaǵına ótkeriliwi, jeke múliktiń biykar etiliwi, azıq-awqat razvyorstkası hám gálle monopoliyası, islam dininiń shekleniwi hám ateizm úgit-násiyatı, meshit, jeke mektep hám qazıxanalardıń bekitiliwi, májbúriy miynettiń engiziliwi, bazarlardıń jabılıwı hám b.) hám de qızıl armiya jawıngerleriniń talawshılıq hám basqınshılıqları azatlıq háreketine ayrıqsha keskinlik hám kólem baǵıshladı, onıń kem-kemnen keńeyiwi hám rawajlanıwına alıp keldi.

Este saqlañ!

Qızıl armiyaǵa qarsı ómir-ólim ushın gúresiwge kirirken watan súyiwshiler «baspashılar» bolmay, olar erkinlik tárepdarları edi.

Hárekettiń mazmunı, maqsetleri hám sociallıq quramı. Azatlıq háreketiniń ózine tán milliy kórinisi hám Túrktanğa tán ózgeshelikleri bolǵan. Hárekettiń bastan aqırına shekem ústin bolǵan pikir bul *pútkil Túrktannıń milliy azatlıǵı hám gárezsizligi* ideyası bolıp tabıladı. Azatlıq háreketi birese kúsheyip, birese páseyip turıwına, onda qatnasqanlardıń quramı almasıp turǵanlıǵı hám ekilemshı mápler ózgerip turıwına, obyektiv hám subyektiv faktorlar kúshler teńsalmaqlıǵına hár túrli tásir etiwine qaramay, hárekettiń tiykarǵı maqseti *Türkstan gárezsizligi ushın gúres* bolıp qala berdi.

Hárekettiń mazmunın sovet komandirligi wákilleri de moyınlawǵa májbúr boldı. Túrktan frontınıń komandiri M.Frunze: «Baspashılıqqa qarsı gúres tıp tiykarınan jańa, ayrıqsha ózgesheligi bolǵan, ózine tán dushpan menen gúres degeni», dep jazǵan edi. Onıń gápine baylanıslı «Jóǵalsın sovet hákimiyatı!» hám «Gárezsiz bir musılman mámleketin dúzemiz!» sózleri hárekettiń anıq ideyasın bildiretuǵın edi.

Azatlıq háreketiniń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi diyqanlar, chorikarlar, márdikarlar, ónermentler hám zıyalılar edi. Túrktan ASSR basshılarının biri Turar Rısqulovtıń aytıwınsha, háreketke «tiykarınan diyqanlar hám ónermentler kelip qosılatuǵın edi». Olardıń milliy quramı tiykarınan tıpkillikli jer xalqı — ózbekler, tájikler, qırǵızlar, qazaqlar, túrkmenler, qaraqalpaqlardan ibarat edi. Ózbekler kópshilikti quraǵan. Biraq hárekette ayırım evropalı millet wákilleri, hátte, ruslar da bolıp, olar sovet rejimine qarsı gúresken. Gúreske qozǵalǵan xalıq háreketin birlestiriwde qurbasılardıń xızmeti úlken bolǵan.

Fergana oypatı hám Samarqand wálayatındaǵı azatlıq urısları. Fergana oypatındaǵı azatlıq háreketi 1919-jılı jazdıń aqırını hám gúzinde óziniń eń joqarı shıńına jetti. Sentyabr aylarınıń dáslepki kúnlerinde **Madaminbek** áskerleri Jalalabad hám Osh qalaların iyeledi. Olar Eski Margılan qalasın qızıl basqınshılardan azat etdi. Sonıń menen birge, oypatlıqtaǵı eń iri strategiyalıq qala — Andijandı qamal etiwge kiristi. Madaminbek basshılıǵındaǵı armıyanıń hújimi Fergana

Madaminbek

oypatlıgın lárzege keltirdi. 1919-jılı 12-oktyabrde Pamirdiń Ergashtam awılında bolǵan ánjumanda Madaminbek bassılıǵında **Fergana waqıtsha avtonomiya húkimeti** dúzildi. Húkimet quramına 16 túpkilikli xalıq hám 8 ruslar kirgizilgen edi. Madaminbek húkimet baslıǵı bolıwı menen birge armıyanıń **Joqarı bas komandiri** etip te tayınlandı.

Shermuhammedbek

1919-jıldıń kesh gúzine kelip **Madaminbek** qol astında 30 000 adamǵa jaqın jigit qızıl armıyaǵa qarsı erkinlik ushın sawash júrgizdi. Bul waqıtta **Shermuhammedbek** qol astında 20000, **Úlken Ergash** qurbasında 8000 ásker bolǵan. Áne usı úsh láshkerbası oypatlıqtaǵı jawıngerlik háreketlerin basqarıp turdı.

Fergana oypatına bolshevikler tárepinen qosımsha kúshlerdiń baslanıwı nátiyjesinde 1920-jılı yanvar ayınıń ortalarına kelip jawıngerlik baslama qızıl armıya qolına ótti. Úlken Ergash qurbasınıń armıyası jeńiliske ushıraǵannan keyin, Shermuhammedbek tiykarǵı kúshlerin alıp Alay oazisine shegindi. Madaminbek waqıttan utıw ushın Fergana frontı armıyası komandirligine jarasıw sóylesiwlerin baslawdı usınıs etti. Nátiyjede, Madaminbek penen 2-Türkstan oqshı diviziyasınıń baslıǵı **N. Veryovkin-Roxalskiy** ortasında 1920-jılı 6-martta **Skobelev** qalasında jarasıw pitimine qol qoyıldı. Biraq aradan kóp ótpey sovet komandirligi tárepinen qurbasılar ordasına jiberilgen Madaminbek belgisiz jaǵdayda 1920-jılı mayda óltirildi.

Türkstandaǵı háreket 1920-jıldıń jazı hám gúzinde óziniń jańa basqıshına qádem qoydı. Fergana oypatı hám Samarqand wálayatındaǵı watan súyiwshiler (patriot) menen bir qatarda endilikte Buxara hám Xorezmde de basqınshı qızıl armıyaǵa qarsı gúres baslandı. 1920-jılı 3-mayda Shermuhammedbek bassılıǵında **Türkstan — türk gárezsiz islam respublikası** dúzildi. Shermuhammedbek azatlıq háreketine bassılıq etti.

Keń kólemdegi repressiyalar hám qızıl armıya tárepinen áskeriy háreketlerdiń kúsheyttiriliwi de kóterilisshilerdi gúresten qaytara almadı. Fergana armıya gruppası shtabınıń «ulıwma jasırın» maǵlıw-

matlarına qarağanda, 1921-jılı iyun—sentyabr aylarında wálayatta 200 den artıq qúrbası toparları háreket etken.

1921-jılı 13-sentyabrde Fergána oypatlığında ayrıqsha jağday járiyalandı. 1921-jılı noyabrde Fergána wálayatında sovet hákimiyatı tárepinen áskeriy diktatura ornatıldı hám Túrktan frontı áskeriy revolyuciyalıq keñesi aғzası **P. Baronov** Fergána wálayatınıń áskeriy diktatorı etip tayınlandı.

Shermuhammedbek qurbası Awğanstan mámleketine ótip ketkenen keyin, 1923—1924-jılları Fergána oypatlığındağı kóterilishiler armiyasına **Islam Palwan** hám **Yormat Maxsum** sıyaqlı qurbasılar basshılıq etti. Bul waqıtta olar kishi-kishi toparlar dúzip, qızıl armiyağa qarsı güresti. Biraq olar gürestiń bul basqışında túrli sebepler hám jergilikli shárt-sharayatlar nátiyjesinde hárdayım da bir-birleri menen kelisip is alıp barmadı.

Samarqand wálayatındağı kóterilishilerge 1918—1923-jılları **Bahrambek** hám **Ochilbek** sıyaqlı belgili qurbasılar basshılıq etken.

Bahrambek 1918-jıldan baslap 2000 jigit penen Samarqand wálayatında qızıl armiyağa qarsı sawashlarda belsendi qatnastı. Samarqand átirapındağı Tómengi awılda tuwılğan **Hamraqulbek** qurbası onıń jaqın járdemshisi bolğan. Bahrambek óz jigitleri menen 1922-jılı jazına shekem qızıl armiyağa qarsı belsendi güresken. Bolshevikler chekistler hám tıńshılar járdeminde 1922-jıl gúzinde Bahrambek hám inisi **Shahriyor** qurbasını qolğa alıp, Samarqand qalasında atıp taslağan.

Axmed Zaki Validiydiń jazıwınsha, Ochilbek 1921-jıldan baslap «Túrktan milliy birligi» shólkemi kórsetpeleri tiykarında xızmet kórsetken. Kitob átirapında 1923-jılı 10-mayda qızıl áskerler menen bolğan sawashlardıń birinde Ochilbek (ol xalıq ortasında batırlığı ushın Ochilov sıpatında belgili bolğan) mártlershe qazalangán.

Qurbasılar xızmeti hám de qurbasılar qurıltayları. Qurbasılar kóterilishilerdiń áskeriy basshıları bolıp, olar xalıq arasında óz jawıngerlik isleri menen belgili edi. Óz waqtında Fergána oypatlığında Kishi Ergash, Úlken Ergash, Madaminbek, Shermuhammedbek, Islam Palwan, Samarqand wálayatında Ochilbek, Bahrambek hám basqalar háreketke basshılıq etti. Olardıń kópshiligi sawatlı adamlar edi. Fergána

Ózińizdi sınap kóriń!

Bahrambek – bul ...

Kishi Ergash – bul ...

Madaminbek – bul ...

Shermuhammedbek – bul ...

Ochilbek – bul ...

Úlken Ergash – bul ...

oypatlıgında **Shakarxan** hám **Muhiddinbektiń** anası, Buxarada **Nadira qız** sıyaqlı ózbek hayal-qızlarınan jetisip shıqqan hayal qurbasılar Türkstandağı milliy azatlıq güresi tariyxına dańqlı betler qostı.

Madaminbek kelbetinde sárkardalıq, mámleketlik hám siyasiy ğayratkerge tán sıpatlar qáliplesken edi. Ol oypatlıqtağı sovet hákimiyatı organlarına qarsı túrde óz siyasiy basqarıw usılın engizdi.

Azatlıq háreketin shólkemlesiw jaǵınan birlestiriwde Fergana oypatlıǵı, Buxara hám Xorezmdegi qurbasılardıń sol dáwirde bolıp ótken 30 dan aslam qurılıstaylarınıń áhmiyeti úlken bolǵan. Olarda basshılar saylanǵan, qurbasılar birden bir komandirlik qol astına birlestirilgen. Biraq buǵan hámme waqıt ta ámel etilmes edi. Sonday-

Pikir!

Bolshevik tárepedarlarınıń biriniń táriyiplewınshе, «Madaminbek qurbasılar ortasında eń kúshlisi bolǵan bolsa, Shermuhammedbek sózsiz eń qáwiplisi edi». Bul táriyiptiń júzege keliwine qanday faktorlar sebep bolǵan?

aq, qurılıstaylarda qurbasılar toparları háreket etetuǵın orınlar hám olardıń tásir sheńberi belgilep alınǵan.

Qurbasılar 1924-jıldıń aqırına kelip Türkstandağı ekonomikalıq krizis hám jarlılıq, qorqınıshlı asharshılıq, xalıqtıń awır turmısın kórmewi múmkin emes edi. Tınımsız dawam etken jeti jıllıq güresten olar da, xalıq ta sharshaǵan edi. Sonıń ushın tiri qalǵan kek alıwshılardıń kópshiligi **1924-jıl** dawamında qarsılıqtı toqtattı. Qullası, 1924-jıldıń aqırında Türkstan regionında azatlıq háreketiniń **birinshi dáwiri** juwmaqlandı. Biraq aldında gürestiń tolıq on jılı turatuǵın edi.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qanday sebepler Türkstanda sovet hákimiyatına qarsı qurallı háreketi keltirip shıǵardı?

2. Fergánadağı háreket basshıları arasında kimlerdiń atların ayrıqsha ajıratıp kórsetken bolar edińiz?
3. Madaminbek shaxsın qalay bahalaysız?
4. Samarqandtağı háreket basshıları arasında kimlerdiń atların ajıratıp kórsetken bolar edińiz?
5. Oypatlıq qurbasılarınıń bir-birleri menen jeterli dárejede birlese almaǵanlıǵınıń sebeplerin qalay túsindiresiz?
6. Úyge tapsırma: Tómendegi kesteni toltırın.

Háreket wákılleriniń belsendilik kórsetken ayaqları				
Bahrambek	Shermuhammedbek	Úlken Ergash	Madaminbek	Ochilbek
Joaqarıdağı shaxslardıń xızmeti				

Atamalar túsiniǵi

Qurbası — Orta ásirlerde Orta Aziya xanlıqları qural-jaraq qoyması (qur) baslıǵı hám de qarıw-jaraq, hár túrli qurallar hám top soǵıw kárxanaları (qurxana) baslıǵı bolıp, Túrktan úlkesinde Oktyabr awdarıspaǵına shekem bolǵan dáwirde jergilikli policiya baslıǵı hám de keyin ala, Túrktanda sovet rejimine qarsı azatlıq háreketi basshılarınıń ataǵına aylanǵan.

«**Baspashılıq**»—Túrktanda 1918—1925-jıllarda keń xalıq massası wákılleriniń basqınshı qızıl armiyaǵa qarsı alıp barǵan qurallı háreketine sovet húkimeti dáwirinde ullı mámleket shovinistleri tárepinen berilgen rásmiy at.

§ 6. Buxara ámirliğinde reformalar ushın gúres hám de qızıl armiya tárepinen ámir hákimiyatınıń qulatilıwı. BXSRRnıń dúziliwi hám háreketi

Buxara ámirliğindeki jaǵday hám Jas buxaralılar háreketi. Rossiyada patsha hákimiyatınıń qulatilıwı Buxara ámirliğinde de bazibir ózgerislerdi keltirip shıǵardı. Buxara húkimdarı **Amir Sayid Alımxan** (1881—1944) táriyiplewınshe, Waqıtsha húkimet Buxara

Buxara h kimidari
Amir Sayid
Alimxan

m mleketini n g arezsizligin t n algan.  mir h kimetri Awganstan h m basqa m mleketler menen baylanislar ornatqan. Rossiya-Buxara qatnasisqlarında da  zgerisler j z bergen. Buxarada jumis alıp bargan Rossiya imperiyasını n siyasiy agentligi **Rossiya h kimetini n rezidenti** dep atalatuɡın boldı. Sonday-aq, Buxara  mirliɡi aymaɡındaɡı rus turar orınlarında da jumisshı h m soldat deputatları Sovetleri payda bolıp, siyasiy turaqsızlıq h m t rtipsizlikler kelip shıqqan. Bul jaɡday Buxara  mirliɡindegi siyasiy jaɡdayɡa da  z t sirin korsetken.

Jas buxaralılar partiyası d slep h rekettegi  mirlik d zimi she berinde demokratiyalıq reformalar  tkeriw, konstituciyalıq monarxiya ornatiw arqalı  mirdi n tolıq h kimiyatın sheklep qoyıw t repdarı bolgan. Petrogradta 1917-jılı bolgan Fevral revolyuciyası Jas buxaralılar ishinde k shler qatnasını n qayta toparɡa b liniwın tezlestirdi.  ste-aqırın reforma islew t repdarları bolgan eski jadidlerge **Abdulvohid Burhonov-Munzim** (1875—1934) h m **Sadriddin Ayniy** (1878—1954) h m de reforma tarawında belsendi h reketlerdi qollap-quwatlawshı jas jadidlerge **Abdurauf Fitrat** (1886—1938) h m **Fayzulla**

Fayzulla Xojaev

Xojaev (1896—1938) jetekshilik etti. Buxara  miri Sayid Alimxan 1917-jılı 7-aprelde Buxarada t rli reformalar  tkeriw haqqındaɡı p rmanına qol qoydı. Biraq, p rmandı quwatlaw maqsetinde Jas buxaralılar t repinen paytaxt Buxara qalasında 8-aprelde bolgan demonstraciya  mir t repinen bastırıldı. 14-aprelde p rman biykar etildi. Jas buxaralılar  mirlikte qısım astına alındı.

Kolesovt n Buxaraɡa basqınshılıɡı h m onı n aqibetleri. 1917-jılı noyabrde T rkstan  lkesinde bolsheviklerdi n h kimiyat basına keliwi n tiyjesinde sovet Rossiyası menen Buxara  mirliɡi ortasındaɡı siyasiy jaɡday keskinlesti. 1917-jılı 2-dekabrde Ja na Buxara (h zirgi Kogon)

da bolip ótken ámirlik aymağındaǵı rus jasaw orınları jumısshı hám soldat deputatları Sovetleriniń II syezdinde Buxarada ámirlik dúzimin awdarıp taslap, hákimiyattı **Fayzulla Xojaev** basshılıǵındaǵı Jas buxaralılarǵa beriwge qarar etildi. Túrktan úlkesi XKS baslıǵı **Fyodor Kolesov** basshılıǵındaǵı 3500 adamnan ibarat áskeriy kúshler 1918-jılı 1-martta Jańa Buxaraǵa jetip keldi.

Fayzulla Xojaev basshılıǵında Jas buxaralılardıń 7 adamnan ibarat revolyuciyalıq komiteti (revkom) dúzildi. 2-mart kúni Eski Buxara qalasına hújim baslandı. Buxara qalası janındaǵı Fathabatta bolǵan dáslepke soqlıǵıswda ámir Alımxań áskerleri jeńilse de keyin ala buxaralılar Kolesov otryadıń qorshap aldı. Karmanadan Qarakólge shekem bolǵan 170 km aralıqtaǵı temir jol izleri ámir sarbazları tárepinen buzıp taslandı. Buxaralılar qala qorǵawına qozǵaldı. F. Kolesov 5-mart kúni keshte Tashkent tárepke sheginiwge buyırıq beredi. 17-martta Kolesov otryadı menen Samarqandqa jetip keldi.

Birneshe kún dawam etken sóylesiwlerden keyin 1918-jıl 25-martta sovet Túrktanı menen Buxara ámirliği ortasında **Qızıltoǵe pitimi** tastıyqlanadı. Ámir tárepinen pitimge bas zakatshı **Mırza Salimbek** qol qoydı. Kolesovtıń jawızlarsha hújimi shermendellershe juwmaqlansa da, óz gárezsizligin qorǵaǵan Buxara ámirliği basqınshı qızıl áskerlerdiń óz aymaǵındaǵı áskeriy háreketleri ushın juwapker dep esaplandı hám de úlken muǵdarda keltirilgen zıyandı tólewi belgilendi. Sonday-aq, Kolesov otryadı Buxara, Karmana hám Xatirchida talan-taraj etilgen úlken baylıq penen Tashkentke qayttı. Bul waqıyalar ámir keńesine basshılıq etken ataqlı mámleket iskeri hám belgili tariyxshı Mırza Salimbektiń «Tariyxı Salimiy» shıǵarmasında óz sáwleleniwini tapqan.

Qızıl armiyanıń Buxaraǵa hújimi hám de ámir hákimiyatınıń qulatilıwı. 1920-jılı 12-avgustta Túrktan frontı komandiri **M.V.Frunze** ámirlikti saplastırıw maqsetinde **Samarqand-Buxara** frontın dúziw haqqında buyırıq bergen. Sol sebepli Buxara ámirliği shegaralarına 7000 piyada, 2500 atlı ásker hám de zamanagóy áskeriy texnika tayar halına keltirilip qoyılǵan. Ámir Alımxań erkinde 15 000 ásker, 55 eski top hám 12 pulemyot bar edi. Áskeriy kúshlerine qaraǵanda Túrktan frontı áskerleri zamanagóy qurallardı iye edi.

Sovet h kumeti xal q aral q huq q normaların qopal t rde buzıp, 1920-jılı 29-avgustta Buxara  mirliɡin saplastırwǵa kiristi. Usı s neden baslap Eski Buxara h m hawadan, h m jerden ayawsız bombalandı.

Buxaranıń Qarshi d rwazasına shekem kelgen temir jolda turǵan bronepoezd h m Samarqand, Shayx Jalal, Namazjay d rwazaları

Este saqlań!

M. Frunze  skerleri **4 soqqı beriwshi topar** (Samarqand, Kattaqorǵan, Chorjuy h m Kogon)ǵa b lgen. Tiykargı wazıypa Kogon toparına j klendi. Ol paytaxt Eski Buxara qalasın basıp alıwı,  mir Alımxandı tutqınǵa alıp, Arkdaǵı ǵaziyneni iyelewi kerek edi.

jaqınında jaylastırılǵan toplardan 1-2-sentyabr k nleri qalaǵa 12 000 snaryad taslaǵan. Qala  stinde ushıp j rgen 11 «qara aeroplan» 3 k n dawamında bomba taslaǵan. Qala, h tte, ximiyalıq snaryadlardan oqqa tutılǵan. Qulap t sken d rwazalardan qızıl  skerler qalaǵa bastırıp kirgen. K she sawashları baslanıp ketken.  mir Alımxan qala esteliklerin h m xalqın aman saqlaw maqsetinde paytaxttı taslap, Shıǵıs Buxaraǵa shegingen. **1920-jılı 2-sentyabrde** qızıl armiya t repinen Buxara qalası iyelengen. Buxarada  mir h kimiyatı qulatıldı h m Jas buxaralılar h kimiyat basına keldi.

Buxara Xalq Sovet Respublikasınıń d ziliwi. Qalanı basıp alǵan qızıl  skerler Arktaǵı  mir ǵaziynesin, Buxara qazı baslıǵı, qusbegi h m basqa  meldarlarıń baylıqların tartıp alǵan. Bolshevikler, qızıl armiya komandirleri,  piwayı  skerler  lken baylıq arttırǵan. H tte,  lken

Pikir!

Bul waqıyanı mongollarıń Buxaranı basıp alıw procesi menen salıstırıń!

«Buxarada 3000 ǵa jaqın h wli, 3000 nan artıq d k n, 20 saray, 29 meshit, 34 g zar janıp wayran bolǵan. Qala derlik 20 k n janıp turǵan. Buxaranıń bul d rejede wayran bolǵanın heshbir tariyx k rmegen edi. Buxaralılar bul k nlerdi «kishi topalań» dep aytısqan».

Waqıyalarđıń ǵuwastı bolǵan tariyxshı Muhammed Ali Baljuvoniý  ziniń «Tarixi nafoe» («Paydahı tariyx») shıǵarmasınan.

baylıqtı basıp alğan «qızıl komandir» M.Frunze 1920-jılı sentyabrde Moskvağa qaytqannan soñ, qolğa alınğan hám birneshe ay úy qamağında saqlanğan. Sentyabr ayınıñ baslarında ámirlik gáziynesi hám basqa baylıqlar artılğan 2 eshelon Samarqand hám Tashkent arqalı Moskvağa jol alğan.

Abdulqodir
Muhitdinov

1920-jılı 6—8-oktyabrde ámirdiñ jazğı sarayı — Sitorai-Mohi Xosada shaqırılğan Pútkil Buxara xalıq wákılleriniñ I qurılıtayında Buxara Xalıq Sovet Respublikası (BXSR) dúzilgenligin saltanatlı túrde járiyaladı. Jas buxaralılar partiyasınıñ jetekshisi **Fayzulla Xojaev** jaña húkimet — BXSR Qadağalaw Sovetiniñ baslığı, **Abdulqodir Muhitdinov** Pútkil Buxara Oraylıq Revolyuciyalıq Komiteti (Oraylıq revkom) baslığı boldı. BXSR mámleketlik dúzimi jağınan xalıq demokratiyalıq hákimiyatı edi. Onıñ juwappershiligine qısqa múddet ishinde orta ásirlerden miyras qalğan ámir Buxarasın demokratiyalıq mámleketke aylandırıwday tariyxıy wazıypanı orınlaw júklendi.

BXSR dáslepki húkimeti quramına Fayzulla Xojaev baslıq hám sırtqı isler, Qari Yuldash Polatov bilimlendiriw, Muxtarjan Saidjonov ishki isler, Usman Xoja (Usmanxoja Polatxojaev) finans, Najib Husainov mámleket qadağalawı, Yu. Ibrahimov ayırıqsha jağdaylarda komissiya baslığı, Mukammal Burhanov ádillik, Shiho-buddinov áskeriy isler, Mırza Muhiddin Mansurov sawda hám sanaat qadağalawshıları sıpatında kirgizildi. Pútkil Buxara Oraylıq Revolyuciyalıq Komitetiniñ aғzaları etip Muinjan Aminov, Alımjan Akchurin, Abdulhamid Oripov, Sabır Yusupov, Hajı Hasan Ibrahimov, Fayzulla Xojaev, Qulmuhamedov tayınlandı.

Óziniñizi sınañ!

1920-jılı 6—8-oktyabr — bul	1918-jılı 25-mart — bul ...
1920-jılı 2-sentyabr — bul	1920-jılı 12-avgust — bul ...
1920-jılı 29-avgust — bul....	1917-jılı 2-dekabr — bul ...

BXSRdağı siyasiy, ekonomikalıq hám mádeniy ózgerisler. 1921-jılı 18—23-sentyabrde bolğan Pútkil Buxara xalıq wákılleriniñ II qurılıtayında demokratiyalıq ruwxtağı BXSR Konstituciyası qabil

Porso Xojaev

etildi. Orayliq Revkom ornına nızam shıǵarıwshı hám qadaǵalawshı joqarı organ — Pútkil Buxara Orayliq Atqarıw Komiteti dúzildi. Belgili mámleketlik ǵayratkeri **Usman Xoja** oǵan baslıq boldı. Ol keyin ala, sırt elge shıǵıp ketkennen keyin, 1922—1924-jılları bul lawazımdı **Porso Xojaev** iyeledi.

Biraq, BXSР húkimeti ishinde siyasiy bóliniwler kúsheydi. Bir tárepten, Buxara Kommunistlik partiyası

Fayzulla Xojaev basshılıǵındaǵı dúzilgen Buxara, Xalıq Sovet Respublikası húkimeti — Xalıq Qadaǵalaw Soveti aǵzaları.

ishindegi «sol» hám «oń» kommunistlerge qarsı ideyalıq gúres alıp barıwǵa tuwrı kelse, ekinshi tárepten, RSFSR hám onıń ayrıqsha jaǵdaydaǵı organları bolǵan Túrkkomissiya, Túrkyburo, Túrkyfront, Orta Aziya byurosı, Orta Aziya Ekonomikalıq Keńesi jas «ǵárezsiz» mámleket jetekshisiniń hárbir qádemın sergeklik penen qadaǵalap turatuǵın edi. Sonday bolıwına qaramastan Fayzulla Xojaev, Abdulqodir Muhitdinov, Fitrat, Otaulla Xojaev sıyaqlı iskerler húkimette demokratiyalıq jol tuttı.

Buxaradaǵı demokratiyalıq ózgerislerge mámleket tısqarısınan qısım kem-kemnen kúsheyip bardı. 1923-jılı jazı hám gúzinde sırtqı kúshler qısımın menen Fayzulla Xojaevtıń jaqın qatarları bolǵan Fitrat, Otaulla Xojaev, Sattor Xojaev, Muinjan Aminov, Qari Yuldash Polatov hám basqa qadaǵalawshılar húkimet quramınan shıǵarıldı hám de Buxaradan súrgin etildi. Buxara húkimeti Moskva hám Tashkenttiń «kommunistshi sabaǵı»n alǵan «tájiriye-beli sovet xızmetkerleri» menen toltırıldı. Húkimette Túrktan ASSRnan jiberilgen komissarlardıń tásiiri kem-kemnen kúsheyip bardı. Jámiyet barǵan sayın siyasiylesti. 1924-jılı 18—20-sentyabrde bolǵan Pútkil Buxara xalıq wákılleriniń V qurılıtayında BXSРdın

Usman Xoja

atı ózgartirilip, ol Buxara Sovet Socialistlik Respublikası (BSSR)na aylandırıldı. Qullası, Oray hám Túrktan ASSRdağı bolshevikler hám basqa kúshler Buxaranı «socialistlik» ózgartiriwler iyrimine tarttı.

Este saqlañ!

Jas mámleket jetekshisi Fayzulla Xojaev qıyın hám awır sharayatta islewge májbúr boldı. Ol dáslepki kúnlerden-aq erkin siyasat júrgiziwge, sovet Rossiyası hám sırt mámleketler menen teń huqıqlı baylanıslar ornatiwğa háreket etti. 1922-jılı ol Berlinge nemis bankleri hám sırt el sawda kompaniyaları menen gárezsiz shártnama dúziwge bardı.

Soraw hám tapsırmalar!

1. 1910-jıldan baslap Buxara ámirliğinde jaǵday qanday edi?
2. «Kolesov waqıyası» ne maqsette dúzildi hám qanday aqıbetlerge sebep boldı?
3. Jas buxaralılar háreketi haqqında nelerdi bilesiz?
4. Bolshevikler hám sovet hákimiyatınıń Buxara ishki islerine aralasıwınıń kúsheyiw sebepleri nede edi?
5. Sovet Túrktan áskeriy armiyasınıń Buxaraǵa basqınshılıq uyımlastırǵanın qalay bahalaw múmkin?
6. Buxara ámirliği qulatılǵannan keyin qanday hákimiyat organları dúzildi?
7. Buxara Xalıq Sovet Respublikası aǵzalarınıń súwretine qarap, olardıń atı-familiyasın hám lawazımın anıqlawǵa háreket etiń.
8. Tómendegi kesteni toltırıń. Eki baǵanada Fayzulla Xojaev hám Ámir Alımxań xızmetine sıpatlama beriń.

Fayzulla Xojaev	Ámir Sayid Alımxań

§ 7. Xiywa xanlıǵındaǵı jaǵday hám de xan hákimiyatınıń qulawı. XXSRnıń dúziliwi hám túrli reformalar

Xiywa xanlıǵındaǵı siyasiy jaǵday hám Jas xiywalılar xızmeti. 1917-jıldıń baslarında Rossiya orayında júz bergen waqıyalar Xiywa xanlıǵına da óz tásirin tiygizbey qalmaqadı. 1917-jılı 5-aprelde Xiywa xanı **Asfandiyarxań** (1910—1918) Jas xiywalılar partiyasınıń reforma haqqındaǵı manifestine qol qoydı. Jas xiywalılar partiyası **1914-**

Asfandiyarxon

jılı düzilgen edi. Manifestte jaña usıl mektepleri ashılıwı, mámlekette temir jol, pochta, telegraf qurıw zárúrligi, mámleket gáziynesi qadaǵalaw astına alınıwı, barlıq hámeldarların saylanıwı hám aylıq penen támiyinleniwi, pútkil xalıqtıń sháriyat aldında teńligi aytıp ótilgen edi.

Reformaların ámelge asırılıwın qadaǵalaw ushın 30 adamnan ibarat **Idorai mashruta** düzildi. 8-aprel kúni eldi basqarıw ushın Xiywada xan janında qazı baslıǵı **Babaaxun Salimov** basshılıǵındaǵı

Babaaxun Salimov

Májilis hám **Husaynbek diywanbegi Matmuratov** basshılıǵında Qadaǵalaw Soveti düzildi. Bul menen Xiywa xanlıǵında qısqa múddetke bolsa da konstituciyalıq monarxiya ornatıldı. 1917-jılı mayda Jas xiywalılar partiyası baslıǵı **Palwanniyaz Yusupov** basshılıǵındaǵı delegaciya Waqıtsha húkimet wákilleri menen sóylesiwler ótkeriw ushın Tashkentke keldi. Biraq Asfandiyarxon Waqıtsha húkimettiń Xiywadaǵı wákili general **Mirbadalov** basshılıǵındaǵı áskeriy kúshlerge súyenip, iyun ayında Májilisti tarqatıp jiberdi. Xan ózine maqul

adamlardan **Artıq Axun** hám **Ishoqxoja Xojaev** basshılıǵındaǵı jaña quramdaǵı Májilis hám Qadaǵalaw Sovetin shólkemlestirdi.

Jas xiywalılardan ayawsız ósh alıwǵa kirisildi. Husaynbek Matmuratov basshılıǵındaǵı Májilistiń 17 burınǵı aǵzası qamaqqa alındı hám keyin ala óltirildi. 1917-jılı noyabrde Asfandiyarxon rus kazakları járdeminde Májilisti pútkilley toqtatdı. Xanlıq düzimi menen bolǵan güreste jeńiliske ushıraǵan Jas xiywalılar mámleket aymaǵınan shıǵıp ketiwge májbúr boldı.

Xanlıqta jaǵdaydın keskinlesip barıwı. Xiywa xanlıǵı gárezsizligine sovet Rossiyası tárepinen sırtqı qáwipti sezgen xan qorǵanıw ilajların kóriwge umtıldı. Asfandiyarxon tárepinen 1918-jılı **Junaydxan** Xiywa xanlıǵı qurallı kúshleri sárkardası etip tayınlandı. Junaydxannın tiykarǵı atı Qurban Mamed Sardar bolıp, ol túrkmenlerdin yawmıt qáwimine tiyisli bolǵan.

Xiywa xanlığı aymağınıń bir bóliminde Ámiwdárya bólimi (orayı — Petro-Aleksandrovsk; házirgi Tórtkúl) dúzilgen bolıp, ol Túrktan general-gubernatorlığı quramına kirgen. Fevral revolyuciyasınan keyin Tórtkúlde de sovet hákimiyatı ornatıldı. Tórtkúlde turǵan sovet komandirliginiń áskeriy kúshleri turaqlı túrde Xiywa xanlığı aymaǵına hújim jasap turdı. Xańǵa qarsı tárepte turǵan Jas xiywalılardıń kópshilik bólegi de bul jerden baspana taptı.

1918-jılı 30-oktyabrde Xiywada bolǵan Saray awdarıspaǵı aqı-betinde Asfandiyarxan ótirildi. Taxtqa marhum xannıń úlken aǵası, zamanlaslarınıń pikirinshe bosań hám erksiz **Said Abdullaxan** (1918—1920) otırdı, húkimet baslıǵı **Dáwletmurat máhrem** boldı. Biraq jańa xan mámleket isleri menen shuǵıllanbaytuǵın edi. Hákimiyat Junaydxan qolında oraylastı. Junaydxan sovet hákimiyatınıń dushpanı bolǵan.

Junaydxan áskerleri 1918-jılı noyabrde Ámiwdáryadan ótip, Tórtkúlge hújim qıldı. Qızıl áskerlerge qarsı keskin sawashlar bolıp, ol 1,5 jılǵa shekem dawam etti. 1919-jılı 9-aprelde Xiywa jaqınındaǵı **Taxta** awılında Junaydxan menen sovet hákimiyatı wákilleri ortasında shártnamaǵa qol qoyıldı. Taxta shártnaması sıpatında tariyxqa kirgen bul pitimde Xiywa xanlığı ǵárezsizligi sovet hákimiyatı tárepinen tán alındı. Biraq, sovet Rossiyası hám Túrktannıń bolshevik basshıları Xiywa xanlığındaǵı barlıq qarsı kúshlerdi birlestiriwge umtıldı.

Ózińizdi sınáń!

1917-jılı 5-aprel — bul

1919-jılı 9-aprel — bul ...

1918-jılı 30-oktyabr — bul ...

1918-jıl 10-yanvar — bul ...

Qızıl armiya tárepinen Xiywa xanlığınıń saplastırılıwı. 1919-jılı 4-noyabrde Jas xiywalılar, Tórtkúldegi revolyucioner kommunistler toparı hám de **Qoshmamedxan Sapiev** hám **Ǵulamalixan Bahadır** basshılıǵındaǵı túrkmen qawimleri Xiywa xanı Said Abdullaxan hám túrkmen yawmıtlarınıń jetekshisi Junaydxanǵa qarsı gúres baslaw ushın óz ara awqam dúzip, Xiywa qalasın iyelew ushın qızıl áskerlerdi járdemge shaqırdı.

Este saqlañ!

1919-jılı noyabr 1920-jılı yanvar aylarında Türkstan frontınıñ Ámiwdárya (Xiywa) toparı áskerleri xanlıq aymağın basıp alıw ushın keskin urıs alıp bardı. 1920-jılı 1-fevralda xanlıq paytaxtı Xiywa basıp alındı. Xiywa xanı Said Abdullaxan taxttan bas tarttı. Junaydxan hújimler menen Qaraqumğa shegindi. 2-fevralda Waqıtsha revolyuciyalıq komitet dúzildi. Hákimiyat jas xiywalılar qolına ótti.

Negizinde Xiywada xan, Buxarada ámir hákimiyatınıñ qulawı obyektiv qarağanda tuwrı waqıya boldı. Tek ğana bul hákimiyat ishki kúshler tárepinen tınısh jol menen emes, bálkim sırtqı kúshler — sovet Rossiyası hám bolsheviklerdiñ áskeriy bólimleri tárepinen zorlıq penen saplastırıldı. Regiondağı 2 ğárezsiz ózbek mámleketi aymağına qızıl armiya kirgizildi hám de olardı sovetlestiriw procesi baslandı. Sonın menen birge, xanlıqlarda social-ekonomikalıq qatnasıqlar kriziske ushırap, jámiyettiñ alğa ilgerilep barıwında monarxiya dúzimi úlken tosıqqa aylanğan edi. Jas xiywalılar da, Jas buxaralılar da bolshevikler hám sovet hákimiyatı menen birge islesse de Xorezm hám Buxarada demokratiyalıq reformalardı ámelge asırıw ushın keskin gúresti.

Palwanniyaz
Yusupov

Xorezm Xalıq Sovet Respublikasınıñ dúziliwi hám de ondağı ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy ózgerisler.

Xiywa qalasında 1920-jılı 26—30-aprelde bolıp ótken Pútkil Xorezm xalıq wákılleriniñ I qurılıtayında Xorezm Xalıq Sovet Respublikası (XXSR) dúzilgenligi járiyalandı. XXSR Qadağalaw Sovetiniñ baslığı etip Jas xiywalılar partiyasınıñ baslığı **Palwanniyaz Yusupov** saylandı. Qurılıtayda XXSRnıñ Waqıtsha Konstituciyası hám dáslepki Bayrağı qabıl etildi. XXSRnıñ jas húkimeti BXSR, Türkstan ASSR, RSFSR mámleketlerinen tısqarı Finlyandiya, Shveciya, Germaniya, Türkiya, Awğanstan, Iran sıyaqlı sırt mámleketler menen de ğárezsiz ráwishte sawda-satlıq hám ekonomikalıq baylanısların alıp barıwğa háreket etken. Máselen, 1921-jılı 24-noyabrde Awğanstanğa qazılar baslığı **Babaaxun Salimov** basshılığında arnawlı elshilik quramı jónetilgen. Biraq shártname

hám pitimlerde kórsetilgen tiykarǵı bólimlerin, tiykarınan, XXSRnıń ǵárezsizligi hám qol qatılmaslıq huqıqın sovet Rossiyası tán almay, turaqlı túrde jas respublikanıń ishki islerine qopal ráwishte aralasıp turdı, tap BXSRe bolǵanı sıyaqlı Xorezmde de kóp sandaǵı qızıl áskerlerdi saqlap, bul áskeriy kúshler arqalı mámleketti ózi basqarıwǵa umtıldı. 1921-jılı 6-martta Xorezmde qızıl áskerler uyımlastırǵan áskeriy mámleket awdarıspaǵınan keyin P.Yusupov húkimeti de qulatıldı. Húkimettiń burınǵı baslıǵı jasırınıwǵa úlgerdi. Biraq aradan kóp ótpey ol qamaqqa alındı. Bolshevikler kóplegen qadaǵalawshılardı atıp tasladı. Tiri qalǵan ayırım qadaǵalawshılar Junaydxannıń qatarına barıp qosıldı. Ulıwma alǵanda, XXSR húkim sürgen derlik 5 jil dawamında bolshevikler tárepinen XXSR OAK baslıqları hám húkimet baslıqlarınıń hár biri 10 márteden ózgerterildi. Xorezmde ótkerilgen bunday mámleketlik awdarıspaqları aqıbetinde ózbek xalqınıń kóplep perzentleri repressiyaǵa ushıradı.

XXSRda ekonomikalıq siyasat hám xojalıq tarawındaǵı reformalar qarama-qarsılıqlı tárizde ótti. Salıqtıń awır júgi sawdagerler, sútخورlar hám iri jer iyeleriniń juwapkershiligine tuwra keldi. Awıl xojalıǵında 1922-jılı dekabrde birden bir salıq sisteması engizildi. 1923-jılı iyunde ónermentshilik hám sanaat tarawındaǵı salıqlar da bir sistemaǵa salınıp, mámleketlik sanaat salıǵı engizildi.

XXSR húkimeti mádeniy-aǵartıwshılıq hám densawlıqtı saqlaw jumıslarına da itibar qarattı. 1920-jılı báhárinde respublikada jańa tip-tegi mektepler dúzile baslandı. 1921-jılı sentyabrde Xiywada ashılǵan **xalq universiteti** respublika mádeniy turmısında úlken waqıya boldı.

1923-jılı 17—20-oktyabrde bolǵan Pútkil Xorezm xalıq wákilleriniń IV qurıltayı XXSRın **Xorezm Sovet Socialistlik Respublikası** (XSSR)na aylandırıw haqqında qarar qabıl etti. Qabıl etilgen jańa Konstituciya mámlekettiń socialistlik qurılıw jolına ótiwin nızam jolı menen bekkemledi. Bar bolǵan jerler ulıwma xalıqlıq mülki dep járiyalanıp, barlıq waqım mülikleri bilimlendiriw wázirligi ıqtıyarına berildi. Qazıxanalar xızmeti qadaǵan etilip, sovet sudları dúzildi. Sol tárizde 1923-jıl oktyabr ayınan baslap Xorezmdegi demokratiyalıq ózgerislerge shek qoyıldı. Xorezmde sovetlestiriw procesi óziniń joqarı basqışına kóterildi. Húkimettiń keskin jańa siyasatınan narazı bolǵan

barliq adamlar bunday jagdayda azatliq hareketi qatarin toltirdi. Turkstanda sovet rejimine qarsi quralli hareket Xorezm ulkesine de ken tarqalgan edi.

Qullasi, **1924-jildin** aqirinda Oray tarepinen garezsiz mamleketler bolgan XXSR ham BXSР saplastirilib, regionda ozbek xalqi mamleketshiligi qaliplesken eki tariyxii oray joq etildi. Bolshevikler bul menen ozbek xalqinin asirler dawaminda qaliplesken ahmiyetli siyasiy, ekonomikalik, tariyxii ham madeniy oraylari bolgan Buxara ham Xorezmge keskin soqqi berdi.

Soraw ham tapsirmalar!

1. Xiywada xan janında düzilgen Májilis ham Qadağalaw Soveti xannın toliq hákimiyatın qay dárejede shekley aldı?
2. Taxta awılında qol qoyılğan shártnama Xiywa xanlığı siyasiy jagdayına qay dárejede tásir kórsetti?
3. Kestede Xiywada jumis alıp bargan shaxslar xızmetine tiyisli mağlıwmatlardı toltırın.

Asfandiyarxan	Junaydxan	Babaaxun Salimov	Palwanniyaz Yusupov	Said Abdullaxan

4. XXSRın Xorezm Sovet Socialistlik Respublikasına aylandırılıwına ne sebep boldı?
5. XXSR düzilgennen keyin, salıq tarawında qanday ózgerisler boldı?

§ 8. BXSР ham XXSRda qizil armiyağa qarsi gúres

BXSР aymağında qizil armiyağa qarsi gúres ham xalıq qozgalańlarının baslanıwı. Qizil armiyaniń Buxara ham Xorezm elleri aymaqlarına jawızlarsha bastırıp kiriwi dawamında islegen talawshılıqları, zorlıqları, qan tógiwleri massalıq narazılıqlardı keltirip shıǵarǵan tiykarǵı sebeplerden boldı. Buxara ham Xorezm xalqı óz ellerine bastırıp kirgen basqınshı qizil armiya áskerlerine qarsi milliy azatlıq gúresine qozǵaldı. Bul aymaqlarda watan súyiwshiler hareketi keńeyip, ken qulash ashtı. Hareket saplarında jergilikli xalıqtın derlik barlıq qatlamları, birinshi nábette diyqanlar ham ónermentler belsendi qatnastı. Bul jagday quralli

háreket basshıları, olarǵa kelip qosılǵanlardıń túrli qatlamlarǵa tiyisli bolǵanı, qızıl armiyaǵa qarsı ayawsız hám ómir-ólim ushın gúresiwe tayın turǵanlar sheńberiniń kólemi qanshelli keń hám kúshli bolǵanınan derek beredi.

Pikir!

Xiywa xanlığı hám Buxara ámirlikleri qashannan baslap gárezli mámleketke aylanǵan edi? Olardıń tolıq gárezsiz emeslikleri nelerde kórindi?

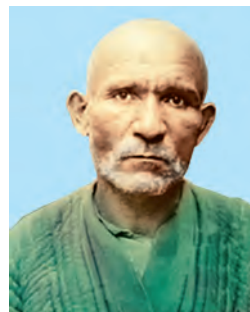
Buxarada ámirlik dúzimi qulagannan keyin, **1920-jılı gúzine** kelip qızıl armiyaǵa qarsı gúres alıp barǵan qurbasılar toparları, qala hám rayonlarda kóterilgen qozǵalańlar eldiń barlıq aymaǵı — batıs, oraylıq, shıǵıs bólimlerinde baslanıp, massalıq tús aldı. 1920-jılı sentyabr ayında Shıǵıs Buxaraǵa kelgen burınǵı ámir Alımخان úlken kúsh jıynap, qızıl armiyaǵa qarsı gúreske basshılıq etti.

Batıs Buxara aymaǵında **Molla Abdulqahhar**, Shıǵıs Buxara aymaǵında **Ibrahimbek** hám **Davlatmandbek** sıyaqlı qurbasılar háreketke basshılıq etti. 1921-jılı mart ayında bir qatar sawashlarda jeńiliske ushıraǵan Alımخان Awǵanstan mámleketi aymaǵına ótip ketiwege májbúr boldı. Biraq bul waqıtta Shıǵıs Buxarada qızıl armiyaǵa qarsı galaba xalıq qozǵalańları kóterildi.

Buxara qurbasılarınıń milliy azatlıq gúresi. Qısqa múddet dawamında Molla Abdulqahhar basshılıǵındaǵı paytaxt Buxara rayonlarında láshker toplandı hám qızıl armiyaǵa qarsı jawıngerlik háreketler alıp barıldı. Sonday-aq, Molla Abdulqahhar basshılıǵında Buxara, Karmana hám Nurata wálayatlarında onlaǵan qurbası toparları belsendilik kórsetti. Onıń qol astında Buxaranıń batıs bóliminde 20 qurbası birlesken. Olar arasında **Hamra Palwan**, **Hayit Amin**, **Urman Palwan**, **Oston Qarawılbegi** sıyaqlı shofirkanlı qurbasılar da

Ibrahimbek

Hamra Palwan
tergewde

bolgan. Olar tiykarinan, Ğijduwan, Shofirkan, Vobkent, Romitan rayonları hám de Nurata hám Karmanada óziniń háreketlerin kúsheyttirgen.

Molla Abdulqahhar jigitleri menen qızıl áskerler ortasında 1924-jılı jazı hám gúzinde Ğijduwan rayonınıń Ğisht hám Kattağamxor awıllarında, Nurata tawlarında, Shofirkan rayonına tutasqan Qızılqumınıń Jılwan qumlıqlarında, Bağiafzal hám Vardonze awıllarında keskin soqlıǵısıwlar boldı. Molla Abdulqahhar qurbası Qızılqumda qızıl áskerlerge qarsı bolgan sawashlardıń birinde 1924-jıldıń aqırında qurban boldı.

Ibrahimbek qol astındaǵı Shıǵıs Buxara aymaǵında óziniń basqarıw usulın ámelge asırdı. Orınlarda jańa Buxara húkimeti saplastırılıp, onıń ornına ámirlik dáwirindegi basqarıw usulı engizildi. Bunnan Túrktanda jumıs alıp barıp atırǵan oraylıq húkimet wákılleri táshwishke tústi. Sonıń ushın da, Túrktan frontı siyasiy basqarması tárepinen Ibrahimbek penen basqa qurbası toparları ortasında kelispewshilik shıǵarıw ushın usınıslar beriledi. Ibrahimbek qurbası kóp jıllar dawamında Shıǵıs Buxarada qızıl armiyaǵa qarsı pidayılıq penen gúresti.

Anvar Posha

Buxaradaǵı azatlıq háreketi basshıları ortasında Túrkiyadan kelgen generallar — **Anvar** hám **Salim Posha** ayrıqsha ajıralıp turadı. Anvar Posha 1921-jılı oktyabrde Kavkazdan Buxara qalasına kelgennen keyin, 9-noyabrde Qarshi jaqınındaǵı Qilikól átirapında **Molla Nafis** qurbası menen ushırasıp, arnawlı bayanat penen shıǵadı hám de túrkstanlılar hám buxaralılardıń sovet rejimi hám qızıl armiyaǵa qarsı muqaddes gúresine qosılǵanlıǵın járiyalaydı.

Anvar Poshanıń xızmetleri menen Shıǵıs Buxarada birlesken bólimler dúzildi hám ol túrk oficerleri menen bekkemlendi, batıs komandirlik uslubı engizildi. Anvar Posha 1922-jılı avgustta Shıǵıs Buxaranıń Baljuvan átirapındaǵı Obidara awılında qızıl áskerlerge qarsı bolgan sawashta mártlershe qurban boldı. Túrktannıń súyikli shayırı **Sholpan** Anvar Posha esteligine arnap «Baljuvan» joqlaw qosıǵın jazdı.

BXSR Oraylıq Atqarıw Komiteti baslıǵı Usman Xoja, áskeriy isler wáziri Abdulhamid Oripov hám de Muhiddin Maxsum Xojaev, Ali Rizo Afandi, Surayyo Afandi, Qulmuhamedov hám basqa milliy basshı xızmetkerler óz lawazımların taslap ketip, qarsı táreptegi qurallı háreket qatarına ótip ketkeni kóp nárseden derek beredi.

Ózińizdi sınap kóriń!

Anvar Posha – bul ...

Ibrahimbek – bul ...

Molla Abdulqahhar – bul ...

Ámir Alımخان – bul ...

Xorezmdede Junaydxan basshılıǵındaǵı háreket hám onıń ózine tán ózgeshelikleri.

Junaydxan basshılıǵındaǵı qurallı toparlar uzaq jıllar dawamında qızıl armiyaga qarsı gúresti. Onıń áskerleri qatarında túrkmen hám ózbeklerden tısqarı qazaq hám qaraqalpaqlar da kópshilik edi. Góne Úrgensh, Ilyali, Tashawız, Mańıt, Qoskópir, Shımbay, Qońırat hám Tórtkúlde háreket etken onlap sárdarlarđın toparları qızıl armiyaga keskin soqqı bergen.

Junaydxan

Junaydxan tariyx betlerinde qaytpas hám qatal shaxs sıpatında jazılǵan. Onıń xızmeti de keskin, qayǵılı hám jeńisli ótti. Dáslep Rossiya imperiyası hám Xiywa xanlıǵına qarsı gúresken **Junaydxan** 1918-jıldıń ortalarınan qızıl áskerlerge qarsı gárezsizlik ushın sawashqa kirirken edi.

Pikir!

Axmet Zaki Validiy óziniń «Xotiralar» kitabında Junaydxandı «Rossiya húkimdarlıǵı aldında moyın iyiwdi qálemegen mámleket qaharmanı» sıpatında táriyiplegen edi.

1922-jılı báhárinde Junaydxan Xorezmdede óz háreketin jáne de kúsheytti. Bul waqıtta onıń áskerleriniń sanı **15000** jigitten ibarat bolıp, olar bolsheviklerge qarsı tura alatuǵın bekkem kúshke aylanǵan edi. Máselen, 1922-jılı aprel ayında Junaydxan áskerleri **Porsu qalası** hám onıń átirapların qızıl áskerlerden azat etti. Góne Úrgensh janındaǵı awıllarda da olar kúshli sawashlar alıp bardı.

Oray Xorezmde «baspashılıq» háreketin tezlik penen saplastırıw ushın barlıq imkaniyatlardı iske saldı. Bul jaǵday, ásirese, 1923-jıldan baslap jáne de kúsheydi. **1923-jılı 12-yanvarda** bolǵan úshinshi shaqırıq XXSR OAK II sessiyasında Xorezmde 4 jıldan berli dawam etip kiyatırǵan «baspashılıq» háreketine qarsı húkimettiń ózi gúres alıp barıwǵa ázzi ekenligi ashıq aytılıp, RSFSR (tiykarında SSSR) húkimetinen «qıstawlı áskeriy járdem» soraldı.

Junaydxan 1924-jılı 17-iyunde óziniń 20 jigit joldası menen Awǵanstandaǵı Hirat qalasına jetip keldi. Dereklerde aytılıwınsha, ol bul jerde turıp óz áskerleri qatarın toltırıwǵa tayarlanǵan. Aradan kóp waqıt ótpey, Junaydxan XXSR aymaǵına qaytıp keldi hám azatlıq háreketine basshılıq etiwde dawam etti.

Pikir!

Oqıń hám juwmaq shıǵarıń!

«...Türkstannıń marjan tası bolǵan Fergana eki jıldan artıǵıraq waqıttan berli qanlı urıs maydanı halatı boldı... Bul jerdegi sovet hákimiyatı dáskepki dúziliw dáwirinde rus hám jergilikli jumısshı, diyqan keń qatlamları ózine tartıw ornına miynetkesh xalıqtı ózinen uzaqlastırıw ushın qolınan kelgeninshe háreket etti... Bul jerde háreket etken qızıl ásker bólimleri, revolyuciyanı qorǵaǵan ayırım basshılar jergilikli miynetkesh xalıqtıń tiykarǵı mápleri menen esaplaspadı, onıń arzına qulaq salmadı. Baspashılıq háreketi sol tiykarda júzege keldi. Baspashılar — ápiwayı qaraqshılar emes. Sonda olardı tez joq etiw múmkin bolar edi».

M. Frunze

Azatlıq háreketiniń jeńiliske ushıraw sebepleri hám gúres sabaqları. 1924-jılı gúzde Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıw ótkeriliwi nátiyjesinde qurallı gúrestiń **birinshi dáwiri** juwmaqlandı. Onıń **ekinshi dáwiri** (1925—1935-jıllar) bolsa jáne 10 jıl dawam etip, óziniń xarakteri hám kúshler qatnası jaǵınan aldındıǵı dáwirge salıstırǵanda biraz pariqlanadı. Bul dáwirde tiykarınan Shıǵıs Buxara, Xorezm oazisi hám Fergana oypatınıń ayırım aymaqlarında urıslar dawam etti. **1935-jılǵa** kelip Türkstandaǵı azatlıq háreketi jeńiliske ushıradı. Tiri qalǵan kóterilishshilerdiń kópshiligi sırt mámleketlerge emigrant bolıp jónep ketiwge májbúr boldı.

Azatlıq háreketiniń eń ázzi tárepi onıń Túrktan regionında birden bir oray astında birlese almaytuǵınlıǵı, háreketiń basınan tap aqırına shekem ideologiyalıq tiykar bolıp xızmet etiwshi birden bir baǵdarlamanıń jaratılmaǵanlıǵı hám de ayırım jetekshi shaxslar arasındaǵı kelispewshilik hám qarsılıqlar, ayırımlarınıń tar dúnya qarası hám basqalar sebep háreket jeńiliske ushıradı. Ayırım qurbasılar (Xolxoja Eshon, Gulamalixan Bahadır hám t.b.) háreketke tek ǵana ózleri basshılıq etiwdi oylap, jeke komandirlikke boysınbadı. Sonday-aq, azatlıq háreketine baylanıslı bolmaǵan bazıbir jinayıy toparlar talawshılıq hám basqınshılıq penen shuǵıllanıp, kóplegen ǵunasız adamlardı óltirdi. Bunnan qızıl armiya komandirliǵı hám bolshevikler hayyarlıq penen paydalandı. Olar arnawlı qurıya hám jansızlar, túrli tıńshılar hám satqınlar járdeminde háreket ishindegi birlikti tarqatıp, ayırım toparlar basshıları ortasındaǵı pıtırańqılıq hám óz ara qarama-qarsılıqlardı jáne de háwij aldırıwǵa urındı. Aqırında, sovet hákimiyatı bir qatar reformalar ótkeriw, atap aytqanda, jańa ekonomikalıq siyasattı engiziw hám xalıq bilimlendiriw tarawındaǵı ózgerislerdi ámelge asırıp, xalıq ushın biraz jeńillik tuwdırǵannan soń hám hár túrli úgit-násiyatlar nátiyjesinde qurallı háreket qatnasıwshıların miynetkeshler qollap-quwatlawınan qaytara aldı.

Qullası, babalarımız óz ǵúresleri menen Túrktan aymaǵındaǵı barlıq xalıqlardıń milliy azatlıq háreketi tariyxına jarqın hám dańqlı betler jazılıp, Ózbekistan Respublikasınıń búgingi ǵárezsizlik hám erkinlikke erisiwinde júdá úlken xızmet etti. Ata-babalarımızdıń erk hám azatlıq ushın tókken qanları biyhuwda ketpedi.

Este saqlań!

Batis Buxarada Molla Abdulqahhar, Shıǵıs Buxarada Ibrahimbek hám Davlatmandbek qurbasılar háreketke basshılıq etti. Buxaradaǵı azatlıq háreketi basshıları ortasında Túrkiyadan kelgen generallar — Anvar hám Salim Poshalar háreket etken.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ne sebepten BXSР húkimeti aǵzalarınıń ayırımları qurbasılar tárepine ótip ketti?
2. Buxara hám Xorezmde qızıl armiyaǵa qarsı azatlıq háreketiniń baslanıwına neler sebep boldı?

3. Azatlıq háreketi wákilleriniń maqsetleri ortasında qanday ayırmashılıqlar yaqi baylanıslılıqlar bar?
4. Azatlıq háreketiniń jeńiliske ushırawı menen baylanıslı bolǵan sebeplerdi sanap ótiń.
5. Kesteni toltırıń. Azatlıq háreketi qurbasılarınıń xızmetine tiyisli maǵlıwmatlardı toplań.

Xızmeti	Molla Abdulqahhar	Ibrahimbek	Anvar Posha	Junaydxan
Jılları				
Aymaǵı				
Nátiyjesi				

6. Fergana, Buxara hám Xorezmdegi sovet hákimiyatına qarşı háreketiniń ulıwma hám ózine tán táreplerin keste tiykarında salıstırıń.

Uqsas tárepleri	Parıqlanatuǵın ózine tánlik

§ 9. Orta Aziya respublikalarında ótkerilgen milliy-aymaqlıq shegaralanıw hám onıń aqıbetleri

Türkstan — region xalıqlarınıń birden bir mákanı hám ulıwma watanı. Türkstan regionı áwelden türkiy xalıqlardıń birden bir mákanı hám ulıwma watanı bolǵan. **1918—1924-jıllarda** bolǵan **Türkstan ASSR, BXSР, XXSR**niń tiykarǵı xalıqları ásirler dawamında turmıs tárizi hám dástúrleri jaǵınan bir-birlerine júdá jaqın bolǵan. Türkstandaǵı hár túrli mámleketlerdiń hárbirinde türkiy xalıqlar: ózbekler, túrkmenler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, qırǵızlar, sonday-aq, tájik xalqı ázelden jasaǵanlıǵı tariyxıy waqıya edi. Türkstan regionınıń xalıqları usı topıraqtı, Turan jerin áyyemnen ózleriniń tiykarǵı Watanı dep bilgen.

Pikir!

7-klass «Ózbekistan tariyxı» sabaqlıǵınan úlkemiz qashannan baslap «Türkstan» atı menen atala baslanǵan. Úlkemiz aymaǵınıń bunday atalǵanlıǵı boyınsha qanday faktorlar bar?

Zalım sovet rejimi hám bolshevikler ushın bolsa Türkstan úlkesin bólip taslap, onı basqarıw qolay edi. Atap aytqanda, bul process Türkstandaǵı

Orta Aziya respublikalari milliy-aymaqliq shegaralanıwǵa shekem azatlıq háreketi 1924-jılı, tiykarınan, jeńiliske ushıraǵannan keyin óziniń sońǵı basqıshına qádem qoydı. 1924-jılı fevral—iyun aylarında SSSRdaǵı oraylıq organlar, Túrktstan, Buxara, Xorezm kommunistlik partiyaları hám RKP (b) OK Orta Aziya byurosı milliy shegaralanıw máseleleri boyınsha jaqsı jumıs alıp bardı. Túrktstan hám Buxara Kompartiyaları Oraylıq Komitetleri janında arnawlı, keyin ala, aymaqliq hám basqa ayırıqsha komissiyalar dúzildi.

Milliy kommunistler hám Oray wákılleri ortasında túrli qaraslardıń soqlıǵısıwı. Túrkkomissiya hám **Ya. Rudzutak** tezislerine qaramaqarsı **Turar Rısqulov** bassılıǵındaǵı bir topar milliy kommunistler 1920-jılı-aq túrkiy xalıqlar jeke bolıp, olardıń tariyxıy tamırları, dinleri, dástúrleri hám mádeniyatı ortaq bolǵan Túrktstandı óz aldına bólimlerge ajıratıp bolmaydı, degen pikirdi aytqan edi. Biraq Oray kommunistleri bul pikirdi biykarlap, onı «panturkizm», «panislamizm», «burjua milletshiligi hám sananıń turaqsızlıǵı» dep nadurıs bahalaǵan edi.

Bir tárepten, 1920-jıldan baslap azatlıq háreketiniń qaytadan pát penen rawajlanıwı, ekinshi tárepten, qızıl armiya tárepinen Xiywa 4—Ózbekistan tariyxı, 10-kl. 49

Pikir!

9-klass Jáhán tariyxı sabaqlıǵındaǵı maǵlıwmatlarǵa tayanıp, «panturkizm», «panislamizm», «burjua milletshiligi» sıyaqlı túsiniklerge anıqlama beriń. Olardıń úlkemiz tariyxına qanday baylanısı bar?

xanlıǵı hám Buxara ámirliği qulatılıp, olardıń ornında «ǵárezsiz respublikalar» dúzilgenligi bul máselede bolsheviklerdi jáne 4 jil sabır etiwlerine alıp keldi. Qullası, sovet hákimiyatı basshılıǵı **1924-jil** baslarınan baslap usı máseleni sheshiwge keskin kiristi.

Sovet hákimiyatınıń shegaralanıw siyasatına dáslep Túrktan ASSR, BXSР hám XXSR basshıları qarsı bolǵan. 1924-jılı fevralda Buxara Kompartiyası shegaralanıw máselesi boyınsha **Fayzulla Xojaev** tárepinen jazılǵan tezislerdi qabıl etti. Onda RKP (b) OK Orta Aziya byurosınıń bul tarawdaǵı kózqarasları qáte ekenligi sınaǵa alınǵan edi. 1920-jılı 10-martta bolǵan Túrktan ASSR OAK hám Túrktan Kompartiyasınıń birlesken keńesinde **Sultanbek Xojanov, Sanjar Asfandiyarov, N. Paskuckiy** sıyaqlı ataqlı partiya xızmetkerleri Sovet Socialistlik Respublikalarınıń Orta Aziya federaciyasınıń dúziw usınısı menen shıqtı. Sonıń menen birge, **S.Xojanov** Túrktan birligin hám pütünligin buzıw maqsetke muwapıq emes, dep ayttı. Bunnan tisqari, 1923-jılı dekabrde Fergana oypatlıǵı wákılleri RSFSR quramında **Fergana avtonom wálayatın** dúziw haqqındaǵı usınıs penen shıqqan edi. Qullası, tartıslar kem-kemnen qızıp bardı.

XXSR basshılarında da ayrıqsha kózqaraslar bolǵan. 1924-jılı 8-mayda bir topar Xorezm basshıları RKP (b) OKne «Xorezmda milliy máseleni sheshiw haqqında xat» jiberip, oǵan Xorezmda shegaralanıwǵa qospawın ótinish etti. Olar ózleriniń bul kózqarasların respublikanıń alısta jaylasqanlıǵı, ekonomikalıq jaqtan ajıralıp turǵanlıǵı menen tiykarladı. Bul kózqarastı qollap-quwatlaǵan Xorezm Kompartiyası Oraylıq Komiteti juwaplı xatkeri **Qalandar Odinaev** 1924-jılı iyulde óz wazıypasınıń alıp taslandı. XXSR aymaǵı dáslep shegaralanıwǵa tartılmadı, biraq **1924-jılı 26-iyulde** Xorezm Kompartiyasınıń jańa basshıları respublikanıń shegaralanıwına kirgiziliwine óz ırızılıǵın bildirdi.

Ózińizdi sınáń!

Y. Rudzutak — bul ...

T. Rısqulov — ...

Q. Odinaev — bul ...

S. Xojanov — bul ...

Oray tárepinen milliy respublikalar hám wálayatlar dúziwge kórsetpe beriliwi hám de onıń siyasiy jaqtan tiykarlanıwı. 1924-jılı 12-iyunde I.V.Stalinniń usınısı menen RKP (b) OK siyasiy byurosınıń «Orta Aziya Respublikaların miiliy-aymaqlıq shegaralaw haqqında» arnawlı qararı qabıllanǵan. Bul qarar menen bul process óziniń sońǵı basqışına kirdi. 15-iyulde RKP (b) OK Orta Aziya byurosı jańadan dúziletuǵın milliy respublikalar hám oblastlardıń waqıtsha byurosın dúzdi. Ózbekler byurosı quramına Fayzulla Xojaev, Rustam Islamov, Akmal Ikramov, Qari Yuldash Polatov, Muxtarjan Saidjanov, Kalugin aǵza sıpatında, Inayatov kandidatura sıpatında kirgizildi. Sonday-aq, RKP (b) OK Orta Aziya byurosı dúzgen Aymaqlıq komissiyada, onıń milliy kishi komissiyalarında tartıslı máselelerdi sheshiw ushın arnawlı komissiyalar da xızmet kórsetken. Aymaqlıq komissiya quramına F.Xojaev, A.Rahimbaev, S.Xojanov, Q. Otabaev, R. Islamov, N. Aytaqov, Y. Abdurahmanov, I.Aydarbekov, I.Vareykis, D.Manjara, I.Mejlauk, X.Saxat-Muratov hám basqa siyasiy ǵayratkerler kirgen edi.

Milliy respublikalar dúziw zárúrligi ideyasınıń baslamashıları óz pikirlerin Túrktandaǵı túpkilikli xalıqlar turmısında teńsizlik bar ekenligi hám milliy narazılıqlar kúsheyip baratırǵanı menen tiykarladı. Olar bul narazılıqlardan qutılıw jolı sıpatında türkmenler, qırǵızlar hám basqalardıń milliy mámleketin (tiykarında, milliy respublikasını) dúziw dep járiyaladı, ámelde bolsa bul ilajlar regionda jasawshı xalıqlardı bir-birinen ajıratıp qoyıwdan basqa nárese emes edi.

Este saqlań!

Aymaqlardı qaytadan belgilew hám shegaralaw tárepdarları til, milliy ózgesheliklerine dıqqattı kóbirek qaratıp, xojalıqqa baylanıslı ekonomikalıq faktorlardı, bar bolǵan suw resursları hám suwǵarıw sistemalarınıń ulıwma ekenligin kemirek esapqa aldı.

Qullası, siyasiy táreplerge ayırıqsha itibar qaratıldı. Sonday-aq, Túrktan ASSR siyasiy basshılıǵı arasındaǵı evropalılar menen túpkilikli

xalıqlar wákilleri ortasındaǵı qarama-qarsılıqlar, ayırım qazaq hám tájik kommunistleri hám de basqalardıń toparpazlıq kórinisleri mexanikalıq túrde Túrktan xalıqları ortasındaǵı qatnasıqlarǵa kóshirildi. RKP (b) OK Bas xatkeri **I.V.Stalin**, RKP (b) OK Orta Aziya byurosı baslıǵı **Y.Rudzutak** hám basqalar Orta Aziyada milliy kelispewshilikler bar ekenligin aytıwdan sharshamaytuǵın edi. Qullası, milliy másele Oray tárepinen jasalma túrde bórttirilip jiberildi hám bul jaǵday jańadan dúzilgen milliy respublikalar hám wálayatlar aymaǵın túpten qayta belgilew ushın sheshiwshi tiykarǵı dálil sıpatında alǵa súrildi.

1924-jılı gúzinde Orta Aziyada ótkerilgen milliy-aymaqlıq shegaralanıw hám onıń juwmaqları. 1924-jılı 16-sentyabrde bolǵan Túrktan ASSR OAK ayırıqsha jaǵdaydaǵı sessiyasında Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıwın ótkeriw haqqında qarar qabıl etildi.

Tap usınday mazmundaǵı qararlar 20-sentyabrde Pútkil Buxara xalıq wákilleriniń V qurıltayında hám 29-oktyabrde Pútkil Xorezm xalıq wákilleriniń V qurıltayında da qabıl etildi. 20-sentyabr kúni BXSRS húkimeti baslıǵı Fayzulla Xojaev Pútkil Buxara xalıq wákilleriniń V qurıltayında «Orta Aziyanıń milliy mámleketlik shegaralanıwı haqqında» bayanat oqıdı.

Bul qararlarda ózbek hám túrkmen xalıqlarına Ózbekistan SSR hám Túrktan SSR dúziw huqıqı, Túrktan ASSRnıń qırǵız (tiykarında, qazaq) wálayatların 1920-jılı dúzilgen Qırǵızstan ASSR (tiykarında, Qazaqstan ASSR) menen birlestiriw maqsetinde qırǵız (tiykarında, qazaq) xalqına Túrktan ASSRnan shıǵıw huqıqı, qaraqırǵız (tiykarında qırǵız) xalqına Túrktan ASSRnan shıǵıw huqıqı hám Qaraqırǵız (tiykarında qırǵız) avtonom wálayatın dúziw huqıqı, tájik xalqına da Túrktan ASSRnan shıǵıp, Tájikstan avtonom wálayatın dúziw huqıqı beriliw kerekligi aytıldı.

RSFSR (Pútkil Rossiya) OAKnıń **1924-jılı 14-oktyabrdegi II** sessiyasında Túrktan ASSR OAKnıń milliy-aymaqlıq shegaralanıwı haqqındaǵı qararı ayırım dúzetiwler menen qabıl etildi. Sessiya qararı menen Orta Aziyadaǵı Túrktan ASSR, Buxara hám Xorezm respublikaları ornında Ózbekistan SSR (ÓzSSR) hám Túrktan SSR, sonday-

aq, Tájikstan ASSR (ÓzSSR quramında), Qaraqalpaq hám Qaraqırǵız (tiykarında, Qırǵız) avtonom wálayatları dúziliwi kerek edi.

Nátıyjede, 1924-jılı 27-oktyabrde Moskvada bolǵan Pútkil Awqam (SSSR) Oraylıq Atqarıw Komitetiniń III sessiyasında Túrktan ASSR OAK ayrıqsha jaǵdaydaǵı sessiyası Pútkil Buxara hám Pútkil Xorezm xalıq wákilleriniń V qurılıstayları qararları tiykarında Orta Aziyada milliy respublikalar dúziw haqqında arnawlı qarar qabıl etildi. Sessiyada BSSR Qadaǵalaw Sovetiniń baslıǵı Fayzulla Xojaev Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıwdıń ótkeriliwi haqqında sóz sóyledi. 1924-jılı sentyabr—oktyabr aylarında Orta Aziyada ótkerilgen milliy-aymaqlıq shegaralanıwı Orta Aziya respublikaları, RSFSR hám SSSRnıń joqarı organları tárepinen nızamlı kúshke kirdi.

F. Xojaev sóz sóylemekte

Este saqlañ!

Orta Aziya aymaǵındaǵı Túrktan ASSR, Buxara hám Xorezm respublikaları ornında altı milliy mámleketlik birlespeleri dúzildi.

- * Ózbekistan SSR;
- * Túrkménstan SSR;
- * Óz SSR quramında Tájikstan ASSR (1929-jılǵa shekem)
- * RSFSR quramında Qaraqırǵız (Qırǵızstan) avtonom wálayatı;
- * RSFSR quramında Qazaqstan ASSR;
- * Qazaqstan ASSR quramında Qaraqalpaq avtonom wálayatı.

Keyin Qaraqalpaqstan ASSR, 1936-jıldan ÓzSSR quramına kirgen.

Bul dáwirde Túrktan, Buxara hám Xorezm respublikalarında ámeliy jumıs baslap jiberildi. Komissiyalar hám kishi komissiyalar bunnan bılayǵı dúzilmelerdiń aymaq hám shegaraları haqqında máseleni islep shıqtı. Basqarıw apparatları dúzip, rejeler, ekonomika, byudjet, jer-suw mashqalaları, bilimlendiriw hám densawlıqtı saqlaw tarawların shólkemlestiriw máseleleri hám basqalar sheshildi. Siyasiy túsindiriw isleri alıp barıldı. Materiallar baspasózde járiyalanıw, miting hám jıynalıslar ótkerildi. Partiya hám sovet organlarınıń tapsırması menen Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıw ótkeriliwin maqullap qararlar qabıl etildi.

Sol nárseni ayırıqsha aytıp ótiw lazım, milliy-aymaqlıq shegaralanıw procesinde kóplegen siyasiy qátelerge jol qoyıldı. Atap aytqanda, ózbek xalqınıń máplerine keskin zıyan jetkizildi. Ázelden ózbekler jasap kiyatırǵan aymaqlardıń úlken bólegi Oray buyırǵı menen qońsı awqamlas hám avtonom respublikalar hám de wálayatlarǵa berildi.

Ózbekistan SSR Waqıtsha revolyuciyalıq komiteti (Oraylıq revkom) xızmeti. 1924-jılı 31-oktyabrde belgili mámleketlik isker Fayzulla Xojaev bassılıǵında Ózbekistan SSR Waqıtsha revolyuciyalıq komiteti (Oraylıq revkom) dúzildi. Onıń quramına Porso Xojaev, Rustam Islamov, Abdulla Rahimbaev, Davlat Rizaev, Sultan Qari, Vladimir Ivanov, Inamjan Xidiraliev, Muxtarjan Saidjanov, Qari Yuldash Polatov hám basqalar kirgizildi.

1924-jılı 18-noyabrde Túrktan ASSR, Buxara SSR hám Xorezm SSR OAKleri arnawlı qospa qarar qabıl etti hám bul qararǵa baylanıslı óz wákillerin Ózbekistan SSR Sovetleriniń shólkemlestiriw qurılıstayına shekem is kóriwshi Ózbekistan SSR Waqıtsha revolyuciyalıq komitetine tapsırdı. Bul komitet Ózbekistan SSR dúziliwin basqarıp bardı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. XXSR wákilleri óz aymaǵın milliy-aymaqlıq shegaralanıwǵa qosıw lazım emesligin neler menen tiykarlaǵan edi?
2. Milliy respublikalar dúziw zárúrligi ideyasınıń baslawshıları óz pikirlerin qalay tiykarladı?
3. Sovetlerdiń Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıwın ótkeriwden tiykarǵı maqseti ne edi?
4. XX ásirdiń 20-jılları ortalarına kelip Orta Aziyanıń siyasiy kartasında qanday ózgerisler júz berdi?
5. Túrktan ASSR, BXSr, XXSRlardıń milliy-aymaqlıq shegaralanıwına múnásibetlerdi keste tiykarında toltırın.

Turkistan ASSR	BXSr	XXSR

6. Túrktan ASSR, Buxara hám Xorezm respublikaları ornında qanday respublika hám wálayatlar dúzildi?

EKINSHI BAP.

SOVET HÁKIMIYATÍNÍN ÓZBEKISTANDA JÚRGIZGEN SIYASATÍ (1925—1939-jillar)

§ 10. Ózbekistan SSRnín dúziliwi

Ózbekistan SSRnín dúziliwi, onín aymağı hám xalqı.

1925-jılı 13-fevralda Buxarada arnawlı qurılğan Xalıq úyinde Pútkil Ózbek (Ózbekistan SSR) Sovetleriniń I shólkemlestiriw qurıltayı ashıldı. Qurıltayda Moskvadan arnawlı kelgen Pútkil Awqam (SSSR) Oraylıq Atqarıw Komiteti baslığı **Mixail Kalinin** qatnastı hám sóz sóyledi. Qurıltay qatnasıwshıları tárepinen 17-fevralda «Ózbekistan Sovet Socialistlik Respublikasın dúziw haqqında Deklaraciya» qabıl etildi. Deklaraciyada jańadan dúzilgen Ózbekistan SSR quramına Tashkent, Samarqand, Ferđana, Qashqadárya, Zarafshan (Buxara), Surxandárya, Xorezm wálayatları hám Tájikstan ASSR kirgenligi ayrıqsha aytıp ótildi. Qurıltayda respublikanıń joqarı organları: Ózbekistan SSR Oraylıq Atqarıw Komiteti (ÓZSSR OAK) hám Ózbekistan SSR Xalıq Komissarları Soveti (ÓZSSR XKS) dúzilgen. Belgili mámleketlik isker **Fayzulla Xojaev** Ózbekistan SSR Xalıq Komissarlar Soveti baslığı, «Qosshı» uyımını jetekshisi **Yuldash Axunbabaev** Ózbekistan SSR Oraylıq Atqarıw Komiteti baslığı lawazımlarına saylandı.

Yuldash
Axunbabaev

Bul waqıtta Ózbekistan SSR aymağı **312 394 km²**, xalqı **3 963 285** adam bolğan (oğan Tájikstan ASSR hám Qaraqalpaqstan avtonom wálayatınıń aymağı hám xalqı kirmeydi). 1924-jıldıń aqırında Orta Aziya respublikalarında barlığı bolıp 8 131 062 adam jasağan bolıp, olardıń derlik yarımını Ózbekistanda jasağan.

Qurıltayda respublikanıń joqarđı organları: Ózbekistan SSR Oraylıq Atqarıw Komiteti (ÓZSSR OAK) hám Ózbekistan SSR Xalıq

Pikir!

Qaysı ólshemler tiykarında bul ayaqlar Ózbekistan SSR aймаğına kirgizilgen?

Türkstan ASSRnan 9 uyezd, 133 rayon hám 7 awıl okrugi; Buxara respublikasınıń 9 wálayatı; Xorezm respublikasınıń 23 rayonu.

Milliy-aymaqlıq shegaralanıwdan soń Orta Aziya respublikaları

Ózbekistan húkmetiniń Samarqandtan Tashkentke kóshiriliwi

Komissarları Soveti (ÓzSSR XKS) dúzilgen. Keyin ala bul quram turaqlı tırde ózgerip turǵan.

Ózbekistan SSR dúzilgen waqıtta qısqa múddet (1925-jıl fevral—aprel) dawamında **Buxara** qalası paytaxt boldı. Soń 1925-jılı aprelden 1930-jıl sentyabrge shekem **Samarqand** qalası Ózbekistan SSR paytaxtı esaplangan. Bul waqıtta Tashkentte Oraydıń jańa dúzilgen Orta Aziya respublikaları

qadağalawğa arnalğan hár qıylı shólkemleri (VKP (b) OK Orta Aziya byuroı, Orta Aziya ekonomikalıq Keñesi, Túrktan frontı, Orta Aziya áskeriy okrugi hám b.) jaylastırılğan edi. Samarqand respublikanıń orayında jaylasqan bolıp, bul jağday jańadan dúzilgen Ózbekistan SSR aymaǵınıń barlıq bólimlerin ámelde bir pütün etip birlestiriwge hám de sovet shólkemleri jumısın jańlandırıwğa járdem berdi. Jergilikli hákimiyat organları bekkemlenip, olardıń oraylıq húkimet mákemeleri menen baylanısları kúsheygennen soń Ózbekistan paytaxtı 1930-jılı 20-sentyabrde respublikanıń eń áhmiyetli ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy orayı bolğan **Tashkent** qalasına kóshirildi. Ózbekistan SSR húkimetiniń baslıǵı Fayzulla Xojaev bir tünde paytaxtı Samarqandtan Tashkentke kóshirip keltirgen edi.

Este saqlañ!

Ózbekistan SSR paytaxtları — Buxara — Samarqand — Tashkent.

Ózbekistan SSRda 1925-jılı 29-yanvarda birinshi ret hákimshilik-aymaqlıq bóliniw ótkerildi. Dáslepki **7 wálayat** (Zarafshan, Samarqand, Tashkent, Fergana, Surxandárya, Qashqadárya, Xorezm), óz aldına **Kenimex** rayonu dúzildi. Bul payıtta ÓzSSR quramında 23 uyezd hám 241 volost bolğan.

Pikir!

9-klasta alğan bilimlerinizge süyenip, uyezd hám volost túsiniklerin talqılañ.

1926-jılı 29-sentyabrde Ózbekistan SSR Sovetleri Oraylıq Atqarıw Komiteti V sessiyasınıń rayonlastırıw haqqında qararı qabıl etildi. Oğan muwapıq Ózbekistan SSRda bolğan **7 wálayat**, 23 uyezd, 241 volost hám 1163 awıl jámaáti ornına jańa administrativlik bóliniw ótkizilip, **10 okrug** (Xorezm, Buxara, Orta Zarafshan, Samarqand, Tashkent, Xojend, Qoqan, Andijan, Surxandárya, Qashqadárya), óz aldına qazaq-qaraqalpaq **Kenimex** rayonu, 87 rayon hám 1720 awıl soveti dúzildi.

Ózbekistan Kommunistlik partiyasınıń dúziliwi. ÓzSSR dúziliwi qarsańında, 1925-jıl 6—12 fevralda eski Buxara qalasında Ózbekistan

Kommunistlik partiyasınıń I shólkemlestiriw syezdi de bolıp ótti. Syezdde SSSR OAK baslıǵı **M.I. Kalinin** qatnastı hám bayanat jasadı.

Syezdde Ózbekistan Kommunistlik (bolshevikler) partiyası shólkemlestiriw jaǵınan rásmiylestirildi. Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komiteti juwaplı sekretarları etip **Vladimir Ivanov** hám **Akmal Ikramov** saylandı. Ózbekistan Kompartiyası tiykarında Sovet Awqamı Kommunistlik partiyası (KPSS)nıń Ózbekistan SSRdaǵı filiali esaplanǵan. Sovet hákimiyatı jıllarında respublika siyasiy turmısında Ózbekistan Kommunistlik partiyası jetekshi rol oynanǵan. Ózbek xalqı tariyxında XX ásirde júz bergen kóplep qayǵılı waqıyalar kommunistlik partiyanıń xızmeti menen baylanıslı. Ózbekistan partiya shólkemi respublika hám ózbek xalqı máplerin esapqa almastan Moskvada islep shıǵarılǵan qararlardı orınlap keldi.

Ózbekistan SSR — Sovet Awqamı quramındaǵı milliy awqamlas respublika. Ózbekistan SSR Pútkil Awqam Sovetleriniń III syezdinde 1925-jılı 13-mayda SSSR quramına qabıl etildi. SSSR 1922-jılı 30-dekabrde 4 awqamlas sovet respublikaları (RSFSR, Ukraina, Belorussiya, ZSFSR — Kavkaz artı) tiykarında dúzilgen edi. 1927-jılı 30-martta ÓZSSR Sovetleriniń II syezdinde Ózbekistan SSRnıń **birinshi Konstituciyası** qabıl etildi.

Ózbekistan SSR dúzilgenen keyin respublika mámleketlik basqarıw organları Awqam organları tártibinde hám olardan úlgi alınǵan halda dúzilgen. Bul awqamlas respublikalardıń Oraydan turıp basqarıwdıń eń ańsat hám ápiwayı, sonday-aq, bekkem forması edi.

Pútkil Awqamda bolǵanı sıyaqlı Ózbekistanda da miynetkeshlerdiń ulıwma xalıqlıq shólkemi kásiplik uyımları (profsoyuzlar) da partiya komitetlerine tolıq gárezli bolıp qaldı. 1925-jılı 21-martta bolǵan Ózbekistan kásiplik uyımlarınıń I shólkemlestiriw syezdinde oǵan tiykar salındı. Ózbekistan kásiplik uyımları respublika soveti (Uzsovprof) Pútkil Awqamlıq Kásiplik uyımları Oraylıq Soveti (VSSPS) basshılıǵında jumıs alıp barǵan.

Sovet hákimiyatı jas áwladtı kommunistlik ruwhta tárbiyalawǵa tikkeley itibar qaratqan. Bul jumıslar menen Pútkil Awqamlıq leninshi kommunistlik jaslar soyuzı (VLKSM)nıń Ózbekistandaǵı

organı — **Ózbekistan leninshi kommunistlik jaslar soyuzı (ÓzLKSM)** shuǵıllanǵan. Ózbekistan komsomolına **Samarqand qalasında** 1925-jılı aprelda bolıp ótken shólkemlestiriw qurılıtayında tiykar salındı.

Ózbekistandaǵı diyqanlardı ideyalıq jaqtan birlestirip turǵan shólkemlerden biri «**Qosshı**» awqamı bolǵan. Ol **1920—1933**-jıllarda háreket etken. 1925-jılı 200 000 adamdı ózine birlestirgen bul awqam da áste-aqırın bolsheviklerdiń awıldaǵı zorlıq siyasatınıń tiykarǵı tayanışına aylandırılǵan.

Este saqlañ!

Ózbekistan SSRda 1925-jılı 29-yanvarda birinshi ret hákimshilik-aymaqlıq bóliniw ótkerilip, 7 wálayat (Zarafshan, Samarqand, Tashkent, Fergana, Surxandárya, Qashqadárya, Xorezm) hám óz aldına Kenimex rayonu dúzildi. 1926-jılı 29-sentyabrde 10 okrug (Xorezm, Buxara, Orta Zarafshan, Samarqand, Tashkent, Xojend, Qoqan, Andijan, Surxandárya, Qashqadárya) hám óz aldına Kenimex rayonu dúzildi.

Ózbekistan SSR quramında Tájikstan ASSRnıń dúziliwi. 1926-jılı 1—12-dekabrde Dushanbede bolıp ótken Tájikstan ASSR Sovetleriniń I shólkemlestiriw syezdinde Ózbekistan SSR quramında Tájikstan Avtonom Sovet Socialistlik Respublikası (Tájikstan ASSR) dúzilgenligi haqqında deklaraciya qabil etilgen. Bul waqıtta Tájikstan ASSR aymaǵı **135 620 km²**, xalqı 739 503 adam bolǵan.

1929-jılı 16-oktyabrde Tájikstan ASSR ornına Tájikstan SSR dúzildi hám ol Ózbekistan SSR quramınan shıqtı. Oraydıń buyırǵı menen ózbeklerdiń ázeliy jurtı bolǵan Ózbekistan SSRnıń Xojend okrugi Tájikstan SSRna berildi.

Qaraqalpaq avtonom wálayatınıń dúziliwi hám Qaraqalpaqstan ASSRnıń Ózbekistan SSR quramına kirgiziliwi. 1925-jılı 12—19-fevralda Tórtkúlde diyqan, batrak hám qızıl ásker deputatları Qaraqalpaq avtonom wálayatı Sovetleriniń I shólkemlestiriw syezdi bolıp ótti. Syezdde

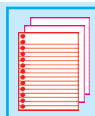

Ózińizdi sınañ!

Ózbekistan kásiplik uyımları — bul ... Akmal Ikramov — bul ...
Ózbekistan komsomolı — bul ... Respublikalar paytaxtları — bul ...

Qaraqalpaq avtonom wálayatı dúzilgenligi hám onıń Qazaqstan ASSR quramına kiriwi nızam jolı menen bekkemlendi.

Qaraqalpaqstan **1925—1932**-jılları Qazaqstan, **1932—1936**-jılları RSFSR quramında boldı. **1936-jılı 5-dekabrde** Qaraqalpaqstan ASSR aymağı Ózbekistan SSR quramına kirgizildi. Búgingi kúnde qaraqalpaq xalqı Ózbekistan Respublikası quramındaǵı suveren Qaraqalpaqstan Respublikasında jasap, qurıwshılıq isleri menen shuǵıllanbaqta.

Atamalar túsiniǵi!

«Qosshı» — Qos aydawshı adam, diyqan. «Qosshı» diyqanlardı maqseti jaǵınan birlestirip turǵan awqam bolǵanlıǵı ushın sonday atalǵan.

VKP (b) — Pútkil Awqam kommunistler (bolshevikler) partiyası. KPSS (Sovet Awqamı kommunistlik partiyası) nıń 1925—1952-jıllardaǵı atı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. «Ózbekistan Sovet Socialistlik Respublikasın dúziw haqqında Deklaraciya»ǵa muwapıq dúzilgen Ózbekistan SSR qaysı aymaqlardan ibarat edi?
2. Ózbekistan SSR paytaxtı ne sebepten dáslep Samarqandqa kóshirilip, onnan Tashkentke qayta kóshirilgen edi?
3. Ózbekistan Kommunistlik partiyasınıń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat bolǵan?
4. Pútkil Awqamnıń kásiplik soyuzı hám komsomol jaslar shólkemleri ne maqsette dúzilgen edi?
5. Ózbekistan SSR hám onıń quramındaǵı Tájikstan ASSR hám Qaraqalpaqstan avtonom wálayatları boyınsha maǵlıwmat toplań.

	Ózbekistan SSR	Tájikstan ASSR	Qaraqalpaqstan avtonom wálayatı
Dúzilgen sánesi			
Paytaxtı			
Administrativlik dúzilisi			
Xalqı			

6. Milliy-aymaqlıq shegaralanıwdan keyin Orta Aziya respublikaları kartasındaǵı Ózbekistan SSR aymaǵın házirgi Ózbekistan kartası menen salıstırıń. Birdey hám pariqlı táreplerin eki baǵanada salıstırıń.

Ózbekistan SSR	Ózbekistan Respublikası

§11. Ózbekistanda awıl xojalıǵın kollektivlestiriw siyaseti hám de kulaklardıń súrgin etiliwi

Ózbekistanda jer-suw reformasınıń ekinshi basqışı. Orta Aziyada milliy-aymaqlıq shegaralanıw ótkerilgennen keyin 1925—1929-jılları jer-suw reformasınıń **ekinshi basqışı** ámelge asırıldı. Reformanıń ekinshi basqışı birinshisinen pariqlı túrde úlken jer iyeligin (rásmiy hújjetlerde «kulaklar»—«zorlıqshı zulımlar» dep júrgizilgen) pútkilley sheklew hám olardı klass sıpatında saplastırıw máselesin qoydı. «Agrar revolyuciya»nıń strategiya hám taktikası «Ózbekistan Kompartiyasınıń II syezdi (1925-jılı noyabr)nde tastıyıqlandı. Bul basqış Ózbekistan SSR OAKnıń **1925-jılı 2-dekabr**degi «Suw hám suwdı nacionalizaciyalaw haqqında» hám «jer-suw reforması haqqında»ǵı dekretleri menen baslandı.

Bul reforma Ózbekistanda orınlardaǵı shárt-sharayat hám tayarlıq dárejesine qarap úsh basqışta ótkerildi.

<i>Basqışı</i>	Birinshi basqış	Ekinshi basqış	Úshinshi basqış
<i>Aymaǵı</i>	Fergána, Tashkent, Samarqand wálayatları	Zarafshan wálayatı (Buxara hám Orta Zarafshan okrugları)	Qashqadárya, Surxandárya, Xorezm okrugları
<i>Dáwiri</i>	1925—1926-jıllar	1927-jıl	1928—1929-jıllar

Jer-suw reformasınıń ótkeriw haqqındaǵı dekretke tiykarlanıp Fergána wálayatında 40 desyatına, Tashkent hám Samarqand wálayatlarında 50 desyatına hám onnan artıq suwǵarılatuǵın jerleri bar iri jer iyelerininıń xojalıqları pútkilley saplastırılıwı, olardıń jerleri mámleketlik jer fondına ótkiziliwi hám diyqanlarǵa bólip beriliwi názerde tutılǵan

edi. Jer menen birgelikte barlıq ishhi haywanları (ógiz, at hám b.), diyqanshılıq ásbap-úskeneleri de konfiskaciyalandı.

Jallanba, kúnlikshi, jetim sıyaqlı kámbağal diyqan qatlamları tiykarınan bay xojalıqlardıń jerlerin ijaraga alıp, onda islegen hám tirishiligin ótkizgen. «Kulak» xojalıqları, ádette, jerge ózleri islew bergen hám artıqsha jerlerin ijarashılarga tapsırğan.

Este saqlañ!

Ózbekistanda bay xojalıqlar eki toparga bólingen: 1) 40—50 desyatına hám onnan artıq suwǵarılatuǵın jeri bar bay xojalıqlar; 2) 10—40 desyatınaǵa shekem jeri bar ózine toq diyqan xojalıqları. Keyin ala ózine toq diyqan xojalıqları «kulaklar» dep ataldı.

1925—1929-jillardaǵı reformalar nátiyjesinde barlıq wálayatlarda 5000 ǵa jaqın bay xojalıqlar saplastırıldı, 23 000 nan artıq ózine toq xojalıqlardıń «artıqsha» jerleri tartıp alındı. Hárbir bay hám ózine toq xojalıq ushın **7—10 desyatınaǵa** shekemgi jer onıń ózine qaldırılıwı múmkin edi. Biraq ózine toq diyqan xojalıqları haqıyqıy *diyqanlar* bolıp, olar jerden nátiyjeli paydalanǵan hám óndiristi keńeyttiriwge háreket etken. Olar isbilermen hám uqıplı adamlar bolǵan.

Pikir!

Ne dep oylaysız, nege jer-suw reformaları hám «kulaklastırıw» siyasatı 20-jıllardan baslandı?

Kollektivlestiriwdiń májbúriy túrde ámelge asırılıwı hám de kolxoz hám sovxozlardıń dúziliwi. Jańa ekonomikalıq siyasat sebepli óz xojalıǵın tiklep alǵan xojalıqlardıń kulaklastırılıwı nátiyjesinde 1929-jılı sovet jámiyetinde **bazar qatnasıqları** ortalıǵı saplastırıldı. **1930-jılı**

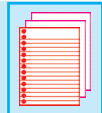

Kulaklar miynetinen paydalanıw

17-fevralda Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń «Kollektivlestiriw hám kulak xojalıqların saplastırıw haqqında»ǵı qararı qabıl etildi. Ózbekistanda 1930-jılı jalpı kollektivlestiriletuǵın **19 rayon** Oray tárepinen belgilep berildi. Jergilikli bashshılar san artınan quwıp, nızamdı

buzıwǵa shekem bardı. Kollektivlestiriwdiń basshıları diyqanlardıń májilislerinde kolxozǵa kirmegenlerge suw berilmeydi, sanaat zatları menen támiyinlenbeydi, olarǵa kóp muǵdarda salıq salınadı hám de jasaw ornınan súrgin etiledi, dep abay etedi. Nátiyjede, kópshilik rayonlarda kollektivlestiriw birneshe hápte ishinde ámelge asırıldı. Ózbekistanda dáslepki kolxozlar (jámáát xojalıqları) hám sovxozlar (mámleketlik xojalıqları) dúzildi.

1931-jıldiń báhárinen baslap Ózbekistanda jalpı kollektivlestiriletuǵın rayonlar qaytadan dúzildi. Ózbekistan awıl xojalıǵın kollektivlestiriw rásmiy túrde **1932-jılı** juwmaqlandı. Sol waqıtqa kelip respublikadaǵı diyqan xojalıqlarınıń 75 procenti ulıwmalastırılǵan sektorǵa, yaǵnıy kolxoz hám sovxozlarǵa birlesti. 1932-jılı respublikada 60 tan zıyat sovxoz bar edi. Jeke diyqan xojalıqlarınıń bir bólimi kolxozlardan tısqarıda qaldı, lekin olarǵa ekonomikalıq jaqtan qısım ótkeriw jáne de kúsheydi. Bunday xojalıqlarǵa salınatuǵın awıl xojalıq salıqları arttırıldı, mámleketke májbúriy tapsırılatuǵın ónim kólemi de kolxozlarǵa salıstırǵanda 50 procentke kóbeyttirildi. 1939-jılǵa kelip Ózbekistanda jeke diyqan xojalıqları pútkilley saplastırıldı.

Ózińizdi sınań!

1939-jıl — bul ..., 1932-jıl — bul ..., 1931-jıl — bul ...,
1930-jıl — bul ..., 1929-jıl — bul ..., 1925-jıl — bul ...

Ózbek awılınıń qayǵısı. Ózbek awılı bul payıtta úlken qayǵını bastan ótkerdi. Kóplegen adamlar óz xojalıqların qarawsız taslap qashıp ketti, sharwa malların soydı hám satıp jiberdi. Mallardıń kóplep soyılıwı keskin mashqala bolıp qaldı. Qara mallardıń sanı 1930-jılı 60000 bastan zıyadqa kemeyip ketti.

Ázelden topıraqqa mehir qoyǵan, diyqanshılıqtıń barlıq sırların puqta ózlestirgen ózbek diyqanları sovet hákimiyatı tárepinen ayawsız túrde repressiyaǵa ushıraǵan. Kópshilik jaǵdaylarda babadiyqan

Májbüriy dúzilgen jámáátlik xojalıqlarda jer aydaw. Xiywa, 1930-jıl

hám onıń úlken shańaraǵı táǵdirine kónip otırǵan. Shańaraq baslıqları súrgin etilgen yaki qamaqqa jiberilgen. Júz mıńlap ózbekler bul waqıtta sırt elge shıǵıp ketiwge májbúr bolǵan.

Bul waqıtta awıllarda úyme-úy júrip, gálleni tartıp alıw ápiwayı jaǵdayǵa aylanǵan edi. «Aspan uzaq, jer qattı» degen ózbek xalıq naqlı da, múmkin, sol jıllarda payda bolǵan bolsa kerek. Shahrısabz rayonı gálle tayarlaw wákili Jalilov bul kompaniyanıń kelispewshiligi sebepli onı «Gálle tayarlaw urıs degendey gáp. Gálle tayarlawshılar atıwı, qamawı hám basqa isler etiwı múmkin. Olar húkimlik etedi», dep táriyipleydi.

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń! Diyqanlarǵa tómendegishe abay etken: «Eger gálleńiz bolmasa, hayallarıńızdı satıń, bolmasa 5 jıldan qamaqta otırıp shıǵasız».

Ózbekistan Kompartiyası OK sekretarı Kirpanov tárepinen «ulıwma jasırın» grifi astında 1930-jılı tayarlanǵan maǵlıwmatnamada keltiriliwinshe, gálle jıynawda oǵada kúshli hákimshilikke jol qoyılǵan. Awıllarda tayarlaw jámáátiniń wákılleri úyme-úy júrip, kambaǵal diyqanlardıń aqırǵı dánine shekem, hátte 20 funt zıǵırına shekem tartıp alǵan. Tuqımlıq gállege tiymew haqqındaǵı dekret bolıwına qaramastan, diyqanlar táǵdir húkimine taslap qoyılǵan edi. Hátteki, gálle tapsırıp rejesin orınlaǵan diyqanlar da bir bastan tekserilip, olardıń gállesi tartıp alınǵan.

Ózbekistanda kulaklastırıp siyasatı hám de onıń aqıbetleri. Zalım sovet rejimi 1929—1935-jılları bay hám orta hal diyqanlardı awıl burjuaziyası sıpatında saplastırıp siyasatın alıp bargan. Kulak xojalıqların saplastırıp kompaniyası Ózbekistanda 1930-jılı fevraldan baslap kúsheydi.

VKP (b) OK siyasiy byurosınıń 1930-jıl 26-yanvardaǵı «Jalpı kollektivlestiriw rayonlarında kulak xojalıqların saplastırıp ilajları haqqında»ǵı qararı hám VKP (b) OK Orta Aziya byurosınıń «Kulaklardı klass sıpatında saplastırıp menen baylanısı isbilermen haqqında»ǵı kórsetpeleri tiykarında Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq

Komiteti 1930-jılı 17-fevralda «Kollektivlestiriw hám kulak xojalıqların saplastırıw haqqında» qarar qabil etken.

Ózbekistanda kulaklar sıpatında dizimge alınğan ózine toq xojalıqlardıń mal-múlikleri tolıq konfiskaciyalanıp, olardıń shańaraqları jat jurtlar (Ukraina, Arqa Kavkaz, Sibir, Qazaqstan, Uzaq Shıǵıs hám b.)ǵa súrgin etilgen. Sonday-aq, respublikanıń ózinde kulaklar ushın arnawlı koncentracion lagerler hám kóshirip keltirilgenlerdiń 17 májbúriy miynet posyolkaları dúzilgi. Bul posyolkalar 1931-jıldan Qoqan, Chust-Pop, Aqdárya, Ikramov, Ğıjduwan, Vobkent, Bauman, Denow, Sariaziya, Quva, Yangiyul rayonlarında dúzilgen. Máselen, Bauman (házirgi Shofirkan) rayonındaǵı Jılwan hám Koli Adina awıl sovetleri aymaǵında áne usınday 2 «kulaklar» posyolkası dúzilgen. Sovet hákimiyatına qarsılıq etken kulaklar bolsa qamaqqa alınğan hám atıp taslangan.

Diyqanlardıń narazılıǵı kúsheyip, Fergana hám Zarafshan oypatlıqları, basqa aymaqlarda narazılıq demonstraciýalar, sovet dúzimine qarsı kóterilisler hám qurallı shıǵıwlar júz berdi. Ayırım kóterilisler qurallı qozǵalań dárejesine kóterilgen. Tek ǵana Qashqadárya okruginde 1930-jılı baslarında diyqanlardıń 14 narazılıq kóterilisleri júz berip, olarda 3700 adam qatnasqan. 1930-jılı mart ayında ÓzSSRda 240, SSSRda 2000 nan artıq qurallı kóterilisleri dizimge alınğan.

Kulaklarǵa qarsı gúres ÓzSSRda kún sayın keńeyip barǵan. 1931-jılı avgustta 3828 kulak xojalıqları saplastırılǵan, 3871 xojalıq «kulak shańaraǵı» sıpatında **Ukraina, Sibir hám Arqa Kavkazǵa** súrgin etilgen. Rásmiy maǵlıwmatlar boyınsha, 1933-jılı Ózbekistanda súrgin etilgen kulak xojalıqlar sanı 5500 ge shekem jetken.

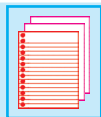

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń! 1942-jılı SSSR aymaǵında miynet súrgininde bolǵan 1152 ózbekistanlı «kulaklar» hárekettegi armiya qatarına shaqırılıp, frontqa jónetilgen.

Kulaklastırıw siyasatı tiykarınan 1933-jılı ámelge asırılıp bolınǵan. Biraq **1934—1937**-jılları da kóplegen qurgın diyqan xojalıqları kulak etilgen. Sovet hákimiyatı jıllarında kulaklıqqa tartılıp, súrgin

etilgenlerden tiri qalğanlarınıń erkin puqaralıq dárejesin alıp, óz jurtına qayıw procesi awır ótip, ol shama menen 20 jıldan kóbirek waqıttı, yaǵnıy 1934—1956-jıllardı óz ishine aladı.

Atamalar túsiniǵi!

Nacionalizaciya — (ingl. — millet, xalıq) ayırım shaxs yaqı birlespelerdiń jeke mülki bolǵan jer, óndiris kárxanaları, transport hám basqalardı mámleket qaramaǵına alıw.

«**Kulaklar**» (rus. kulachestvo — zorlıqshı zulım) — zalım sovet rejiminiń bay hám orta hal diyqanların awıl burjuaziyası sıpatında saplastırıw siyasatı bolıp tabıladı.

Funt — awırlıq ólshem birligi bolıp, 1 funt 410 g. ǵa teń. **Kollektivlestiriw** — mayda-mayda diyqan xojalıqlarınan ulıwmalıq túrde iri kollektiv xojalıqlar (kolxozlar)dı dúziw.

Koncentracion lager — (lat. — bir nárseniń toplanıwı) bir jerge toplaw, jıynaw. Koncentracion lager bul siyasiy tutqınlar qamalatuǵın arnawlı lager.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Sovet húkimeti bay xojalıq hám toq xojalıq ortasındaǵı ayırmashılıqlardı qanday ólshem tiykarında júzege keltirgen?
2. Toq xojalıqlardıń qanday túrdegi materiallıq baylıqları konfiskaciyalanǵan edi?
3. Tartıp alınǵan jerler esabınan neler dúzildi? Jańa dúzilgen birlespeler jergilikli xalıqtıń máplerine qay dárejede xızmet etti?
4. Jer-suw reformasınıń aqıbetleri nelerge alıp keldi?
5. Úyge wazıypa: Jer-suw reformasına tiyisli kesteni toltırıń.

<i>Basqıshı</i>	Birinshi basqısh	Ekinshi basqısh	Úshinshi basqısh
<i>Aymaǵı</i>			
<i>Dáwiri</i>			
<i>Procesleri</i>			
<i>Ózine tánligi</i>			
<i>Aqıbetleri</i>			

Óz betinshe jumıs.

Táǵdiri kulaklastırıw siyasatı menen baylanıslı bolǵan jaqın tuwısqanıńız (ata-babalarıńız) ómiri menen baylanıslı esse jazıń.

§12. Ózbekistanda industriyalastırw siyasatınıń ámelge asırılıwı hám kadrlar máselesi

Mámlekette industriyalastırw siyasatına ótiliwi hám bes jıllıq rejeleriniń islep shıǵılıwı. Elde awıl xojalıǵın kúsh penen kollektivlestiriw procesinde 1928-jılı sanaattı industriyalastırw da ámelge asırıldı. Tiykarınan alganda, mámlekettiń oraylıq organları tárepinen **1925-jılı** dekabrde bolǵan VKP (b) XIV syezdinde SSSRda ekonomikanı rawajlandırıwdıń sheshiwshi quralı sıpatında socialistlik industriyalastırwǵa ótiw ulıwma xalıqlıq túrde járiyalanǵan edi. Mámlekettiń ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy rawajlanıwı zamanagóy sanaattı júzege keltiriwge tikkeley baylanıslı edi. Bul maqsetke tez múddette erisiwdiń anıq jolların islep shıǵıw talap etiletuǵın edi.

Ózbekistan ushın sanaat qurılısın keń pátte jedellestiriw oǵada zárúr edi. Sebebi, respublika ekonomikası bul dáwirde de agrar ózgeshelikke iyeliginshe qalıp atırǵan edi. 1927-jılı ÓzSSR xalıq xojalıǵında awıl xojalıǵınıń salmaǵı **62,6%**, sanaattıń salmaǵı **37,4%** quraytuǵın edi, sonıń menen birge sanaat óndirisiniń 90% i awıl xojalıq shiyki zatın qayta islewge tiykarlanǵan edi. Ekonomika shiyki zat baǵdarında bolǵanı sebepli respublika sanaatı tek ǵana bir tárepleme qánigelestirilip atırǵan edi. Bunıń ústine industriyalastırw siyasatı awıl esabınan ámelge asırıldı. Awıl xojalıq ónimleriniń satıw bahaları páseyttirildi. Nátiyjede, diyqanlar jarlılanıp, elde azıq-awqat mashqalası keskinlesti.

Este saqlań!

1928-jıldıń gúzine shekem mámleket xalıq xojalıǵı bir jıllıq rejeler tiykarında basqarıp kelindi. Usı jıldan baslap xojalıqtı basqarıwdıń bes jıllıq rejeleri engizildi. Birinshi bes jıllıq rejesi 1928-jılı oktyabrde baslanıp, 1932-jılı dekabrde múddetinen 9 ay aldın juwmaqlandı.

Ózbekistanda jańa sanaat kárxanalarınıń qurılıwı. *Birinshi bes jıllıq dáwirde* (1928-jıl oktyabr — 1932-jıl dekabr) Ózbekistanda 289 jańa sanaat kárxanası qurıldı hám iske túsirildi, 79 kárxana qayta dúzildi. Jeńil sanaattıń kónshilik, ayaq kiyim islep shıǵarıw, tigiwshilik tarawları hám jip-gezleme islep shıǵarıw pátı artıp bardı. Industriyalastırw

Ózbekistanda dáslep ástelik penen ámelge asırıldı. Áne usı dáwirde Orta Aziya respublikalarında paxtashılıq hám mashinasazlıq sanaatınıń tuńǵışı bolǵan **Tashkent awıl xojalıǵı mashinasazlıq zavodı** ashıldı. **Tashkent toqımashılıq kombinatı** hám **Chirchiq elektr ximiya kombinatınıń** qurılısı tez pát penen alıp barıldı. Elektr stanciyaları quwatlılıǵı 482 mln kilovattqa jetti. XX ásirdeń 30-jıllarında **Chirchiq-Bozsuw** GESler kaskadı payda etildi.

F.Xojaev nemis deligaciyası aǵzaları menen Tashkent toqımashılıq kombinatı qurılısında. 1934-jılı

Ózbekistan sanaat kárxanalarınıń texnikalıq dárejesi hádden tısqarı tómen, injenerler, texnikler hám zamanaǵóy texnikanı biletuǵın tájiriybeli jumısshılar jetispeytuǵın edi. Biraq sanaat kárxanalarına uqıplı xızmetkerler hám tájiriybeli jumısshılar RSFSRnıń oraylıq qalalarından alıp kelinetuǵın boldı. Oraydıń bul usılı Ózbekistannıń pútkil sovet dáwiri tariyxında úzliksiz ráwishte dawam ettirildi.

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń. Jergilikli milletler, eń dáslep, ózbeklerden uqıplı qánigeler tayarlaw ornına Ózbekistanga, tiykarınan, evropalı xalıq kóshirip keltirildi. Kópshiligi slavyan xalqına tiyisli bolǵan bunday adamlar paytaxt Tashkent, jańadan qurılıp atırǵan qalalar hám wálayat oraylarına jaylastırılıp, olar jaqsı aqshalı jumıs, náwbetsiz kvartira menen támiyinlendi. Universitet hám institutlarǵa jeńilletilgen tiykarda oqıwǵa qabıl etildi. Awillardan kelgen ózbek jigit-qızlar bolsa qalada ornalasa almay, túrli qıyınshılıqlar hám jetispewshilikler nátiyjesinde, tiykarınan «qara jumıslar» hám turmıshlıq tarawda xızmet etiwge májbúr boldı.

Milliylestiriw yaki ózbeklestiriw siyasatı. Bul dáwirde, eń áhmiyetli mashqalalardan biri kadrlar máselesi edi. Sebebi, mámleketlik hákimiyatı hám xojalıq basqarıwı organlarında milliy kadrlar júdá az bolıp, is júrgiziw de rus tilinde alıp barılatuǵın edi. Respublika basqarıw komitetlerinde juwaplı lawazımlardı ruslar iyelep alǵan edi.

Ózbekistan SSR Xalıq Komissarları Soveti baslıǵı Fayzulla Xojaev túpkilikli xalıqlardan jergilikli kadrlar tayarlaw hám olardı joqarı lawazımlarǵa kóteriwde belsendilik kórsetti. Onıń baslaması menen ÓzSSR OAK janında **1925-jılı 3-martta Bobon Mavlonbekov** basshılıǵında «Mámleket apparatın milliylestiriw Oraylıq komissiyası» dúzildi. Akmal Ikramov, Rahim Inagamov hám basqalar oǵan aǵza boldı. Oraylıq komissiyanıń Samarqand, Zarafshan, Tashkent, Fergana hám basqa wálayatlarında da bólimleri dúzildi.

Akmal
Ikramov

Milliylestiriw komissiyası basshılıǵı juwapershiligine Ózbekistandaǵı oqıw orınları, ilimiy hám mádeniy-aǵartıw (xalıqtıń bilim hám sanasın arttırıw) shólkemleri, sanaat kárxanaların milliylestiriwdiń tiykarǵı rejesin islep shıǵıw júkletildi.

1925-jılı 22—30-noyabrde Samarqand qalasında bolıp ótken Ózbekistan Kommunistlik partiyasınıń II syezdinde «Partiya, sovet, xojalıq, kásiplik uyımları hám kooperativ shólkemlerine jergilikli xalıqtı tartıw» máselesi kórip shıǵıldı. Syezdde mámleket, xojalıq, sovet, jámáát hám sawda shólkemlerine jergilikli millet wákillerin kóbirek tartıw, sol jol arqalı qala hám awıl miynetkeshleriniń mámlekette socializm qurılıwına belsendi qatnasıwın támiyinlew máselesi dodalandı. Bunnan tısqarı, basqarıw hám basshılıq islerine jumısshı, diyqan hám zıyalılardan jergilikli kadrlar tayarlaw zárúrligi ayıldı.

1927-jılı 8-yanvarda Ózbekistan SSR OAK janındaǵı «Mámleketlik apparatın milliylestiriw Oraylıq komissiyası»nıń atı «Mámleketlik apparatı hám sanaatın Ózbeklestiriw Oraylıq komissiyası» dep ózgerterildi. 6-iyunde Ózbeklestiriw Oraylıq komissiyasınıń Ustavı kúshke kirgizildi. Komissiya óz xızmetinde ózbek xalqı kóbirek bolǵan rayonlardaǵı barlıq mámleket, jámáát, kooperativ mákemeleri hám shólkemlerinde is júrgiziwdi **ózbek tilinde** alıp barıwları shárt edi.

Ózbekistan Kommunistlik partiyasınıń **1927-jıl** 16—24-noyabrde bolǵan III syezdinde «Mámleketlik apparatın milliylestiriw hám jergilikli millet jumısshılarının óndiriske tartıw haqqında»ǵı másele kóridi.

1928-jil 18-fevralda Ózbekistan SSR OAK hám XKSniń «Mámleketlik apparatın ózbeklestiriw haqqında»ǵı qospa qararı qabıl etildi. 1929-jılı ózbeklestiriw siyasatı boyınsha shólkemler aralıq **ózbeklestiriw komissiyası** xızmet kórsetken. Ózbeklestiriw Oraylıq komissiyası 1930—1931-jılları óz xızmetin dawam ettirgen.

Pikir!

1927-jılı 16—24-noyabrdegi syezdde qabıllanǵan qararda mámleket apparatın milliylestiriw hám ózbeklestiriw haqqında sonday ayılǵan: «Ózbeklestiriw» túsiniǵı, tiykarınan, Ózbekistan Respublikası territoriyasındaǵı mámleket apparatı hám is júrgiziwdi ózbeklestiriwdi kózde tutadı, lekin mayda milletlerge óz ana tillerinde xızmet kórsetiwdi biykar etpeydi, bálkim kerisinshe talap etedi. Mayda milletler kópshilik jasaǵan rayonlarda sud organları, mektep-ler óz jumısların olardıń ana tilinde alıp barıwları shárt. Mayda milletlerdi mámleketti basqarıwǵa, jámiyet turmısına tartıw kerek. Mayda milletlerden kadrlar tayarlaw máselesine qatań itibar beriw lazım».

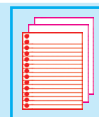
1931-jıl 11-dekabrde SSSR OAKnıń «ÓzSSR apparatın ózbeklestiriw haqqında»ǵı qararı qabıl etilip, oǵan baylanıslı Ózbekistan mámleketlik apparatın Ózbeklestiriw Oraylıq komissiyası xızmeti toqtatıldı. Oray tárepinen basqa awqamlas respublikalarda bolǵanı sıyaqlı Ózbekistan SSRda da milliylestiriw procesi toqtatılıp, ol «burjua milletshiligi» dep

Ózińizdi sınań!

1931-jıl 11-dekabr — bul ..., 1927-jıl 16— 24-noyabr — bul ...,
1927-jıl 8-yanvar — bul ..., 1928-jıl 18-fevral — bul ...,
1925-jıl 22—30 noyabr — bul ..., 1925-jıl 3-mart — bul ...

járiyalandı. Ózbeklestiriw siyasatına keskin soqqı berilip, ruslastırıw procesi óziniń jańa basqıshına qádem qoydı. Ózbekistanda keyingi

Atamalar túsiniǵı!

Industriyalastırıw — Xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarında iri mashina islep shıǵarıw procesin keltiriw, óndiris tarmaqların mashina texnikası tiykarına ótkeriw.

GESlar kaskadı (gidroelektrostanciya kaskadı) — bir dárya aǵısında bir-birinen belgili aralıqta jaylasqan, ulıwma suw xojalıq rejimi menen óz ara baylanısqan birneshe gidroelektrostanciya.

jillarda jámiyette rus tiliniń abırayı arttırıldı hám ol barlıq tarawlardı óz ishine qamtıp aldı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. ÓzSSR xalıq xojalıǵında awıl xojalıǵınıń úlesi bálent bolıwınıń sebepleri nede?
2. ÓzSSRda industriyalastırıp dáwirinde ámelge asırılǵan jumıslarda tiykarınan, qaysı tarawlarǵa itibar qaratıldı?
3. Kadrlardı milliylestiriw degende neni túsindińiz?
4. Ózbekistanda kadrlardı milliylestiriw siyasatı baslamashıları kim edi? Milliylestiriw qanday tártipte alıp barıldı?
5. Ózbekistanda kadrlardı milliylestiriw siyasatınıń nátiye hám aqıbetleri qanday boldı?

§13. Ózbek hayal-qızlarınıń azatlıqqa shıǵarıw procesi hám mashqalalar

«Hújim» háreketiniń ótkeriliwi. Ózbek hayalları hám qızlarınıń turmısı ásirler dawamında islam dini sháriyatı kórsetpeleri tiykarına qurılǵan edi. Sovet hákimiyatı ornatılǵannan soń, Shıǵıs hayalların «azatlıq»qa shıǵarıw, eski turmıs tárizine hújim etiw, hayallardıń chachvan (bet perde) hám párenjesin taslap jańa zaman qurıp atırǵanlar qatarına tezirek qosılıwı sıyaqlı mashqalalar kún tártibine qoyıldı. Bolshevikler tárepinen Orta Aziya respublikalarında, atap aytqanda, Ózbekistanda bul mashqala qısqa waqıt dawamında asıǵıslıq penen sheshildi, nátiyede, úlken joǵaltıwlar júz berdi, kóplep hayal-qızlar eskilik hám ırım tárepdarlarınıń azǵırıwshılıǵı menen óz jaqınları tárepinen ótirildi. Ózbek hayalların azatlıqqa shıǵarıw hám jańa turmısqa tartıw, haqıyqatında, kerek edi. Biraq bul isti bolshevikler hám sovet hákimiyatı wákılleri tańlaǵan tezlik jolı menen emes, bálkim áste-aqırın hám basqıshpa-basqısh ámelge asırılǵanda úlken qurbanlar hám joǵaltıwlar bolmas edi.

«Hújim» kompaniyası **1926-jılı sentyabrde** Orta Aziya hayal-qızları keńesinde járiyalanıp, **1927-jılı 8-marttan** baslawǵa qarar etildi. **1926-jılı dekabrde** «Hújim» kompaniyasın ótkeriw ushın Orta Aziyada, atap aytqanda, Ózbekistanda arnawlı komissiyalar dúzildi.

Hayal-qızlardıń massalıq mitingi

1927-jılı 8-martta massalıq mitingler baslandı. Olarda 100 000 nan artıq hayal-qızlar párenjilerin otta jaqtı. Lekin bolshevikler partiyasınıń ózbek hayal-qızların azatlıqqa shıǵarıwdı tezlestiriw siyasatı jaman aqibetlerge alıp keldi. «Hújim»ge qarsı bolǵanlar hayallarǵa zulım ótkere basladı. «Hújim» háreketi eń aktiv ótkerilgen

1927—1928-jıllarda Ózbekistanda **2500** den zıyat belsendi hayal-qızlar, rayon hám awıl sovetleriniń aǵzaları, hayal-qızlar klubları hám kitapxanalar baslıqları, muǵallimleri jańa turmıs jolında óz janın qurban etti. Ókinishlisi, bul qayǵılı waqıyanıń aldı alınbadı.

Este saqlań!

Sovet húkimeti «Hújim» kompaniyasın ótkeriwden tómenдеgi maqsetlerdi gózlegen edi: birinshiden, ózbek xalqınıń tariyxıy milliy ádep-ikramlılıq shıǵısqa tán dástúr hám qádiriyatlardı joq etiw hám ruwxıylıǵımızǵa soqqı beriw; ekinshiden, «hayal-qızlardı azat etiw», báni menen sanaat kárxanaları, kolxoz hám sovxozlarda arzan girewde isleytuǵın qosımsha ishshı kúshleri sıpatında olardan paydalanıw, ámelde olardı sovet qullarına aylandıruw edi.

Hayal-qızlar miynetiniń social-ekonomikalıq mashqalaları. Sovet hákimiyatı ózbek hayal-qızların azatlıqqa shıǵarıw procesinde olardı óndiriske tartıw ilajların da ámelge asırdı. Bunnan tiykarǵı maqset xalıq xojalıǵı mashqalaların sheshiw ushın jańa miynet resursları bolǵan ishshı kúshlerin júzege keltiriw edi.

Hayal-qızlar dáslep ónermentshilik kooperaciyasına tartıldı. Hayal-qızlar klublarında hayallar ushın arnawlı xanalar ashılıp, olar bunday orınlarda toppı hám prostınyalar tiktı. Keyin ala ónermentshilik kooperaciyası quramında arnawlı hayallar artelleri dúzildi. 1926-jılı Ózbekistanda 16 iri hayallar artelleri bolıp, olarda 814 jergilikli hayal-qızlar miynet etti. Hayallar islegen miynetleri ushın aylıq alıw imkaniyatına iye boldı.

1930-jılı respublika ónermentshilik kooperaciyasınıń 50 den artıq artellerinde 5000 nan kóbirek hayallar isleytuǵın edi. Olardıń kópshiligi tigiwshilik kárxanalarında miynet etken. Hayal-qızlar iri sanaat kárxanalarında da jumıs isley baslaǵan. Bul is ulıwma alǵanda unamlı process edi. Lekin kópshilik jaǵdaylarda hákimshilik puqta oylap kórmey, hayallardı awır wazıypalarǵa qoydı. Hayallardı jumısqa tayınlawda olardıń názik jınıs wákili ekenligin itibarǵa almadı. Bul jaǵday olardıń densawlıǵına kerı tásir tiygizdi.

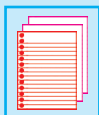
Kolxozlar hám sovxozlar dúzilgennen soń hayallardı olarǵa tán bolmaǵan kásip — traktorshılıqqa úyretiw háwij aldı. Tek ǵana 1939-jılı 2500 hayal-qızlar traktorshılar kursında májbúriy oqıtıldı. Kurstı tamamlanǵan hayal-qızlardıń kópshiligi traktorshı bolıp islemeytuǵın edi.

Ózbek hayallarınıń jańa jámiyette tutqan ornı hám qarama-qarsılıqlı tárepleri. Ózbek hayalların jámiyettiń teń huqıqlı aǵzalarına aylandırıwda, erksizlikten qutqarıwda olardı mádeniy hám jámiyetlik turmısqa tartıw úlken áhmiyetke iye boldı. Mádeniy-tárbiyalıq jumıslardı alıp barıwda hayallar klubları úlken rol oynadı. Bul klublarda hayallarǵa vrachlar túrli másláhátler beretuǵın edi, balalar vrach kóriginen ótetuǵın edi. Sonday-aq, kóplegen kitapxanalar, balalar baqshaları hám yasliler ashıldı. Hayal-qızlardı qızıqtırǵan hám táshwishke salǵan temalar boyınsha sóylesiwler ótkerilip turıldı. 1927-jılı Andijandaǵı Eski qala hayallar klubında 134 adam aǵza bolǵan.

Bul dáwirde ózbek hayal-qızları basshılıq lawazımlarında da islew qábiletin kórsetti. 1927-jılı respublikadaǵı rayonlıq atqarıw komitetleri aǵzalarınıń 20% i, okrug atqarıw komitetleri aǵzalarınıń 17% i hayallar edi. Jáhán Obidova ÓzSSR Oraylıq Atqarıw Komiteti Prezidiumı baslıǵınıń orınbasarı, Tájixan Shodieva bolsa Prezidium aǵzası bolǵan. Biraq keyin ala bul 2 ataqlı ózbek hayalları sovet hákimiyatı tárepien repressiyaǵa ushıraǵan.

XX ásirdiń 30-jıllarında hayallar arasınan belgili ilimpazlar, shayıralar, jazıwshılar, injenerler, shıpakerler, kórkem óner ǵayratkerleri, muǵallimler jetisip shıǵa basladı. Sol jıllarda Halima Nosirova, Tamaraxanı, Sara Eshantoreeva, Mukaramma Turǵunbaeva sıyaqlı ózbek qızlarınıń talantı kózge kórine baslandı. Bul jaǵdaylardıń barlıǵı

ózbek hayal-qızlarınıń teń huqıqlı jámiyet aǵzası bolıw, mádeniyat hám bilimge umtılıwlarınıń nátiyesi edi. Qullası, sovet mámleketiniń hayallar byurosındaǵı siyasatı kommunistlik ideologiya menen suwǵarılǵan halatta asıǵıslıq penen ámelge asırılsa da ózbek hayalları qanında ásirler ótiwi menen toplanıp barǵan aqıllılıq, ǵayratlılıq hám belsendilik sıyaqlı pazıyletleri sebepli kóp ǵana unamlı islerdi ámelge asırdı.

Atamalar túsiniǵi!

Párenji — kópshilik musulman hayallar jat erkeklerge ashıq kórinbew ushın basına jawıp júretuǵın, pishimi keń hám uzın ton kórinisindegi, jalǵan jeńli jamılatuǵın zat (júz chachvan (bet perde) menen bekitiledi).

Chachvan — attıń quyırǵı qılınan toqılǵan, párenje astınan betke tutılatuǵın tor perde.

Artel — (ital. — ónerment) kásip óner iyeleriniń birlesip, jámaát bolıp islew ushın dúzilgen birlespe formalarınan biri.

Kooperaciya — (lat. — sheriklik, birge islesiw) óz ara baylanısqa óndiris procesinde adamlardıń yaki shólkemlerdiń birge islesiw tiykarında islewin shólkemlestiriw forması.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ózbekistanda «Hújim» háreketin ótkeriwdegi tiykarǵı maqsset ne?
2. 1920-jılları respublikada ótkerilgen «Hújim» háreketi hayal-qızlar turmısına qanday ózgerisler alıp kirdi?
3. Párenjeden «azat» etilgen hayal-qızlar dáslep qaysı tarawlarǵa tartıldı?
4. «Hújim» háreketi qanday aqıbetlerdi júzege keltirdi?
5. Mámleketlik hám jámiyetlik jumıslarda belsendilik kórsetken hayal-qızlardıń táǵdiri qanday boldı?
6. Tómendegi kestede «Hújim» háreketiniń unamsız aqıbetleri hám de jámiyettiń rawajlanıwındaǵı unamlı halatlarına tiyisli maǵlıwmatlardı jámleń.

«Hújim» háreketi	Unamsız aqıbetleri	Unamlı tárepleri

§ 14. Ózbekistanda sovet hákimiyati alıp bargán mádeniy siyaset

Sovet hákimiyatınıń bilimlendiriw hám ilim tarawındaǵı jumısları. Jas áwladtı oqıtıw, bunıń ushın shárt-sharayatlar jaratıw xalıq massası, onıń wákilleri ushın áhmiyetli bolıp kelgen.

Pikir!

Jazıwshı hám jámiyetlik isker Abdulla Avloniy tálim hám tárbiya haqqında aytıp, sonday jazǵan edi: «Tárbiya bizler ushın ya ómir ya ólim, ya azat — ya apat, ya baxıt — ya baxıtsızlıq máselesi bolıp tabıladı».

Bolshevikler tárepinen Ózbekistanda dáslepki jılları sovet mektepleri hám texnikumlar ashıwǵa ayrıqsha itibar qaratıldı. Jadid mektepleri jabıldı. Eski mektepler hám waqım mektepleri de saplastırıldı. **Türkstan mámleketlik universiteti** hám **Ózbekistan mámleketlik universiteti**nen keyin respublikada kóplegen institutlar dúzildi. Biraq universitet hám institutlardaǵı studentler ortasında **ózbekler** azshılıqtı quraǵan. Bul joqarı oqıw orınlarında tiykarınan slavyan tillerine tiyisli adamlar oqıǵan. Olarda sabaq bergen oqıtıwshılar arasında da jergilikli millet wákilleri az bolǵan.

Bul dáwirde Ózbekistanda ilimniń rawajlanıwı tarawında belgili tabıslarǵa erisildi. 1932-jılı 14-oktyabrde Ózbekistan SSR Oraylıq Atqarıw Komiteti Prezidiumınıń Ózbekistan ilimiy tekseriw mákemelerine basshılıq etiwshi **Ózbekistan SSR Ilimler komiteti** dúzildi. 1934-jılı oǵan **Atajan Hoshimov** baslıq etip saylandı.

Este saqlań!

Orta Aziyada joqarı bilimlendiriwdiń besigi, Türkstan mámleketlik universiteti (házirgi Ózbekistan Milliy Universiteti) birqansha joqarı oqıw orınlarına tiykar boldı, 1940-jılı respublikada 30 joqarı, 100 ge jaqın orta arnawlı oqıw orınları islep turdı.

1940-jılı 9-yanvarda Ózbekistan SSR Ilimler komiteti SSSR Ilimler akademiyasınıń Ózbekistan SSR filialı (ÓZFAN)na aylandırıldı.

Xalıq bilimlendiriwi hám sawatsızlıqqa qarsı gúres. 1934-jılı 10—17-yanvarda Tashkentte bolıp ótken Ózbekistan Kommunistlik

partiyasının VI syezdinde VKP (b) XVII syezdi tárepinen qoyılğan wazıypalarğa tiykarlanıp, **ekinshi bes jıllıq** dáwirinde (1933—1937-jıllar) respublikanıń socialistlik mádeniyatın rawajlandırıwdaǵı tiykarǵı jolların belgilep shıqtı. Bul maqsette Ózbekistan SSR Sovetleriniń 1935-jılı 10—17-yanvarda Tshkentte bolıp ótken V qurılıtayı ÓzSSR Xalıq Komissarları Sovetine 8 jastan tap 15 jasqa shekem bolğan barlıq balalardı májbúriy **jeti jıllıq bilimlendiriwge** tartıw hám de respublika qala hám awıllarında jańa mektep imaratların qurıw baǵdarlamasın islep shıǵıwdı usındı.

Xalıq bilimlendiriwi zárúrlikleri ushın júdá kóp qarjılar ajratıldı — birinshi bes jıllıq dáwirde **395,5 mln rubl** qarjı ajratılğan bolsa, ekinshi bes jıllıq ushın **1,16 mlrd rubl** qarjı sarplandı. Bul iri qarjılar ekinshi bes jıllıq dáwirde 35000 oqıwshı sıyatıuǵın 539 jańa mektep salıwǵa imkan berdi. Sonıń menen birge, kishkene mektepler bir-birine qosılıp, keńeytirildi hám tolıq kompleks dárejesine jetkerildi.

Ekinshi bes jıllıq dáwirde barlıq ulıwma bilimlendiriw mekteplerindegi oqıwshılardıń sanı tez pát penen ósip, 931 800 ge jetti, olardıń 725 mıńǵa jaqını awıl mekteplerinde oqıytuǵın edi. Respublika mekteplerinde oqıw **18 tilde** alıp barılğan. Ózbek tilinde oqıtılatıuǵın mekteplerdiń sanı on jıl ishinde 10 ese artqan.

Pikir!

Bilimlendiriwdiń 18 tilde alıp barılıwınıń tiykarǵı sebepleri nede edi? Búgingi kúnde elimizde bilimlendiriw neshe tilde alıp barıladı?

Hayıq-qızlar sawatsızlıǵın saplastırıw kursları

Bul payıtta Ózbekistanda sawatsızlıq hám shala sawatsızlıqtı saplastırıw islerin aqırına jetkeriw wazıypası da turatuǵın edi. 1937-jılı sawatsızlıqtı saplastırıw mektepleriniń sanı 413 ge jetti. Bul mekteplerde 28 700 adam óndiristen ajıralmaǵan halda oqıp óz sawatın ashtı.

Hayıq-qızlar ortasında sawatsızlıqtı saplastırıw boyınsha tabıslarǵa erisildi.

Olar ushın kóplegen orınlarda arnawlı sawat mektepleri ashıldı. 1937-jılı 139 000 hayıq-qızlar oqıw hám jazıwdı úyrenip aldı.

Álipbeniń ózgeritiliwi. Sovet hákimiyatınıń dáslepki on jıllıqlarında Ózbekistanda imla **3 ret** ózgerildi. Bul jaǵday túpkilikli xalıqtı sawatsız etiwge, onıń ásirlik qádiriyatlarınan ayırıp, sovet mádeniyatı ruwxında tárbiyalawǵa hám de ruslastırw siyasatın ámelge asırıwǵa rejelestirilgen edi.

Islam dini kirip kelgennen keyin, ásirler dawamında elimizde jaratılǵan shıǵarmalar arab álipbesindegi eski ózbek tilinde jazılǵan edi. Axmet Yassawiy, Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Nawayı, Babur sıyaqlı belgili shayırlar 500 — 800 jıllar aldın ózbek tilinde, biraq arab imlasında jazǵan. Bolshevikler bolsa, bunday ádebiyattan bas tartıp, sovet ádebiyatın hám proletar mádeniyatın jaratıwǵa umtıldı.

Pikir!

Aldıńǵı klaslarda alǵan bilimlerinińize súyenip, jurtımız aymaǵında bolǵan jazıwların atın izbe-izlikte sanawǵa háreket etiń!

1921—1922-jılları dáslep arab imlası reformalanıp, ápiwayılastırıldı. Sońınan ózbek jazıwın latinlastırw máselesi kún tártibine qoyıldı.

1929-jılı may ayında Samarqandda ótken Ózbekistan jazıwshıları, imlashıları hám jetekshi zıyalıları konferenciyasında ózbek jazıwın arab grafikasınan latin grafikasına ótkeriw haqqında qarar qabıl etildi. Qarar 10-avgustta Ózbekistan SSR Bilimlendiriw xalıq komissarlıǵı quramı tárepinen tastıyıqlangannan keyin 1-dekabrde Ózbekistanda arab álipbesinen **latin jazıwına** ótildi.

Biraq tez arada jazıwdı latinlastırw ushın jumsalǵan kóp muǵdardaǵı qarjılar biykar etilip, kirillicaǵa ótkeriw haqqında jańa qarar qabıl etildi. **1940-jılı 8-mayda** bolǵan Ózbekistan SSR Joqarǵı Soveti III sessiyasında matematik ilimpaz Tashmuhammed Qari-Niyazovtıń bayanatı boyınsha latin jazıwınan kirill (rus grafikası) tiykarındaǵı ózbek jazıwına ótiw haqqında qarar qabıl etildi. Ózbekistannan tısqarı, Orta Aziya respublikaları hám azerbayjan da rus grafikasına ótkerildi.

Sovet hákimiyatı latin grafikasına ótiw arqalı arab tilinde jaratılǵan islam dininiń tiykarı Qurani karim hám hádislerge hám de basqa kitaplardı joq etiwdi gózlegen bolsa, kirillicaǵa ótiw arqalı türkiy tilli sovet respublikaların latin imlasınan paydalanıp atırǵan Túrkiya

Pikir!

Jáhán tariyxı sabaqlarında alğan bilimleriñizge tayanıp, kirill álip-besine qashan, kimler tárepinen tiykar salınğanlıgın esleñ. Bul jazıw Rossiya aymağına qalay kirip kelgen?

hám basqa ellerdiñ tásirinen saqlap qalmaqshı, ózbek xalqı tuwısqan türk xalqı ortasındağı baylanıslardı joq etpekshi boldı. Sonday-aq, Ózbekistan hám sovet Shıǵısındağı respublikalardı ruslastırıw procesi óziniñ sońǵı basqıshına qádem qoydı.

Este saqlañ!

1929-jılı arab imlası tiykarındağı ózbek jazıwı saplastırılıp, onnan *latin grafikasına* ótildi.

1940-jılǵa kelip sovetlerdiñ birden bir ármanı bolǵan *kirill — rus álipbesi* negizine qurılǵan jazıwǵa ótildi.

F.Xojaev arab alfavitinen latinlastırıwǵa ótiw boyınsha ótkerilgen syezdde sóz sóylemekte.

Jańa túrdegi ózbek ádebiyatı hám milliy kórkem ónerdiñ rawajlanıwı.

Jámiyetlik turmısta kúshli qarama-qarsılıqlar húkim súrgen hám qıyın dáwirde ádebiyat hám kórkem óner milliylik, insanıylıq, xalıqshılıq sıyaqlı principiierge sadıqlıǵın saqlap qaldı. Bul dáwir respublikadağı dóretiwshiler ushın hár túrli izleniwler, dúnya qarası jaǵınan bir-birlerinen pariqlanıwshı talay baǵdarlardıñ keskin soqlıǵısıwlar menen tolıp-tasqan hám de kóplep qurbanlar berilgen hám qayǵı

menen juwmaqlanǵan táǵdirler hám sonıñ menen birge jańadan jańa talantlılar dúnyaǵa kelgen hám keñ en jayǵan dáwir boldı.

Ózbek jazıwshı hám shayırlarınan Fitrat, Sholpan, Abdulla Qodiriy, Sadridin Ayniy, Hamza hám basqalar óz shıǵarmaları menen milliy qádiriyatlardı saqlaw hám qorǵawǵa urındı. XX ásir 30-jıllarınıñ baslarında jazıwshı hám ádebiyatshılardıñ qatarı kem-kemnen keñeyip bardı. Bul dáwir ádebiyat maydanına Ğafur Ğulam, Aybek, Hamid Alımjan, Zulfiya, Abdulla Qahhar, Usman Nasır, Mirtemir, Aydın Sobirova, Uyǵın, Kamil Yashin, Ğayratiy, Sultan Jora, Amin Umariy hám t.b. talantlı jas shayırlar, jazıwshılar hám dramaturgler qosıldı.

Ózbek milliy dramaturgiyası hám muzıkası, teatr hám kino, súwretlew hám ámeliy kórkem óneri de xalqımız ruwxıy mádeniyatınıń ómir bağıshlawshı deregi bolıp qaldı hám oğan xızmet etti. Ózbek kórkem óner ğayratkerleriniń pütün bir áwladı bul dáwirde qalıplesti.

Ózińizdi sınań!

Kirill álipbesi — bul ...

Ilimler akademiyası — bul ...

Latin álipbesi — bul ...

Ádebiyat wákılleri — bul ...

Türkstan mámleketlik universiteti — bul ... Xalıq bilimlendiriwi — bul ...

Ózbek milliy muzıkasın rawajlandırıwda ózbek kompozitorlarınınan Toxtasın Jalilov, Yunus Rajabiy, Muxtar Ashrafiy, Mutavakkil Burhanov úlken miynet etti. Ájayıp rejissyorlar hám aktyorlar Mannan Uyğır, Abrar Hidayatov, Sara Eshantoreeva, Razzaq Hamroyev, Alım Xojaev, Shukur Burhanov h.b. sebepli ózbek teatr kórkem óneri güllep-jasnadı. Komil Yormatov, Nabi Ğaniev, Rahim Pirmuhammedov sıyaqlı kinematografiya ğayratkerleri jetisip shıqtı. Ayaq oyın óneri hám qosıqshılıqta Halima Nosirova, Tamaraxanıw, Mukkarrama Turğunbaeva, Lutfixanıw Sarimsoqova, Muhiddin Qari Yoqubov, Kamiljan Ataniyazov, Karim Zokirov h.b. joqarı sheberlikke eristi. Ózbek muzıka hám vokal kórkem óneriniń rawajlanıwında 1936-jılı Tashkentte ashılğan mámleketlik konservatoriyası áhmiyetli rol oynadı.

Atamalar túsinigi!

Proletar — (*lat.* kámbağal, jarlı puqara) jasaw deregi óz ishshı kúshin óndiris quralları iyelerine satıwdan ibarat bolğan jallanba jumısshılar klası.

Konservatoriya — (*ital.* — baspana) — arnawlı muzıka oqıw ornı. Dáslep Italiyada jetim hám qarawsız balalardı arnalğan baspana. Onda túrli ónerler qatarı muzıka da oqıtılğan.

Soraw hám tapsırmalar:

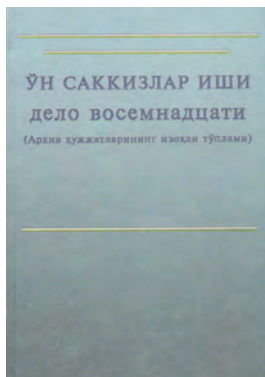
1. Sovetler Türkstan xalıq bilimlendiriwin dúziw, rawajlandırıwğa qanday kózqarasta boldı?
2. Ülke xalıq bilimlendiriwi sistemasında júz bergen qáte, kemshilikler, qıyınshılıqlar hám mashqalalr haqqında ne ayta alasız?
3. Respublika joqarı bilimlendiriw sistemasın shólkemlestiriw qanday maqsetlerde ámelge asırıldı?

4. Álipbe boyınsha ózgerisler qanday maqsette ámelge asırılğan edi? Onıń aqibeti hám nátiyjeleri ne boldı?
5. 1930-jılları jetisip shıqqan ataqlı ózbek alımları xızmeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
6. Ózbek kórkem ónerin jetilistiriwge áhmiyetli úles qosqan belgili kórkem óner ğayratkerlerden kimlerdiń atın tilge alsadı?
7. Úyge tapsırma. Tómenдеgi kesteni toltırıń.

Xalıq bilimlendiriwi	Joqarı bilimlendiriw	Álipbeniń ózgertiliwi	Ádebiyat	Kórkem óner

§ 15. Sovet hákimiyatınıń Ózbekistandağı repressiya siyasatı: onıń mazmunı hám aqibetleri

Ózbekistanda dáslepki repressiyalardıń baslanıwı. Sovet rejimi óz hákimiyatın bekkemlep algannan keyin, onıń ózgeshelikleri kem-kemnen ashıqtan-ashıq kórine basladı. Bul jaǵday atap aytqanda, milliy respublikalardağı basshı xızmetkerlerge qatnasıqta anıq kórinde. Júzege kelgen hákimshilik-buyırıqpazlıq sisteması hám onıń basshı ózege esaplangan Pútkil Awqamlıq kommunistrler (bolshevikler) partiyası — VKP(b) bul waqıtqa kelip «socializm tiykarlar»ın qurıwǵa keskin kiristi hám de jámiyettiń barlıq tarawlarında húkimdarlıq dárejesin iyeledi.

XX ásirдиń 20-jıllarınıń ekinshi yarımı hám 30-jıllar basında Ózbekistan SSRda *on segizler toparı* (Abdurahim Hájibaev, Inamjan Xidiraliyev, Muxtarjan Saidjanov hám b.), *inaǵamovshılıq* (ÓZSSR Bilimlendiriw xalıq komissarı Rahim Inaǵamov hám b.), *qasimovshılıq* (ÓZSSR Joqarǵı sudı baslıǵı Sadulla Qosimov hám b.), *badriddinovshılıq* (ÓZSSR Joqarǵı sudınıń prokurori Shamsutdin Badriddinov hám b.), «*Milliy awqam*» hám «*Milliy azathıq*» (Munavvarqari Abdurashidxanov basshılıǵındağı 87 adam),

«*narkompros*» isi (ÓZSSR Bilimlendiriw xalıq komissarı Mannon Ramziy, onıń orınbasarı Batu hám b.), «*batır ğapshiler*» (Qoqanda Ashurali Zohiriy basshılıǵındaǵı 19 adam) h.b. siyasiy islerdiń nátiyjesinde ózbek xalqınıń perzentleri repressiyaǵa ushıradı. Bul dáwirde kommunistlik partiya qatarların «*tazalaw*» kompaniyası nátiyjesinde Ózbekistan Kompartiyası aǵzalarınıń 25,6%ı partiyadan shıǵarıldı.

Bashshı xızmetkerlerge gúman menen qaraw, «xalıq dushpanları» hám «burjua milletshileri»n anıqlaw hám qamaqqa alıw, túrli «qarsı» toparların anıqlaw keskin kúsheydi.

Este saqlañ!

Ózbekistandaǵı dúzimge qarsı turǵanlar hám oǵan qarsılıq bildirgenler qısqıǵa alındı. Nátiyjede, ǵalaba repressiyalar hám ádilsizliktiń dáslepki kúshli tolqını Ózbekistan boylap júz berdi. Áne sol payıtta «*on segizler toparı*», «*inaǵamovshılar*», «*qasimovshılar*», «*badriddinovshılar*», «*milliy awqam*» hám «*milliy azatlıq*», «*narkompros*», «*batır ğapshiler*» isi sıyaqlı siyasiy isler yadta oylap shıǵarılgan edi. Sovet rejimi 30-jıllardan baslap óz xalqına ǵalaba terrorshılıq islerin basladı.

Huqıq hám bilimlendiriw sistemasında repressiyalıqtıń kúsheyiwi.

Milliy basshı xızmetkerlerin lawazımlarınan shetletip, olardı «ideyalıq» jaqtan qıyratıp atırǵan sovet rejimi XX ásirdiń 20-jıllarınıń aqırına kelip fizikalıq tárepten joq etiwge kiristi. Bul tárepten alganda, Ózbekistan huqıq hám bilimlendiriw sistemasında ótkerilgen repressiyalar, ásirese, xarakterli bolıp tabıladı. Oraydıń qısıımı menen **1929-jılı 17-fevral—2-martta** Samarqandda ótkerilgen Ózbekistan Kommunistlik partiyasınıń IV syezdinen keyin jaza mexanizmi eske túsirildi.

Ózbekistan SSR Joqarǵı sudınıń baslıǵı **Sadulla Qasimov** 1929-jılı mart ayında lawazımınan bosatılıp, qamaqqa alındı. S.Qosimov hám onıń 6 tárepdarı ústinen SSSR Joqarǵı sudı kóshpeli sessiyası 1930-jılı Samarqand qalasında sud procesin ótkerdi. Oraydan kelgen jaza organları (sud baslıǵı: Vasiliev-Yujin hám prokuror R.Katanyan) iske yadta oylap shıǵarıp siyasiy tús berdi. S.Qosimov hám onıń tárepdarları «baspashılar»dı qollap-quwatlawda, «kontrevolyuciyashı milletshil shólkemler» aǵzaları menen baylanısta bolǵanlıqta, islam dinin qorgawda

ayıplanıp, olargá «*qasimovshılıq*» tamgası basıldı. Sovet sudı S.Qosimov, B.Sharipov, N.Alimov, Spiridinovtı atıp taslawğa, qalğan 3 adamdı 10 jil müddetke qamaq jazasına húkim etti. Olardıń barlıq mal-múlik tartıp alınıp, mámleket esabına ótkerildi.

Aradan kóp ótpey náwbettegi is — *badriddinovshılıq* oylap tabıldı. 1932-jılı 5-may—15-iyunde Tashkent qalasında SSSR Joqarǵı sudı áskeriy kollegiyasınıń kóshpeli sessiyası Ózbekistan SSR Joqarǵı sudınıń burınǵı prokurorı **Shamsitdin Badriddinov** hám onıń 5 tárepdarı ústinen sud júrgizildi. Bul ret te prokuror armyan R.Katanyan bolıp, ol túrkiy xalıqlarǵa bolǵan jekkóriwshiligi menen tanılǵan edi. Sh Badriddinovqa «Milliy Awqam» shólkemi aǵzaları hám «baspashılar» menen baylanıs etken, Munavvarqari hám Sadulla Qosimovtıń jaqın dostı hám pikirlesi bolǵan, degen ayıplar qoyıldı. Sh. Badriddinov dáslep atıwǵa húkim etilip, soń ólim húkimi 10 jil qamaq jazası menen almasırdı. Onıń 5 tárepdarı da uzaq müddetli qamaq jazasına tartıldı.

Sovet rejimi sud organlarındaǵı milliy basshı xızmetkerlerdi repressiyaǵa tartıw menen birgelikte jaza qılıshın bilimlendiriw tarawındaǵı ziyalılarǵa da kótergen edi.

1930-jılı avgust ayında Samarqand qalasında Ózbekistan SSR Bilimlendiriw xalıq komissarlıǵında bir topar basshı xızmetkerler qamaqqa alındı. «*Narkompros*» isinde ÓZSSR Bilimlendiriw xalıq komissarı **Mannon Ramziy**—Mannon Abdullaev onıń orınbasarı **Batu**—Mahmud Hodiyev, sonday-aq, **Altay**—Bois Qoriyev, **Nadir Saidov** hám basqalar bar edi. Olar bilimlendiriw sistemasın «milletshilik záhári» menen záhárlegenlikte ayıplanıp, bul jaǵday «bilimlendiriw frontında qosimovshılıqtıń kóriniwi» dep qaralandı. Batu hám onıń tárepdarları 10 jılıq qamaq jazasına húkim etildi. Biraq, olar, keyin ala, qamaqxanada atıp taslandı.

Munavvarqari hám tárepdarlarınıń joq etiliwi. 1929-jılı 5-noyabrde Tashkentte ziyalı **Munavvarqari Abdurashidxanov** basshılıǵındaǵı 38 adam qamaqqa alındı. Aradan kóp ótpey qamaqqa alınǵanlardıń sanı 87 adamǵa jetti. Olargá «**Milliy Awqam**» hám «**Milliy Azatlıq**» shólkemleriniń aǵzaları degen ayıp qoyıldı. Tergew procesi keyin ala,

Moskvağa kóshirildi. Bul jaǵday sovet rejiminiń jadidler «milletshiligi»n ayıplawǵa ján-táni menen kirirkenliginen derek beredi.

1931-jılı 25-aprelda Moskvada bolıp ótken sud májilisinde Munavvarqari basshılıǵındaǵı millettiń 15 pıdayısı bolǵan «Milliy Azatlıq» aǵzaların atıp óltiriwge, qalǵan 72 adam bolsa uzaq múddetli qamaq jazasına húkim etildi. Ózbek xalqınıń 15 perzentı Moskva átirapında atıp taslandı. Qamaqtan da derlik heshkim Tashkentke qayıp kelmedi.

1936—1938-jıllardaǵı úlken terror hám de Ózbekistanda mámleketlik iskerler, zıyalılar, ulamalar hám áskeriylerniń repressiyaǵa ushırawı. Bul payıtta totalitar rejimde hákimshilik-buyırıqpazlıq hám avtoritar basqarıwdıń kúsheyiwı nátiyjesinde nızam buzıwshılıq jaǵdayları ápiwayı halǵa aylandı. Sovet zulım dúzimi pútkil elde bolǵanı sıyaqlı Ózbekistanda da massalıq repressiyalardı kúsheyitti. Ullı mámleketlik hám jámáátlik ğayratkerleri, partiya hám xojalıq basshıları, zıyalılar, ruwxaniyer hám áskeriý adamlar menen birgelikte ápiwayı adamlar hám kolxozshılar da repressiyaǵa ushıradı.

Ózbekistanda siyasiy repressiya **1937-jıldiń jazında**, ásirese kúsheydi. Ózbekistan SSR XKS baslıǵı Fayzulla Xojaev, Ózbekistan Kompartiyası OK birinshi sekretarı Akmal Ikramov hám de xalıq komissarları, wálayatlar, qalalar hám rayonlar basshıları, kóplegen xojalıq xızmetkerleri qamaqqa alınıp, tergewden keyin SSSR Joqarǵı sudı áskeriý kollegiyası kóshpeli sessiyasınıń qararına muwapıq atıp taslandı.

Ózbekistandaǵı siyasiy elita «milletshilik hám sovet hákimiyatına qarsı güres alıp barıw»da, sonday-aq, qurallı qozǵalańdı tayarlawda ayıplandı. XX ásir ózbek mádeniyatınıń 3 jarqın juldızları — **Fitrat, Sholpan, Abdulla Qodiriy** bir künde—1938-jılı 4-oktyabrde Tashkent qalası átirapında atıp taslandı. Qamaqqa alınǵan kóplegen jurtlaslarımız ǵalaba túrde 4-oktyabrde óltirildi. Talantlı shayır Usman Nosir qamaqta qayıp boldı.

Sholpan

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarın!

«Sózimniń aqırında ádil sudlardan sorayman: Eger men túrli jala, jalǵanlar menen, túsinbewshilikler nátiyjesinde, ekinshi aqlanbaytuǵın bolıp qaralandım. Hesh bolmasa olardıń, qaralawshı qara kózlerdiń kewli ushın bolsa da, maǵan eń joqarı bolǵan jazanı berińiz. Kewlinde heshqanday shańı, keri maqseti bolmaǵan ápiwayı, sada jigitke qorlıqtan ólim abzalıraq. Birneshe shaxslardıń arızw etkeninshe, ruwxıy ólim menen óltirildim. Endi fizikalıq ólim maǵan qorqınıshlı emes. Ádil sudlardan men sonı kútemen hám sonı sorayman... Men tuwrılıq arqasında bas ketse «eh» deytuǵın jigit emespen».

Abdula Qodiriydiń sud procesindegi sózinen.

XXSR áskeriy isler qadaǵalawshısı, ayrıqsha Ózbek atlı áskerler polkiniń komandiri hám komissarı, 19-tawlı atlı Ózbek diviziyası komandiri lawazımlarında islegen **Mirkamil Mirsharapov** sovet rejimi tárepinen Maykopda 1937-jılı 28-oktyabrde qamaqqa alındı. Ol ózbek diviziyasını millilestiriw hám bul diviziya járdeminde Ózbekistandı SSSR quramınan ajıratıp alıw hám gárezsiz mámleketti dúziwge

Mirkamil Mirsharapov

urınıwda ayıplandı. Dáslepki Ózbek diviziyası tarqatıp jiberildi hám de M.Mirsharapov bassılıǵında 18 adam ózbek áskeriy komandirleri hám áskerleri Tashkent átirapında 1938-jılı 10-oktyabrde atıp taslanǵan.

Qullası, **1937—1938-jılları** oylap shıǵarılǵan jalǵan ayıplar boyınsha Ózbekistanda **41000** nan artıq adam qamaqqa alınıp, olardan **37000** adamnan kóbiregi jazalandı, **6920** adam bolsa atıp óltiriwge húkim etildi. Tek ǵana mámleket hám jámaát ǵayratkerleri, jazıwshı, shayır hám alımlardan **5758** adam qamaqqa alınıp, olardan **4811** adam atıp taslanǵan edi. Bul maǵlıwmatlar respublikamız aymaǵında qızıl terror qanshelli keń kólemde ayawsız ráwishte ámelge asırılǵanlıǵınıń anıq dálili esaplanadı.

«Sheyitler esteligi» estelik kompleksi hám de «Repressiya qurbanlari esteligi» muzeyi. Ózbekistan Respublikası gárezsizlikke eriskennen keyin repressiyağa ushıraǵanlardıń kópshiligi huqıqıy jaqtan aqlandı. Olardıń jarqın isimleri tiklendi. Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti **Islam Karimov** (1938—2016) baslaması menen 2000-jılı 12-mayda Tashkent qalası Yunusabad rayonındaǵı Bozsuv kanalı

«Sheyitler esteligi» estelik kompleksi

boyında «**Sheyitler esteligi**» estelik kompleksi ashıldı. Ol zulım sovet rejimi dáwirinde repressiyağa ushıraǵan sheyitler esteligine arnap ornatılǵan bolıp, millet pıdayılarınıń kópshiligi usı jerde atıp taslangan edi.

Atamalar túsiniǵi!

Fırqa — (arab.—topar, partiya) maqseti, ideyası, dúnyaǵa kózqarasınıń ortalıǵı jaǵınan birlesken adamlar toparı.

Este saqlan!

Ózbekistan Respublikasında 2001-jıldan baslap hár jılı 31-avgust —gárezsizlik járiyalanğan kún repressiya qurbanların yad etiw kúni sıpatında ótkeriletuğın boldı. «Sheytler esteligi» estelik kompleksinde 2002-jılı 31-avgustta «Repressiya qurbanları esteligi» muzeyi ashıldı. Muzey Rossiya impresiyası hám sovet hákimiyatı dáwirinde Watan azatlığı jolındağı xızmeti ushın repressiyağa ushırağan watanlaslarımız esteligin mángilestiriw maqsetinde dúzilgen. Bul minnetdar áwladlardıń óz ata-babaları esteligine húrmeti bolıp esaplanadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. «On segizler toparı» hám «qasimovshılıq» sıyaqlı siyasiy islerdi yadnan shıǵarıw hám olardıń xızmetine siyasiy tús beriwden kózde tutılğan maqsetleri nede edi?
2. Ne sebepten XX ásirdeń 30-jıllarınıń ekinshi yarımına kelip respublika basshılıǵı repressiyağa ushıradı, olarǵa qanday «ayıp» qoyılğan?
3. Aldıńǵı ózbek zıyalıların repressiyağa ushıratıw ne ushın kerek bolıp qaldı?
4. Totalitar dúzim basqarıwshılarınıń insan huqıqları hám erkinlikleri máselesindegi eki júzligi, júzekiligin siz qalay túsindiresiz?
5. Siz jasap atırǵan qala hám rayonda repressiyağa ushıraǵanlardan kimlerdi bilesiz, olar haqqında aytıp beriń.
6. Repressiyağa ushıraǵan siyasiy ǵayratkerler hám jazıwshılardı óz aldına baǵanalarda talqılań.

Siyasiy ǵayratkerler

Atı	Qoyılğan ayıp	Jaza túri (qamaq yaki atıw)

Jazıwshılar

Atı	Qoyılğan ayıp	Jaza túri (qamaq yaki atıw)

ÚSHINSHI BAP. ÓZBEKISTAN EKINSHI JÁHÁN URÍSÍ JÍLLARÍNDÁ (1939—1945-jillar)

§ 16. Ekinshi jáhán urısının baslanıwı hám de Ózbekistannıń urısqa tartılıwı

Urıstıń baslanıwı, sebepleri hám xarakteri. Ekinshi jáhán urısının baslanıwında fashistler Germaniyası hám militaristlik Yaponiyadan basqa urıstan dáslepki Ullı Britaniya (Angliya), Franciya hám SSSRdın siyasiy jetekshilerinde úlken juwapkershilik bar edi.

1939-jıl 23-avgustta I.V. Stalinnıń usınısı menen Moskvada SSSR hám Germaniya arasında 10 jıl múddetke hújim etpew haqqında pitimge qol qoyıldı. Bul pitim tariyxta *Molotov-Ribbentrop pakti* atı menen belgili. Pitimniń qupıya bóliminde eki mámlekettiń bolajaq shegaralar hám tásir sheńberi belgilep alındı. Polsha, Baltik boyı hám Finlyandiyada Sovet Awqamınıń tásir sheńberi kúsheyttirildi.

1939-jıl 1-sentyabrde **Adolf Gitler** bassılığındağı Germaniya mámleketi Polshağa hújim etti. Bul hújim menen **Ekinshi jáhán urısı** baslandı. 3-sentyabr kúni Franciya hám Angliya mámleketleri Germaniyağa qarsı urıs járiyaladı. 17-sentyabrde SSSR hám Germaniya ortasındağı hújim etpew haqqındağı pitimniń qupıya shártlerine muwapıq SSSR armiyaları Polsha aymağına bastırıp kirdi. Polshanı bólip alıw procesi baslandı. 19-sentyabr kúni qızıl armiya áskerleri **Vilnyustı** basıp aldı. 22-sentyabrde Brest-Litovskde Polshanı tas-talqan etiw operaciyasınıń tamamlanıwı húrmetine sovet hám nemis armiyalarınıń qospa paradı ótkerildi. 28-sentyabrde SSSR hám Germaniya arasında **doshq hám shegaralar haqqında** shártnameğa qol qoyıstı. Soń qızıl armiya bólimleri Batıs Ukraina hám Batıs Belorussiya aymağın basıp aldı hám olar rásmiy túrde SSSRğa qosıp alındı.

1940-jılı iyulde qızıl armiya Latviya, Litva, Estoniya aymaqların basıp aldı hám de Latviya, Litva hám Estoniya respublikaları májbúriy túrde Sovet Awqamı quramına kirgizildi. Bul waqıtta Moldaviya ASSRğa tutas Bessarabiya da sovet armiyası tárepinen iyelendi

hám de avgustta SSSR quramında **Moldoviya SSR** (mámleket quramındaǵı 15-awqamlas respublika) dúzildi.

Sovet-fin urısında ózbekistanlılardıń qatnasıwı. 1939-jıl 30-noyabrde — 1940-jıl 12-martta *sovets-fin urısı* bolıp ótti. Urıs SSSRdıń qońsı Finlyandiyaǵa hújimi menen baslandı. Bul waqıyadan keyin **1939-jıl 14-dekabrde** Milletler Ligası SSSRdı agressiyashı mámleket dep daǵazalap, onı Liga aǵzalığınan shıǵardı. Urıs nátiyjesinde SSSR Viborg qalası hám Ladoga kóli átirapındaǵı aymaqlardı qolǵa kirgizdi.

Tashkent piyadalar bilim jurtı pitkeriwshileri bolǵan diviziya komandiri **A. Tolstov**, diviziya shtabı baslıǵı **V. Russkix** ózbekistanlı jawıngerler **A. Magalov**, **A. Tupikov**, **F. Uteshov** hám basqalar bul sawashlarda qatnastı.

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń!

Bul waqıyalar óziniń dáwirinde sovet tariyx tanıwında pútkilley basqasha túsinik berilgen. Sovet mámleketiniń basqınshılıq siyasatı ataylap jasırılǵan. Keyinnen, Germaniya tárepinen SSSRǵa tosattan hújim etilgen soń, SSSR endi agressor mámleketten fashizmge qarsı gúresip atırǵan mámleketlerdiń birine, antifashistlik koaliciyasınıń shólkemlestiriwshisi hám basshısı bolǵan mámleketke aylandı.

Fashistlik Germaniyanıń SSSRǵa hújimi hám de Ózbekistannıń urısqa tartılıwı. 1941-jıl 22-iyun kúni tań sáhárde gitlershiler Germaniyası óz ara hújim etpew haqqındaǵı shártname bolıwına qaramastan, tosattan SSSRǵa bastırıp kirdi. Sovet Awqamı xalıqları ushın awır sınavlardan ibarat urıs baslandı. Sol kúni mámlekette áskeriy jaǵday engizilgenligi haqqında párman járiyalandı.

Urıs pútkil mámleket xojalıǵı, onıń turmısın túpten ózgartip jiberdi. 1941-jıl 30-iyunde SSSR XKS baslıǵı hám VKP (b) OK Bas sekretarı **I.V. Stalin** basshılıǵında **Mámleket Qorǵanıw Komiteti** (MQK)niń dúziliwi menen mámlekettegi pútkil siyasiy, áskeriy hám xojalıq hákimiyatı onıń qolına ótti. Bunnan basqa, I.V. Stalin 19-iyulde SSSR Qorǵanıw xalıq komissarı, 8-avgustta SSSR Qurallı kúshleri Joqarı Bas komandiri lawazımın iyeledi. Urıstıń dáslepki kúnderde qabıllanǵan arnawlı qararlar hám kórsetpelerde mámlekettiń úlken qáwip astında qalǵanı, onı qorǵaw ushın tezlik penen barlıq

ekonomikalıq-ruwxıy kúshlerdi qorǵanıw máplerine boysındırıw, xalıq xojalıǵın tolıq áskeriy háreketke keltiriw lazımlıǵı ayıldı. Uzaq dawam etken urıs qıyınshılıqları Ózbekistan miynetkeshlerin de awır jaǵdayǵa saldı.

Ekinshi jáhán urısı dáwirinde respublikaǵa bassılıq etken Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı **Usman Yusupov** ózbekistanlılardı fashizmge qarsı gúreske mobilizaciyalawǵa bas-qas boldı.

Usman Yusupov

Este saqlañ!

*1939-jıl 30-noyabr — 1940-jıl 12-martta sovet-fin urısı bolıp ótti. Onda ózbekistanlılar da qatnastı.

*1941-jıl 22-iyunde gitlershiler Germaniyası tosattan SSSRǵa bastırıp kirdi.

*Ózbekistanda U.Yusupov ózbekistanlılardı fashizmge qarsı gúreske mobilizaciya etiwge bas-qas boldı.

Ózbekistan materiallıq hám ruwxıy kúshlerdiń urısqa mobilizaciya etiliwi. 23—24-iyun kúnleri Samarqand, Buxara, Andijan, Namangan, Fergana, Nókis hám respublikanıń basqa qalalarında kóp mıń adamlıq mitingler bolıp ótti. Hár kúni frontqa ketiw qálewı menen áskeriy komissarlıqqa kelip turǵan arzalar aǵımı ózbekistanlılardıń milliy watandı súyiwshilik ruwxınıń kóterińkiliginiń anıq úlgi boldı.

Bul aǵzaldı hár túrli kásiptegi hám hár qıylı milletke tiyisli adamlar, er adamlar hám hayallar, jaslar hám kekseler, partiyalı hám partiyasızlar beretuǵın edi. Arxiv hújjetleriniń derek beriwine qaraǵanda, urıstıń dáslepki kúnlerinde respublikanıń qala hám rayon áskeriy komissarlıqlarına kewillilerden **14 mıńnan** artıq arza túsken.

Ózbekistan xalqı dástúrlık watandı súyiwshiliginiń ájayıp úlgiyinen biri frontqa ulıwma xalıqlıq járdemin kórsetiw edi. Ózbekistanlılar urıstıń dáslepki kúnlerinen-aq qorǵanıw jamǵarmasın (fondın) shólkemlestiriw háreketinde aktiv qatnastı. Qorǵanıw jamǵarmasına jumısshılar, kolxozshılar, zıyalılar bir kúnlık is haqları, kommunistlik shembiliklerde islep tabılǵan pullar, puqaralardıń jeke jamǵarmaları, qımbat bahalı baylıqları, mámleket zayomları, buyımlar hám azıq-awqat ónimleri tapsırılatuǵın edi. Ulıwma, urıstıń

dáslepki kúnlerinde respublika xalqınan 30 mln rubllik muǵdarda pul, obligaciya hám qımbat bahalı baylıqlar tústi. Ózbekistan xalqı urıs jıllarında qorǵanıw jamǵarmasına jámi **649,9 mln rubl pul, 22 kg altın hám gúmis tapsırıldı.**

Pikir!

Barlıq taraw wákılleri qorǵanıw fondı ushın imkaniyat shegarasında óz qárejetlerin tapsırǵan. Mısalı, belgili ózbek ayaq oyınshısı Tamaraxanıw qorǵanıw fondına 50 mıń swm tapsırdı.

Hámme nárese front ushın, hámme nárese jeńis ushın! Ózbekistan ekonomikası áskeriy jaǵdaydan kelip shıǵıp tezlik penen front

Ózińizdi sınań!

Adolf Gitler — bul...

U.Y.Yusupov — bul ...

Sovet-fin urısı — bul ...

I.V.Stalin — bul ...

Moldoviya SSR — bul...

Molotov-Ribbentrop pakti — bul ...

máplerine boysındırıldı. Front artı rayonları qatarında Ózbekistangá da ayrıqsha áhmiyet berildi. Urıstıń dáslepki kúnlerinde nemis armiyaları tezlik penen mámleket ishkerisine háreket etpekte edi. Front janındaǵı qala hám awıllardan xalıq, sanaat kárxanaları, mákemeler hám basqa materiallıq baylıqlardı Shıǵısqa kóshiriw baslandı. Sonlıqtan, Orta Aziya hám Qazaqstan respublikalarına evakuaciya etilgen 308 kárxananıń 100 den artıǵı Ózbekistangá jaylastırıldı. Keltirilgen kárxanalardı solay etip qısqa múddetlerde iske túsiriwge erisildi. 1941-jıl aqırına shekem sonday kárxanalardan 50 i iske túsirildi. Mısalı, Moskva wálayatı Ximki qalasınan kóshirip alıp kelinggen zavod tiykarında 1941-jılı oktyabrde **Tashkent aviaciya zavodi** qurıldı. Bul zavod front ushın qırırshı samolyotlar islep shıǵarǵan.

Xalıq xojalıǵın qayta qurıwǵa baylanıslı shólkemlestiriwshilik isin respublika basshıları basqardı. Urıs dáwiriniń júdá múshkil, hádden tısqarı keskin sharayatlarında olar juwapkerlikten qorıqpay, eń qıyın wazıypalardı tezlik penen hám gárezsiz túrde sheshti. Ózbekistan basshıları Oraydıń qısımın jeńip, xalıq komissarlıqları hám kárxana direktorlarınıń huqıqların keńeytti, basqarıw apparatın qısqarttı.

Atamalar túsini!

Agressiya — basqınshılıqlardan ibarat bolğan, hújimge tiykarlanğan háreket.

Evakuaciya — (lat.—bosatpaq, shetke alıp shıǵıw) adamlar, shólkem, kárxanalardı, kórkem hám basqa qádiriyatlardı urıs, tábiyiy apat qáwpinen saqlaw maqsetinde bir orınnan basqa orınǵa kóshiriw.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ekinshi jáhán urısınıń baslanıwına túrtki bolğan faktorlar neler edi?
2. Sovet-fın urısınıń xarakteri nede? Bul urıs SSSR ushın qanday áhmiyetke iye edi?
3. Ózbek xalqınıń qorǵanıw fondına qosqan úlesin qalay túsinesiz?
4. Urısta dúnya xalqınıń qansha bólimi qatnastı. Ózbekistanda urısta qatnaspagan xalıqtıń xızmeti nelerden ibarat boldı?
5. Urıstıń baslanıwı menen mámleket ishkerisindegi jaǵdayda qanday ózgerisler payda boldı?
6. Úyge tapsırma. Tómendegi kesteni toltırın:

Urıstıń sebepleri	Ózbekistannıń urısqa tartılıwı	Xalıqtıń kóshiriliwi	Qorǵanıw fondı

§ 17. Ózbekistan sanaatı hám awıl xojalıǵı front xızmetinde

Urıs jıllarında Ózbekistan sanaatı. 1941-jılı sentyabr—dekabr aylarında respublika húkimeti xalıq xojalıǵın áskeriy háreketke salıw, qaysı kárxana qashan iske túsiriliwi haqqında, ishki resurslardı tolıq tartıw haqqında anıq wazıypalardı belgilep berdi. Kadrlar, sanaat shiyki zatı, janılıǵı, stanoklar, úskeneler keskin jetispewine qaramastan, 1941-jılı dekabrge kelip, Tashkenttegi 63, respublika aymaǵındaǵı **230** sanaat kárxanaları qorǵanıw ónimlerin islep shıǵara basladı. Kóshirip alıp kelingenzavodlar da óziniń kúshin arttırıp bardı.

1941-jılı 14-dekabrden áskeriy kárxanalar xızmetkerleri urısqa jiberilgenler qatarına qosıldı hám usı kárxanalardı biriktirildi. Miynet intizamın buzğanlar qatań jazalanatuǵın boldı. Ózbasımshalıq penen kárxanadan ketip qalǵanlarǵa 5 jıldan 8 jılǵa shekem qamaq jazası belgilendi.

Ózbekistanda 1942-jılı jańa sanaat ónimin islep shıǵarıw 2 ese kóbeydi. 1943-jılı bolsa sanaattıń respublika xalıq xojalıǵındaǵı salmaǵı 75% ke shekem arttı. Áskeriy óndiris kúshlerin asırıp barıw zárúrligi sanaat qurılısın barǵan sayın kóbeytiwdi talap etetuǵın edi.

Farhad GES

Uris jıllarında Ózbekistanda 7 iri gidro-elektstanciyası, sonıń ishinde, Aqqabaq, Qıbray, Salor hám Farhad GESleri qurıldı, jańa kómir hám neft kánleri ashıldı, eskilerinen kóbirek paydalanılatuǵın boldı. **1944-jılı martta** Bekabada Orta Aziyada dáslepki zamanagóy metallurgiya kombinatı — Ózbekistan metallurgiya zavodınıń birinshi nábeweti iske túsirildi.

Ózbekistannıń qural-jaraq skladına aylandırılıwı. Uris dáwirinde hárekettegi armiya zárúr zatlardıń hámмесin: texnika, qural-jaraq, oq-dári, azıq-awqatlardı úzliksiz alıp turdı. Ózbekistan Awqamınıń tiykarǵı jawıngerlik skladlarınan biri sıpatında 2000 nan artıq samolyot, 22 mln dana minamyot, 500 000 snaryad hám de millionlaǵan gimnastyorka, sanitariyalıq poezdler, paxtalı ústki kiyimler, etik hám áskerler ushın basqa kiyimler hám ónimlerdi frontqa jetkerip berdi. Awır miynet júgi tiykarınan hayallar, qariyalar hám jas óspirimler moynına tústi. Biraq bul heshkimdi toqtatpadı. Fronttı óz waqtında támiyinlew zárúr bolıp qala berdi.

Ózbekistanlılar front artınıń oǵada qıyın sharayatlarında Sovet Awqamı xalıqları menen birge dushpan üstinen jeńisti pidákerlik miynetleri menen támiyinlep bardı hám tariyxta misli kórmegen xalıq erligin kórsetti.

Awıl xojalıǵındaǵı awhal. Barlıq qıyınshılıqlarǵa qaramay ózbek diyqanları fronttı zárúr ónimler menen támiyinlew ushın pidákerlik miynet etti. 1941-jılı mámleketke **1,6 mln tonnadan** ziyat paxta

tapsırıldı. Palız hám ovosh eginleri, miywe, pille, jún, gósh tapsırw wazıypaları artıǵı menen orınlandı. Dán hám texnikalıq eginlerdi kóbeyttiriw háreketi nátiyjesinde 1942-jıl báhárinde qosımsha 220 500 gektar jer ózlestirildi. Urıs jıllarında paxta jetistiriwdi rawajlandırıw eń áhmiyetli wazıypa etip qoyılǵan.

Kolxozshı diyqanlar hám pútkil Ózbekistan miynetkeshleriniń kúshleri menen Joqarı Chirchiq, Arqa Fergana, Sux-Shohimardan, Ushqorǵan kanalları, Kosonsay hám Rudasay suw saqlaǵıshı qurıldı. Kattaqorǵan suw saqlaǵıshı suwǵa toltırıla baslandı. Samarqand, Fergana, Tashkent wálayatlarında qant láblebisi ushın ónimli jerler ajratılıp, 1943-jılı 1,5 mln centnerden artıq láblebi mámleketke tapsırıldı. Qant láblebisin qayta islewshi Zirabulaq, Krasnogvardeysk, Qoqan hám Yangiyul qant zavodları qurıldı. Urıs jıllarında Ózbekistan pútkil mámlekette islep shıǵarılatuǵın qanttıń **sherek bólegin** beretuǵın edi.

Solay etip, urıs jıllarında Ózbekistan awır xojalıq xalqı eń qıyın hám awır sharayatlarda miynet etip, 4 mln tonnadan artıq paxta shiyki zatı, 82 mln pud dán hám basqa ónimlerdi mámleketke jetkerip berdi. Bul fashizm ústinen erisilgen jeńiske qosılǵan múnásip úles edi.

Xalıq turmısı hám qıyınshılıqlar.

Urıs Ózbekistandaǵı hárbir shańaraqtı materiallıq tárepten de qıyın awhalǵa salıp qoydı. Qalalarda azıq-awqatqa kartochka sisteması engizilip, ishshı hám xızmetshilerge kúnine 400—500 gramnan, shańaraq aǵzalarına 300—400 gramnan nan berildi. Basshı xızmetkerler bolsa arnawlı azıq-awqat (payok) penen támiyinlep turıldı. Qıyınshılıqlar jámiyettiń jámiyetlik ruwxıy jaǵdayında keskinlikti payda etti, biraq fashizm ústinen erisiletuǵın jeńiske isenimi sóńbedi.

Ásirese, urıs jıllarında ózbek awıllarında awhal tómen bolǵan. Kolxozlarda jası úlkenler hám 12 jastan ótken balalar ushın májbúriy

Batıs frontqa azıq-awqat hám kiyim-kenshek alıp barǵan delegaciya (ońnan ekinshide delegaciya baslıǵı Hasan Islamov).

is kúni norması 1,5 ese kóterilgen. Belgilengen miynet normasını orınlay almağan kolxozshılar ayawsız jazalanğan. Awillarda túrli kesellikler hám asharsılıq nátiyjesinde on mınlap adamlar ómirden kóz jumğan. Urıs jıllarında asharsılıq iri óndiris oraylarına da tarqalğan.

Sh. Shomahmudovlar shańaraǵı

Ózbek xalqınıń keń peylligi hám baynalmilal járdemi. Urıs jıllarında xalıq quramında áskeriy xızmetshiler shańaraqları, evakuaciya etilgenler, urıs mayıpları, jetim balalar dep atalğan jańa jámiyetlik toparlar payda boldı. Ózbekistanǵa **1 mln** nan artıq adamlar, sonday-aq, **200 000** bala evakuaciya etildi. Hár qıylı millettegi jetim balalardı ózbek xalqı óz perzentlerindey kórip, olardı tárbiyalap kámalǵa keltirdi.

Máselen, tashkentli temirshi **Shoahmad Shomahmudovlar** shańaraǵı 15 balanı, kattaqorǵanlı urıs mayıbı **Hamid Samadov** 13 balanı, samarqandlı kolxozshı hayal **Fatima Qasimova** 10 balanı alıp tárbiyaladı. Respublikamızǵa urıs dáwirinde 30 dan artıq áskeriy gospital jaylastırıldı. Jaraqatlanǵanlardıń kópshiligi emlenip jawıngerlik qatarǵa qaytarıldı. Urıs mayıplarınıń birazı jumısqa ornalastırıldı.

Este saqlañ!

Túrli millette tiyisli bolǵan 15 balanı perzentlikke alǵan temirshi usta Shoahmad Shomahmudov hám onıń hayalı Bahri Akramovalar shańaraǵı ullı insanılıq pazıyletlerdi kórsetip kópshilikke úlgi boldı. Urıstan mayıp bolıp qayıp kelgen Hamid Samatovlar shańaraǵı 13 balanı, kolxozshı hayal Fatima Qasimovalar shańaraǵı 10 balanı óz qushaǵına alıp, mehr bulaǵı menen olardıń qalbin ısıttı, kewlin kóterdi.

Urıs jıllarında milliy siyasatta keshirip bolmas zorlıqlarǵa jol qoyıldı. Totalitar dúzimi basshılarınıń pármanı menen Kavkaz xalıqları (chechenler, ingushlar, qarachaylar, mesxeti túrkleri, bolgarlar h.t.b.), qırım tatarları hám Volga boyı nemisleri 1943—1944-jıllarda qıstawlı túrde mámlekettiń shıǵıs aymaqlarına kóshirilip jiberildi. Qırımnan **151 604** qırım tatarları, Gruziyadan **110 000** mesxeti túrkleri,

Arqa Kavkazdan **175 000** chechenler, **20 000** nan artıq ingushlar, **4500** bolgar hám grekler ÓzSSRğa kóshirildi. Jergilikli xalıq jábir kórgenlerge qayırqomlıq etti hám járdem berdi.

Qullası, urıs jıllarında ózbek xalıq óziniń keń peylligi, miy-mandoslıǵı, sabırlıǵı hám shıdamlılıǵın jáne bir márte kórsetip, dúnya xalıqların tań qaldırdı.

Atamalar túsiniǵi:

Gimnastyorka — Tik yaki qaytarma jaǵalı, ústinen qayıs baylanatúǵın ústingi kóylek (rásmiy áskeriy kiyim).

Minomyot — (*rus.*—ılaqtırırw) mina atatuǵın qural.

Sanitar poezd — medicinalıq xızmet kórsetiw xızmetkerleri hám úskeneleri menen támiyinlengen poezd.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Urıs jıllarında miynet tártibin buzǵanlarǵa rásmiy múnásibet qanday boldı?
2. Urıs jıllarında ózbek xalıqınıń kóshirip keltirilgen xalıqlarǵa kórsetken mehribansılıqları nelerde kórindi?
3. 1943—1944-jılları Ózbekistandaǵı kóshirip keltirgen xalıq wákılleri kimler edi? Olar nege kóshirilgen edi?
4. Urıs jıllarında Ózbekistanda awıl xojalıǵında qanday ózgerisler júz berdi?
5. Urıs jıllarında miynetke tartılǵan balalar xızmetin qalay bahalaysız?
6. Úyge tapsırma. Tómendegi kesteni toltırırın.

Qorǵanıw fondı	Sanaat	Awıl xojalıǵı	Kóshirip keltiriw

§ 18. Ózbekistanlıardıń fronttaǵı erligi hám qaharmanlıqları

Ózbek diviziyalarınıń shólkemlestiriliwi. Urıstıń birinshi kúnlerinen-aq Ózbekistanda xalıq láškerleriniń otryadları dúzile basladı. Keyin bul otryadlar ulıwma áskeriy tálim bólimshelerine qosıldı. Ózbekistanda front ushın milliy áskeriy bólimler hám jawınger rezervlerin tayarlaw isi baslanıp ketti.

1941-jıl jazında Samarqandta 19-Ózbek taw-atlı diviziyası qayta dúzilip, onıń tiykarında 221-motorlastırılğan diviziya shólkemlestirildi. Diviziyada bul waqıtta úlken tájiriybege iye ózbek oficerlerinen polkovnik **Ismail Bekjanov**, mayor **Sabır Raximov** hám basqalar bar edi. Diviziya jawıngerleri 17-mexanizaciyalasqan korpus qatarlarında Elna jaqınında dushpangá qarsı sawashlarda birinshi márte qatnastı.

1941-jıl 13-noyabrde Mámleketlik Qorǵanıw Komitetiniń «Milliy áskeriy bólimsheler shólkemlestiriw haqqında»ǵı qararı shıǵıp, onda Ózbekistanda 5 kavaleriya diviziyası hám 9 óz aldına oqshılar brigadasın shólkemlestiriw zárúrligi, diviziyalar quramı jergilikli xalıqlarǵa tiyisli 40 jastan úlken bolmaǵan salamat hám kúshli adamlar menen toltırılıwı, imkaniyatına qaray basshılar quramı da jergilikli millet wákillerinen bolıwı atap ótildi.

Urıstıń dáslepki basqışlarında, ásirese 1941—1942-jılları milliy áskeriy bólimlerinde, sonıń ishinde, ózbek diviziyaları hám brigadalarında qural-jaraq hám oq-dári muǵdarı ulıwma jetispegen. Ózbek jawıngerleriniń hámмесinde de urıstıń dáslepki aylarında hátte ápiwayı mıltıq (vintovka) ta bolmaǵan. Bul jaǵday bolshevikler hám sovet rejiminiń hátte urıs dáwirinde de jergilikli xalıqlarǵa, ásirese, túrkiy xalıqlar hám musulmanlarǵa bolǵan isenimsizligi hám de shovinistlik siyasatınıń jáne bir qorqınıshlı kórinisi bolıp tabıladı.

Urıstıń dáslepki kúnlerindeki sawashlar.

Ózbekistanlı jawıngerler Brest qorǵanı, Kiev, Smolensk, Odessa, Sevastopol, Leningrad, Moskva hám basqa kóplegen qalalar qorǵawında mártlik hám shıdamlılıq úlgilerin kórsetti. Moskvanıń qaharman qorǵawshıları qatarında Ózbekistanda dúzilgen áskeriy bólimler de bar edi.

Moskvanı qorǵawda ózbek xalqınıń maqtanıshlı qızları da mártlik penen sawashqa qatnastı. Olardıń qatarında 28 fashistti atıp óltirgen snaypershi **Zebo Ğaniyeva** da bolıp, ol mártligi hám batırlığı ushın Qızıl Bayraq ordeni menen sıyılıqlandı. «Moskva qorǵanı ushın» arnawlı medalı menen sıyılıqlanǵanlar arasında Ózbekistan jawıngerlerinen 1753 adam bolǵan.

1942-jılı 27-martta SSSR Joqarı Soveti Prezidiumınıń pármanı menen 26 oficer hám ápiwayı áskerlerge Sovet Awqamı Qaharmanı

joqarı atağı berildi. Olardıń qatarında birinshi ózbek qaharmanı andijanlı **Qoshqar Turdiyev** te bar edi.

Túp burılıs hám onnan keyingi sawashlar. Stalingrad sawashı Ekinshi jáhán urısında qayta túp burılıstı baslap berdi. Kavkaz ushın bolğan sawashlarda Tashkentte dúzilgen **Sabır Raximov** komandirligindegi diviziya 3 ay dawam etken sawashlarda dushpannıń 8000 ásker hám ofi-cerin qırıp tasladı. Gvardiyashı general-mayor S.Raximov 1945-jılı 26-mart kúni Polshadağı Gdansk

Zeyno Ğaniyeva

Este saqlañ!

Ózbekistanlılar Ekinshi jáhán urısı frontlarında alıp barılğan ayawsız sawashlarda aktiv qatnasıp, qaharmanlıq hám mártlik úlgilerin kórsetti. Eń sońğı tariyxıy izertlewlerde keltiriwlerine qaraǵanda, urıs jıllarında 1,5 mln ózbekistanlılar fashizmge qarsı jalınlı sawashlarda qatnasqan edi. 1939-jılı respublika xalqı 6,5 mln bolğan. Demek, hár tórt ózbekistanlınıń tikkeley birewi hárekettegi armiya qatarında xızmet etken. Olardan 500 000 adam sawash maydanlarında qurban bolğan yamasa dáreksiz joq bolğan.

(Dansig) qalasın shturm etiw waqtında qurban bolğan. Ózbek xalqınıń dańqlı perzentine 1965-jil 9-mayda Sovet Awqamı Qaharmanı atağı berildi.

Ózbekistanlı jawıngerler 1943-jılı jazda bolğan Kursk hám Oryol rayonındaǵı sawashlarda, Dnepr dáryasın kesip ótiwde aldınǵı qatarda boldı. Dnepr ushın alıp barılğan sawashlarda qaharmanlıq kórsetkeni ushın 26 ózbek jigitine Sovet Awqamı Qaharmanı atağı berildi. Olardıń qatarında buxaralı **Sharif Ergashev** hám **Xallaq Aminovlar** bar edi. Belorussiyanı azat etiw ushın bolğan sawashlardıń birinde 1943-jil noyabrde Gomel qalası átirapında talantlı ózbek shayırı **Sultan Jura** 33 jasında mártlershe qurban boldı.

Ózbekistanlı jawıngerler 1944—1945-jılları Belorussiya, Ukraina, Moldaviya, Baltıq boyı respublikaları hám Rossiya Federaciyasınıń batıs wálayatların azat etiwde qatnastı. Ózbekistanlılar evropadaǵı

Sabir Raximov

Qarsılıq kórsetiw háreketi qatarlarında, Polsha, Bolgariya, Vengriya, Rumıniya, Chexoslovakiya, Italiya, Greciya, Avstriya, Yugoslaviya, Franciya hám basqa mámleketlerdi fashizmnen azat etiwde aktiv qatnastı, partizan bólimlerinde sawashta boldı. 1945-jıl 9-mayda gitlershiler Germaniyası pútkilley bağındı. Berlindi basıp alğan jawıngerler arasında Sovet Awqamı Qaharmanı atağına sazawar bolğan tashkentli **Batır Babaev** hám **Salıh Umarov**, margulanlı **Tajjali Babaev** ta bolğan. Ózbekistanlı jawıngerlerdiń 1706 ı «Berlindi basıp alğanı ushın» jawınger medalı menen sıylıqlandı.

Yaponiya militaristlerine qarsı güreste ózbekistanlılardıń úlesi. Yaponiyağa qarsı urıs 1945-jıl avgustta sovet armiyalarınıń hújimi menen baslandı. Ózbekistanlı jawıngerler Kvantun armiyasın joq etiwge úlken úles qostı. Olar arasında leytenantlar N.Latipov, A.Karimov, U.Daniyarov, efreyter U.Asanov hám basqa batır ózbek ulları bar edi.

Manjuriyadağı yapon armiyaları sovet armiyası tárepinen joq etilgennen keyin, Yaponiya **1945-jıl 2-sentyabrde** sózsiz basıp alınğanlıǵı haqqındaǵı hújjetke qol qoydı. Usılayınsha Ekinshi jáhán urısı juwmaqlandı.

Ózbekistan ulları hám qızlarınıń jawıngerlik frontlarda kórsetken múltiksiz mártlik hám batırlıǵı SSSR hám Evropadağı kóplegen mámleketler húkimetleri tárepinen joqarı sıylıqlandı. Ózbekistanlı jawıngerlerden 120 000 hár túrli sovet orden hám medalları menen sıylıqlandı. Ózbekistanlı 280 jawınger Sovet Awqamı Qaharmanı atağına sazawar boldı. Olardan 75 i ózbek edi. 52 si ózbekstanlı jawıngerler úsh dárejedeǵi «Shuhrat» ordeni menen sıylıqlandı.

Ózińizdi sınan!

Sharif Ergashev — bul...

Zebo Ğaniyeva — bul ...

Sabir Raximov — bul...

Xalloq Aminov — bul...

Áskeriy tutqınlar hám olardıń qısıwmeti. Ekinshi jáhán urısında fashistik Germaniya hám militaristik Yaponiya ústinen erisilgen ullı jeńis alǵa ilgerlewshi insaniyatqa júdá qımbatqa tústi. Rásmiy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, Ekinshi jáhán urısında 50 mln nan zıyat adam qurban boldı. Bul urısta eń úlken joǵaltıwǵa ushıraǵan SSSR bolıp, ol 27 mln adamnan ayırıldı. Wayranshılıqtan kórgen zıyan hám urıs alıp barıw ushın sarplangan qárejetler muǵdarı 4 trillion dollardı quradı.

Áskeriy tutqınlardıń jaǵdayı

Ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, urıs jılları Germaniyada tutqınǵa túskenlerdiń ulıwma sanı 6,2 mln adamdı quraǵan. Sovet-german urısında 5,7 mln adamnan artıq sovet áskerleri Germaniya konclagerlerinde tutqınlıqta bolǵan. Tutqınlıqqa túsiwge mágbúr bolǵan sovet jawıngerleri arasında kóplegen túrkstanlı tutqınlar da bolǵan. Mine sonday tutqınlardan biri hám burıńǵı legioner, keyinnen Germaniyada jasaǵan namanganlı tariyxshı ilimpaz **Baymırza Hayit** pikirlerine qaraǵanda, 1941-jıl jazınan tap 1942-jıl báhárine shekem 1,7 mln túrkstanlı jawıngerler nemislerge tutqınǵa túsken hám de olardıń kópshiligi áskeriy tutqınlar konclagerlerinde bolǵan. 1942-jıl jazda olardan tek 400 000 adam tiri qalǵan. Fashist konclagerlerinde áskeriy tutqınlar júdá awır awhalda jasaǵan, ashlıq hám hár túrli keselliklerden olardıń kópshiligi qurban bolǵan.

Túrkstanlı emigrantlardan **Mustafa Chuqay** hám tashkentli ózbek **Vali Qayumxan** baslaması menen 1942-jıl martta **Túrkstan legionına** tiykar salınǵan. Legiondı siyasiy hám ideologiyalıq jaqtan basqarıw Milliy Túrkstan Birligi Komitetine júklengen. Vali Qayumxan komitet prezidenti edi.

Sawash háreketleri dáwirinde áskeriy tutqınlıqta bolǵanlar, ásirese, Túrkstan legionı qatnasıwshılarınıń táǵdiri de júdá awır ótti. Urıs tamam bolǵannan keyin, olar hámme jerde quwǵın etildi, SSSRǵa qaytarılǵan áskeriy tutqınlardıń kópshiligi arnawlı lagerlerge jaylastırılıp, hár túrli qıynawlarǵa duwshar boldı. Bul

«Hásiretli ana» esteligi

qıynawlardan aman qalğan az sanlı adamlar ğana, keyin azatlıqqa shıǵarıldı. Olardan shofirkanlı **Abdulla Rasu-lov** sıyaqlı sanawlı jerlesimiz nemis hám sovet konclagerlerinen aman shıǵıp, Ózbekistangá qayttı.

Jeńis bayramınan Eslew hám Qádirlew kúnine shekem. Ózbekistan Respublikası ğárezsizlikke eriskennen keyin, **1995-jılı** 33 tomlı «Eslew» kitabı (keyin oǵan qosımsha tárizde jáne 2 tom shıqqan) hám Ózbekistan xalqınıń urıs jılları front artındaǵı erlikleri bayan etilgen ulıwmalasqan arnawlı tom ózbekshe hám russha basıp shıǵarıldı.

Tashkentte 1999-jıl may ayında **Eslew hám Qádirlew maydanı** qurılıp, onda «**Hásireti ana**» esteligi hám de qıyabannıń arqa hám qubla tárepinde boy tiklegen bastırmalar tekshelerinde Ekinshi jáhán urısında qurban bolǵan ózbekistanlı barlıq jawıngerlerdiń atı-familiyası jazılǵan metall teksheler ornatıldı.

Jeńis bayramı belgilenetuǵın 9-may sánesi **Eslew hám Qádirlew kúni** dep járiyalanıp, Tashkentten tısqarı, Qaraqalpaqstan Respublikası, barlıq wálayatlar orayları hám rayonlarda Eslew maydanları qurılıp, bul maydanlarda da «Hásiretli ana» esteligi ornatıldı.

Pikir!

Ullı jeńistiń 72 jıllıǵı múnásibeti menen paytaxtıımızda barlıq qala hám awıllarımızda kóplegen ilajlar, urıs qatnasıwshıları menen ushırasıwlar, eslew máresimleri ótkerilmekte...

Biz «Ózbek xalqına tınıshlıq hám amanlıq kerek» degen shaqırılıǵınıń mánisin tereń ańlaǵan jaǵdayda, tınıshlıq ushın hárbirimiz juwapker ekenligimizdi umitpastan, bárhama sergek hám abaylı bolıp jasawımız kerek».

Ózbekistan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtıń 2017-jıl 9-mayda sóylegen sózinen.

Atamalar túsini:

Efreyter — ápiwayı áskerge beriletuǵın baslanǵısh áskeriý dáreje hám usı dárejege iye bolǵan shaxs.

Kavaleriya — atlı armiya.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Urıstıń dáslepki kúnlerinde fashist basqınshılarına qarsı sawashlarda ózbekistanlı jawıngerler kórsetken erlik haqqında aytıp beriń.
2. Ózbekistanlı jawıngerler Moskva ushın sawashlarda qanday erlik kórsetken?
3. Urısta burılıs jasawǵa ózbekistanlı jawıngerler qanday úles qostı?
4. Sabır Raximovtıń erligin bilesiz be?
5. «Türkistan legionı» háreketine baylanıslı nelerdi bilip aldınıız?
6. «Eslew hám Qádirlew kúni» burın qalay atalar edi? Bul kún haqqında nelerdi bilesiz?
7. Tómendegı kesteni toltırıń.

Sawashlar	Qatnasqanlar	Olardıń táǵdiri
Stalingrad		
Berlin		
Yaponiya		
Dnepr		
Gdansk		

Óz betinshe jumıs

Ózińiz jasap atırǵan qala, rayondaǵı urıs qatnasıwshıları, olardıń erlikleri haqqında referat jazıń.

§ 19. Ózbekistan ilimi hám mádeniyatı — jeńis ushın xızmette

Ózbekistan ádebiyatı hám kórkem óneri fashizmge qarsı gúrespekte. Urıs jılları Ózbekistan shayırları, jazıwshıları, xudojnikleri, kompozitorları dóretken shıǵarmalarında watandı súyiwshilik

özgheshelikleri tiykarǵı orında turdı. Hamid Alımjan, Ğafur Ğulam, Abdulla Qahhar, Aybek, Sadriddiy Ayniy, Maqsud Shayxzada, Sultan Jura, Amin Umariy, Aydin hám basqa jazıwshılar hám de shayırlardıń qosıqları hám dástanlarında, publicistikalıq shıǵarmalarında fashizm hiyleleri áshkaralanıp, xalqımızdıń jawıngerlik ruwxı qollap-quwatlandı, dushpan ústinen jeńiske erisiwine isenim bekkemlendi.

Urıs jıllarında Ózbekistan kórkem óner ustaları 30 koncert brigadalarına bólinip, fronttaǵı jawıngerlerge 35 000 hám gospitallarda 26 000 koncert kórsetti. Front brigadaları quramında Tamaraxanı, Halima Nasirova, Sara Eshantureyeva, Mukarrama Turǵunbaeva, Abrar Hidoyatov,

Kórkem óner wákılleri gospitallarda

T. Qari-Niyaziy

Alım Xojayev, Gáwhar Raximova, Karim Zakirov, Muhiddin Qariyaqubov sıyaqlı belgili kórkem óner sheberleri bolǵan.

Teatrlardıń repertuarlarında áskeriy hám tariyxıy shıǵarmalar ústin bolıp qaldı. Teatrlar saxnasında Hamid Alımjannıń «Muqanna», Uyǵun hám Izzet Sultannıń «Alisher Nawayı», Hamid Alımjan, Uyǵun hám Sabır Abdullanıń «Ózbekistan qılıshı», Aybektiń «Mahmud Tarabiy», Maqsud Shayxzadanıń «Jalalatdin Manguberdi» sıyaqlı hám basqa dramaturgiyalıq shıǵarmalar kórsetildi.

Ózbekistan SSSR İlimler akademiyasınıń dúziliwi hám xızmeti. SSSR İlimler akademiyasınıń Ózbekistan filialı urıstıń birinshi kúnlerinen baslap júdá áhmiyetli xalıq xojalıq hám qorǵanıw mashqalaların sheshiwge jedel kiristi. Usı maqsette institutlardıń ilimiy-izertlew jumısları rejesine áhmiyetli ózgerisler kirgizildi. SSSR Xalıq Komissarları Sovetti baslıǵı I.V. Stalinniń 1943-jıl sentyabrdegi qararı tiykarında SSSR IA Ózbekistan SSR filialı (ÓZFAN) negizinde 1943-jıl 4-noyabrde, Ekinshi jáhán urısınıń eń qızǵın waqtında, Tashkentte **Ózbekistan SSR İlimler akademiyası** (ÓZSSR IA) dúzildi.

Belgili ózbek matematik alımı Tashmuhammed Niyazovich Qari-Niyaziy (1897—1970) akademiyanıń prezidenti etip saylandı. Burın bolǵan Til, ádebiyat hám tariyx institutı bolsa Ózbek tili hám ádebiyatı hám de Tariyx hám arxeologiya institutlarına ajratılıp, jańa dúzilgen ÓzSSR IA quramına kirgizildi.

Ózbekistan ilimpazları Ekinshi jáhán urısı jıllarında ózleriniń nátiyjeli xızmeti menen mámleket ilimiy uqıplılıǵın rawajlandırıwǵa, pıdayı miyneti menen mámlekettiń ekonomikalıq hám de áskeriy qúdiretin asırıw hám bekkemlewe úlken úles qostı. Bul iste olarǵa urıs jılları Ózbekistangá kóshirip alıp kelinggen RSFSR hám basqa awqamlas respublikalardıń ilimpazları birqansha járdem kórsetti. Tek Tashkenttiń ózine mámlekettiń belgili ilimiy xızmetkerlerinen 375 adam kelip, olar respublika imkaniyatların ilajı barınsha urıs zárúrlıklarına kóbirek tartıw jolların izlep tabıwǵa, ilimiy mashqalalardı sheshiwge hám jergilikli ilimiy kadrlar tayarlawǵa járdem bergen edi.

Ózbekistannıń Rossiya, Belorussiya hám Ukraina intellektual elitasını saqlap qalıwdaǵı roli. Bul dáwirde respublikamızǵa Moskva, Leningrad, Kiev, Minsk, Voronej hám basqa qalalardan 31 joqarı oqıw ornı hám 7 áskeriy akademiya evakuaciya etildi. Kóshirip alıp kelinggen joqarı oqıw orınları, kóplegen ilimiy-izertlew institutlarınıń respublikada bolıwı Ózbekistandaǵı barlıq joqarı oqıw orınların pútkil oqıw hám ilimiy izertlewshilik xızmetin Oray dárejesine jáne de jaqınlastırıw imkanın berdi.

Pikir!

7-klasta alǵan maǵlıwmatlarınızdı esleń! V. Grekov, S. Tolstov, A.Yakubovskiy sıyaqlı alımlardıń mámleketimiz tariyxında xızmetleri nelerden ibarat boldı? Olardıń belgili pikirlerin esleń!

Urıs jılları Ózbekistan, atap aytqanda, Tashkent qalası mırnlap ilim, ádebiyat hám kórkem óner úlgileri ushın úmit besigi bolıp xızmet etti. Bul dáwirde fashistler basıp alǵan ayaqlardan alımlardan basqa 200 den artıq belgili jazıwshı hám shayırlar, sınıshılar hám ádebiyat tanıwshılardan Anna Axmatova, Aleksey Tolstoy, Vladimir

Yan, Aleksandr Deych, Nikita Pogodin, Yakub Kolas, Yanka Kupala, Lidiya Bat, Viktor Jirmunskiy hám basqalar bar edi. Olar Ózbekistannıń ádebiy ómirine tartılıp, dóretiwshilik penen shuǵıllanıwshıları ushın barlıq sharayat jaratıp berildi. Ózbek shayır hám jazıwshıları olar menen birgelikte «Biz jeńemiz» atlı almanax hám «Ózbekistan shayırları frontqa» atlı antologiya dóretti.

Qullası, urıs jılları Ózbekistan xalqı joqarı adamgershilik úlgilerin kórsetip, waqıtsha basıp alınǵan ayaqlardan respublikaǵa kóshirip alıp kelinggen xalıqtı, ayrıqsha, balalar hám intellektual elitanı saqlap qalıwda qatnastı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ózbekistan İlimler akademiyasınıń dúziliwi haqqında aytıp beriń.
2. Ózbekistanga Batıstan qanday ilimiy mákemeler kóshirip alıp kelindi?
3. Joqarı bilimlendiriw tarawında awhal qanday edi?
4. Urıs jılları dóretiwshilik etken jazıwshı hám shayırlardan kimlerdi bilesiz? Usı jılları qanday shıǵarmalar dóretildi?
5. Úyge tapsırma. Tómendegi kesteni toltırıń.

Ózbek jazıwshıları	Kóship kelgen jazıwshılar	Ózbek alımları	Kóship kelgen alımlar

TÓRTINSHI BAP. ÓZBEKISTANNÍŇ SOCIAL-EKONOMIKALÍQ AWHALI HÁM RAWAJLANÍW MASHQALALARÍ (1945—1959-jillar)

§ 20. Ózbekistan xalıq xojalıǵınıń urıstan keyingi awhalı

Sanaatti qayta qurıw. Ekinshi jáhán urısı tamamlanǵan bolsa da biraq urıstıń awır aqıbetleri respublika turmısınıń barlıq tarawlarında, sonday-aq, sanaatta da sezilip turdı. Ózbekistan sanaatın tiklew, xalıqtı azıq-awqat hám sanaat zatları menen támiyinlew ushın janılıǵı, elektr energiyası, sonday-aq, tájiriybeli jumısshı hám injener-texnikalıq xızmetkerlerge jetispewshilik seziler edi. Bul quramalı, qıyın wazıypalardı sheshiw ushın Ózbekistannıń geografıyalıq jaǵdayı, milliy dástúrleri, xalıq máplerin esapqa alıp turıp, onıń xalıq xojalıǵın rawajlandırıwdıń anıq baǵdarlamaların islep shıǵıw zárúr edi. Biraq bunday bolmadı. Oraydıń máplerinen kelip shıqqan halda Ózbekistan ekonomikasın tiklew hám rawajlandırıw rejeleri dúzildi.

Oraydıń úlken rejelerinde Ózbekistanga tek shiyki zat jetkerip beriwshi shetki bir úlke dep qaraldı. Tap usı jaǵday Ózbekistan ekonomikasınıń tiykarında bir tárepleme rawajlanıp barıwına alıp keldi. Bunda shiyki zattı qayta islew kárxanaları júdá az bolıp, bul nárese sociallıq baǵdarlamalardı ámelge asırıwǵa kesent berer edi.

1945-jıl aqırına kelip Ózbekistannıń mashinasazlıq sanaatı awıl xojalıǵı hám irrigaciya talapları ushın mashina hám úskeneler islep shıǵarıwǵa ótkerildi. Ózbekistan metallurgiya zavodlarında 1946-jılı jańa prokat cexı iske túsirildi. Usı jılları **Palvontash** hám **Qubla Alapshıq** neft kánleri ashıldı hám ózlestirildi. Ferganada neftti qayta islew zavodı paydalanıwǵa tapsırıldı.

Este saqlań!

Ózbekistanga tek shiyki zat jetkerip beriwshi úlke sıpatında qaralıwı onıń ekonomikasın bir tárepleme rawajlanıwına alıp keldi. Atap aytqanda, respublika Awqamnıń tiykarǵı paxta bazası bolıp qala berdi. Xalıq xojalıǵı (sanaat, awıl xojalıǵı hám t.b.) basqa tarawlardıń rawajlanıwı paxtashılıq máplerine boysındırıldı. Bes

jilliq rejelerin düziwde sanaatti basqarıwdıń ekonomikalıq usılları biykar etildi.

Ózbekistanda paxta monokulturası hám onıń aqıbetleri. 1946-jıl 5-fevralda SSSR húkimeti «1946—1953-jılları Ózbekistanda paxtashılıqtı tiklew hám jáne de rawajlandırıw rejesi hám ilajları haqqında» qarar qabıl etti. Bul qarar tiykarınan Ózbekistanda paxta monokulturasın úzil-kesil engiziwge qaratılğan edi. Sovet húkimetiniń kórsetpesi menen azıq-awqat eginleriniń suwǵarılatuǵın maydanları **shigit** egiw ushın ajratıldı. Usılayınsha paxta egin maydanları kóbeytildi. 1946-jılı ÓzSSR ushın paxta egin maydanı 779 000 gektar etip belgilep berildi. Usı jılı respublikada 218 000 gektar suwǵarılatuǵın maydan tek paxta egiw ushın bosatıldı. Sonıń ushın da, paxta jetistiriw jıldan-jılǵa ósip bardı. Biraq paxtanıń satıw bahası arttırılmadı. Azıq-awqat ónimlerin jetistiriw qısqarıp, azıq-awqat mashqalası ótkirlesti. Ekologiya buzılıp, xalıqtıń salamatlıǵı tómenledi.

Paxta punkti

1948-jılı «Tashselmash» zavodı paxta teriw mashinalarınıń dáslepki partiyasın islep shıǵardı. Aradan bir jıl ótkennen keyin «Tashavtomash» zavodı iske túsirilip, traktorlar, paxta teriwge maslastırılğan mashina hám traktor pricepleri (tirkegishleri)n islep shıǵarıw jolǵa qoyıldı. Usı zavod bazasında 1969-jılı **Tashkent traktor zavodı (TTZ)** qurıldı. Biraq pútkil texnikanıń

mashina-traktor stanciyaları (MTS) qolında toplanıwı unamsız aqıbetlerge alıp keldi.

Ónermentshiliktiń awhalı. 1947-jıl dekabrde mámlekette azıq-awqat hám sanaat tovarlarına kartochka sisteması biykar etildi. Hár jılı keń tutınıw zatlarınıń bahası arzanlastırılıp barıldı. Biraq xalıqtıń turmıs dárejesi bul waqıtta aytarlı dárejede jaqsılanbaǵan.

Biraq sovet hákimiyatı tárepinen ónermentlerdiń haq-huqıqları, erkin xızmeti sheklep qoyıldı. Olar kooperativ artellerge birllestirildi. Urıstan keyingi jıllarda ónermentshilik kooperaciyası quramında

Pikir!

1. Urıstan keyingi jıllarda Ózbekistanda awıl xojalıǵı hám sanaat bir tárepleme rawajlandı. Bul procestiń mámleketimizdiń búgigi rawajlanıwındaǵı ózine tán unamlı hám unamsız táreplerin kórsetiwge háreket etiń.

2. «1945-jılı Ózbekistanda 850 000 tonna paxta jetistirilgen bolsa, 1950-jılı onıń muǵdarı 2222 000 tonnaǵa jetti». Oylap kóriń, jıllıq rejege qansha muǵdarda paxta tapsırıw qosıp barılǵan?

birneshe júz arteller xızmet kórsetetuǵın edi. Jeke tártipte ónermenshilik penen shuǵıllanıw qadaǵan etildi.

Ózińizdi sınáń!

TTS — bul...

1946-jıl — bul...

Palvontash hám Qubla Alapıshıq — bul ...

Paxta monokulturası — bul ...

MTS — bul ...

1948-jıl — bul ...

Mırzashól hám basqa aymaqlarda qurǵaq hám boz jerlerdiń ózlestiriliwi.

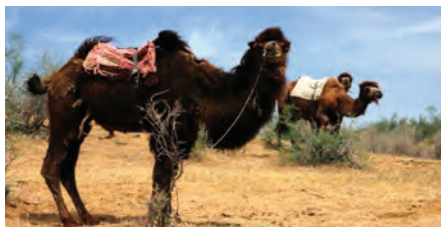
Ózbekistanda paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın jańa jerlerdi ózlestiriw, irrigaciya qurılısın keńeytiw, suwǵarıw sistemaların jetilistiriw kerek edi.

KPSS OK hám SSSR Ministrler Sovetiniń 1956-jıl 6-avgustta «Paxta

jetistiriwdi kóbeytiw ushın Ózbekistan SSR hám Qazaqstan SSRdaǵı Mırzashól diń qurǵaq jerlerin suwǵarıw haqqında»ǵı qararı qabıllandı. Onda paxta egiletuǵın maydanlardı Ózbekistan SSRda 200 000, Qazaqstan SSRda 100 000 gektar keńeytiw rejelestirildi. Mırzashól di keń kólemde ózlestiriw isleri baslandı.

Mırzashól jerlerin ózlestiriw islerine tikkeley basshılıq etiw ushın arnawlı «Glavgolodnostepstroy» shólkemi dúzildi. 1955—1959-jıllar dawamında Ózbekistanda 160 000 gektardan ziyat jańa jer ózlestirildi. 1961-jıl Mırzashól qalashası **Gúlistan** qalasına aylandırıldı.

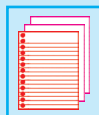
Soday-aq, 1956-jılı Ózbekistanda paxta satıw bahaların arttırıw, ústeme sıylıqlar tólewdiń jańa tártibi, MTSlarǵa tólenetuǵın natura

Mırzashólde

haqı stavkaların 40% kemeytiw, suw ushın tólenetuǵın haqını biykar etiw, mineral tóginler bahasın tómenletiw engizildi.

Ózbekistanda qurǵaq hám boz jerlerdi ózlestiriw hám de paxta eginleri maydanın bargán sayın keńeytiw keyingi jılları da dawam ettirildi.

Atamalar túsiniǵi!

Prokat cexı — aylanıwshı eki val arasınan qısıp ótkeriw jolı menen hár túrli formadaǵı metall ónimler islep shıǵarıw, prokat payda etiw.

Monokultura — almaslap egiwge ámel etpegen halda dalada tek birdey egindi turaqlı jetistiriw.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Urıstan keyin Ózbekistan ekonomikasın rawajlandırıw rejesi ne tiykarında dúzilgen edi?
2. «Ózbekistan ekonomikasınıń bir tárepleme rawajlandırılıwı» degende ne túsindińiz?
3. Paxta monokulturası degen ne?
4. Mırzashólde ózlestiriw ne maqsette ámelge asırılǵan edi?
5. Sanaat kárxanaları qanday maqsetlerde qayta úskenelendi?
6. Ónermentshiliktiń rawajlanıwına neler tosiq boldı? Siziń-she, jeke tártiptegi ónermentshiliktiń qadaǵan etiliwine ne sebep bolǵan bolıwı múmkin?

§ 21. Zıyalılardıń repressiyaǵa ushırawı hám sovet jámiyetinde shaxsqa sıynıwdıń áshkaralanıwı

Ózbekistan zıyalıları repressiya etiliwiniń jańa basqışı. Urı tamam bolǵannan keyin aradan kóp ótpey Ózbekistan SSR boylap jáne bir jalpı repressiya tolqını jelip ótti. XX ásirdiń 40-jıllarınıń aqırı hám 50-jılları baslarındaǵı repressiyalar tiykarınan **mádeniyat hám ilim ğayratkerlerine** qarsı qaratıldı. Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komiteti Oraydıń jol-jorıqlarına (kórsetpelerine) tayanǵan halda dúnya qarası hám dóretiwshiligi kommunistlik partiya ideologiyasınan pariqlanatuǵın dóretiwshilik penen shuǵıllanatuǵın zıyalılar wákillerine qarsı hújim basladı.

Ózbekistan Kompartiyası OK byurosı 1950-jıl 1-sentyabrde «Ózbekistan SSR IA isi haqqında»ǵı máseleni kórip, akademiya alımlarınan shıǵıstanıwshı hám tariyxshı Abdusamad Babaxojaev, ádebiyattanıwshı hám filosof Vahid Zahidov, ekonomist Alım Aminov, tılattanıwshı Alım Usmanov hám basqalardı nahaq túrde qaraladı.

Pikir!

9-klass ádebiyat sabaǵında oqıǵan «Alpamıs» dástanı waqıyaların esleń. Pikirlesip kóriń, nege bul dáwirde «Alpamıs» dástanın oqıw qadaǵan etildi.

Aqırında, 1952-jıl fevralda Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń ideologiyalıq máselelerge baǵıshlanǵan X plenumı (jalpı májilisi) bolıp ótti. Onda Ózbekistan Kompartiyası O.K birinshi sekretarı Amin Niyazov «Respublikada ideologiyalıq jumıstıń awhalı hám onı jaqsılaw sharalar haqqında» bayanat oqıdı. Bayanatta Ózbekistan zıyalılarınan bir toparı (jazıwshılar, alımlar, shayırlar hám b.) nadurıs túrde milletshilikte ayıplandı. Ózbek xalqınıń repressiya etilgen bul wákılleriniń shıǵarmaları hám «Alpamıs» dástanın oqıw qadaǵan etildi. Bayanatta ÓzSSR IA quramındaǵı Tariyx hám arxeologiya, Shıǵıstanıw, Ózbek tili hám ádebiyatı institutları alımları keskin túrde, biraq nahaq sınǵa alındı. Bul plenum hám onda qabıllanǵan qararlar Ózbekistannıń ruwxıy turmısına kúshli soqqı bolıp tiydi.

Dóretiwshı zıyalılardan Said Ahmad, Shukurulla, Mirzakalan Ismoilıy, Shuhrat, Maqsud Shayxzada, Mirkarim Osim, Nemat Tashpolat, Yongın Mirza, Hamid Sulaymanov, Muhiddin Qariyaqubov hám basqalar (12 adam) “sovetlerge qarsı milletshilik xızmeti”n alıp barǵanlıqta ayıplanıp, 1951-jılı qamaqqa alındı hám 25 jılǵa azatlıqtan ayırıldı. Olar «xalıqlar atası» hám «xalıqlar kósemi» I.V. Stalin qaytı bolǵannan keyin birneshe jil ótip, 1955-jılı sovet rejimi tárepinen aqlanıp, qamaqtan azat etildi hám Ózbekistangá qayttı. Sol waqıtta ózbek xalqınıń maqtanıshı esaplanǵan Aybek repressiyaǵa ushıradı.

Stalinniń ólimi hám shaxsqa sıyınıw aqıbetlerin tamamlaw jolındaǵı urınıwlar. 1953-jılı 5-martta KPSS OK Bas sekretarı hám SSSR Ministrler Sovetiniń baslıǵı Iosif Stalin qaytı boldı. Georgiy Malenkov SSSR Ministrler Sovetiniń baslıǵı lawazımına tayınlandı.

Este saqlañ!

Stalin kommunistlik partiya hám sovet húkimetine basshılıq etken 30 jıldan artıq waqıt dawamında (1922—1953) mámlekette onıń shaxsına sıyınıw hájij aldı. Shaxsqa sıyınıw sharayatında hákimiyat joqarı dárejedegi qádiriyatqa aylandı, onı basqaratuǵın bir yamasa birneshe shaxslar ilahıylestirildi.

1956-jıl 25-fevralda bolǵan KPSS XX syezdiniń jabıq májilisinde KPSS OK Birinshi sekretarı **Nikita Xrushchev** shaxsqa sıyınıw hám onıń aqıbetleri haqqında bayanat etti. Bayanatta Stalin shaxsına sıyınıw qaralandı hám onıń aqıbetlerin saplastırıwǵa kiristi.

Bul dáwirde repressiya etilgenlerdi aqlaw procesi de baslandı. Ózbekistan boyınsha atılǵan hám qamaqqa alınǵanlardan 40 000 ǵa jaqın adam aqlandı. Repressiyaǵa ushırap, qamaqqa taslangan hám súrginge jiberilgen jerleslerimizdiń bir bólimi Ózbekistangá qayttı. Biraq, olardı aqlaw da kommunistlik ideologiya úlgisi astında ámelge asırıldı. Zulım sovet rejimi ózine maqul bolǵan shaxslardı ǵana grajdan (puqara) sıpatında aqladı. Sonıń menen birge, 1953-jıldan keyin de basqasha pikirlewshiler qısımǵa alındı hám de olardıń «eń ótkirleri» úzliksiz túrde repressiyaǵa ushıradı.

Ózbekistan siyasiy basqarıwındaǵı ózgerisler hám basshılar almasıwı. 1950-jıl aprelda Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı **Usman Yusupov** óziniń wazıypasınan azat etilip, Moskvaǵa SSSR Paxtashılıq ministri lawazımına tayınlandı. Biraq I.V.Stalin óliminen soń bul ministrlik toqtatılıp, Usman Yusupov 1953—1954-jılları Ózbekistan SSR Ministrler Soveti baslıǵı boldı. Ókinishlisi KPSS OK Birinshi sekretarı Nikita Xrushchev 1954-jılı onı tiykarsız tárizde respublika húkimeti basshılıǵınan alıp taslap, Mırzashóldegi «4-Boyovut» sovhozına direktor etip jiberdi.

Pikir!

Oylap kóriń hám juwmaq shıǵarıń. «Ishki isler xalıq komissarları (NKVD) xızmetinde júdá úlken kemshilik hám nızam buzıwshılıqlarǵa jol qoyılmaqta. Ǵalaba qamaqqa alıwlarǵa kúsh bergen, kópshilik jaǵdaylarda olar jeterli dárejede tiykarlanbaǵan. Ishki isler xalıq komissarlıǵında, onıń rayonlardaǵı bólimlerinde, hátte, eń kóp

qamaqqa alıw ushın jarıs daǵazalandı. Bul bolsa jeterli dárejede tiykarlanbay qamaqqa alıw ushın keń jol ashtı».

*Ózbekistan KP (b) OK birinshi xatkeri
Usman Yusupovtıń Moskvaǵa Stalinge jazǵan xatı.*

Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı lawazımında 1950—1955-jılları **Amin Niyazov**, 1955—1957-jılları Nuriddin Muhitdinov, 1957-jılı dekabrden 1959-jıl mart ayına shekem **Sabır Kamalov** (1910—1990) xızmet kórsetti.

Amin Niyazov dáwirinde Ózbekistan zıyalılarına repressiya siyasatı alıp barıldı. Ol Margulanda tuwılǵan bolıp, óziniń jerlesi Yuldash Axunbabaevtıń óliminen keyin aradan kóp waqıt ótpey 1947—1950-jılları Ózbekistan SSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵı lawazımında islegen edi.

Nuriddin Muhitdinov 1951—1953 hám 1954—1955-jılları Ózbekistan SSR Ministrler Soveti baslıǵı hám de 1957—1961-jılları KPSS OK Prezidiumı aǵzası hám de KPSS OK ideologiya sekretarı sıyaqlı juwapker lawazımlarda islegen edi. Ol ózbek zıyalılarınıń aqlanıwında baslamashılıq kórsetti. Paxta satıw bahasın arttırıwdı Oray aldına qoyıp bunı sheshti.

Sabır Kamalov tashkentli bolıp, ol tek 15 ay dawamında respublika partiya shólkemin basqarǵan. Bul dáwirde Ózbekistanda kadrlardı milliylesiririw procesi ǵalaba túrde ámelge asırıla baslandı, islam dinine erkinlikler berildi. Bul jaǵday Oray basshıları (N. Xrushchev, M. Suslov hám b.)na jaqpay, ol óziniń lawazımınan alıp taslandı.

Sabır Kamalov

Amin Niyazov

Nuriddin
Muhitdinov

Soraw hám tapsırmalar:

1. Zıyalılardıń qanday toparı qısımqá alınıp, repressiyaǵa ushıradı?
2. Shaxsqa sıyınıw degende neni túsindińiz?
3. Ne sebepten millettiń zıyalı hám lider shaxsları repressiyaǵa ushıraǵan?
4. Ózbekistan SSRnıń basshı lawazımlarında xızmet etken shaxsları nege sınaǵa alındı?
5. Repressiyaǵa ushıraǵan shaxslar boyınsha tómendegi kesteni toltırıń.

Repressiya etilgen jılı	Shayırlar	Jazıwshılar	Alımlar

6. Ózbekistan SSR basshıları xızmeti boyınsha tómendegi kesteni toltırıń.

Ózbekistan SSR basshıları	A. Niyazov	N. Muhitdinov	S. Kamalov	U. Yusupov

§ 22. Ózbekistanda sanaattıń bir tárepleme rawajlanıwı

Sanaat tarawındaǵı jaǵday. Sol dáwirde SSSR aymaǵınıń quramlıq bólimi bolǵan Ózbekistan SSR Orayda islep shıǵılǵan ekonomikalıq siyasattı sózsiz ámelge asırıwǵa májbúr edi. Urıstan keyingi bes jıllıqlarda (1946—1950-jıllardaǵı **tórtinshi** hám 1951—1955-jıllardaǵı **besinshi** bes jıllıq dáwirinde) mámleket sanaattı rawajlandırıw ushın úlken muǵdarda kapital qárejetler ajıratdı. Biraq olardıń kópshiligi awır sanaatqa sarplandı.

Este saqlań!

Ózbekistanda awır sanaat tiykarınan paxtashılıqtı rawajlandırıwǵa, yaǵnıy Oray mápleri ushın xızmet etken. Sonıń menen birge, sanaat qurılısında dáslepki kórsetpeler saqlanıp qala bergen. Bul jaǵday rawajlangan mámleketlerde óndiriske keń qollanılatuǵın jańa texnologiyalar, ilim hám texnika jetiskenliklerinen paydalanıwdı kózde tutpas edi.

Ózbekistanda kóplegen iri ximiya kárxanalarınıń qurılısı paydaǵa qaraǵanda kóbirek unamsız aqıbetlerge alıp keldi. Kóplegen kárxanalar (Chirchiq elektr-ximiya kombinatı, Nawayı ximiya kombinatı hám b.) Yangiyul bioximiya zavodı xalıq tıǵız jasaytuǵın orınlarda bolıp, olar qorshaǵan átiraptı patasladı hám ekologiyalıq jaǵdaydı qıyınlastırdı. Atmosferaǵa zıyanlı zatlar shıǵarılıwı aqıbetinde tábiyatqa, ósimlik hám haywanat dúnyasına zıyan tiygizdi. Eń úlken zıyandı bolsa bul jerde jasawshı insanlar kórdi.

Jeńil sanaatta da hár túrli qarama-qarsılıq jaǵdayları hám kelispewshilikler bar edi. Jeńil sanaatta islep shıǵarıw rejeleri orınlanbaytuǵın, xalıqtı tutınıw zatları menen támiyinlew dárejesi Awqamǵa salıstırǵanda birneshe ese az bolǵan.

Pikir!

Awır hám jeńil sanaat tarawlarına neler kiriwin esleń. Jeńil sanaatqa itibar tómenlegenliginiń sebeplerin túsindiriniń.

Transport hám ondaǵı mashqalalar. Ózbekistan sanaatınıń ósiwi menen bir qatarda transport ta rawajlanıp bardı. Transport tarmaǵı arqalı barlıq sanaat orayları birden-bir komplekske birlestirildi.

1947-jılı 600 km den ibarat **Charjaw-Qońrat** temir jolı qurıldı. Sol jılı Tashkentte birinshi márte trolleybuslar qatnay basladı. Keyin, **Qońrat-Beynew** temir jolı qurılısı keń kólemde alıp barıldı. Bul temir jol magistralı Qaraqalpaqstandı Qazaqstan menen tuwrı baylanıstırıp, Orta Aziyadan Orayǵa alıp baratıǵın ekinshi poezd jolın payda etti.

Pikir!

Poezd jolınıń birinshisi qaysı ekenligin esleń. Ol qashan, ne maqsette qurılǵan?

Bul dáwirde avtomobil transportı da rawajlandı. Eski jollar ońlandı, jańadan asfalt hám beton qoyılǵan jollar qurıldı. Avtomobil baza hám parkleri zamanagóy jańa mashinalar esabınan kóbeydi. 1959—1968-jılları Tashkent úlken aylanba avtomobil jolı jobalastırıldı hám qurıldı.

Ózbekistan hawa jollarında XX ásirdeń 50-jılları ortalarından baslap joqarı tezlikler hám ushıwlar dáwirin ashıp bergen TU-104 markalı

jolawshı tasıwshı samolyotlar payda boldı. Hawa transportı xızmetkerleri keyingi jılları jaña samolyotlardıń kópshiligin ózlestirdi. Ayırım qalalarda zamanagóy aeroportlar qurıldı. Bul Ózbekistan qalaların óz ara baylanıstırdı, sonday-aq, mámleket paytaxtı Moskva, basqa respublikalar hám mámleketler paytaxtları arasında turaqlı ushıwlar jolğa qoyıldı.

Biraq transport tarawında da birqansha mashqalalar bolğan. Temir jollar hám avtomobil jolları qurılısı basqa respublikalar, sonıń ishinde, Túrkménstan, Tájikstan, Qazaqstan aymaqlarınan ótkerilip, ekonomikalıq jaqtan olar Orayğa baǵınıshlı etip qoyıldı. Bunday siyasattıń qáwıpli ekenin SSSR tarqalıp, regionda gárezsiz mámleketler payda bolǵannan soń ásirese sezilmekte.

Bunnan tısqari, temir jollar tarmaǵın elektrlestiriw, júk hám jolawshılar tasıwdı basqarıwdıń avtomatlastırılğan sistemasın jaratıw jumısları ástelik penen alıp barıldı. Sonday-aq, transporttıń barlıq túrlerinde jolawshılarǵa xızmet kórsetiw boyınsha aytarlıqtay kemshilikler bolğan.

Ózińizdi sımań!

Charjaw — Qońırat — bul ...

Tashkent úlken aylanba jolı — bul...

Qońırat — Beynew — bul...

Ximiya kárxanaları — bul...

Kadrlardı tayarlaw máseleleri hám ruslastırıw siyasatı. Oraydıń milliy siyasatında kadrlar máselesi áhmiyetli orın tutadı. Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń ekinshi sekretarları, Ózbekistan SSR Ministrler Soveti baslıǵı hám de Ózbekistan SSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵınıń birinshi orınbasarları, Mámleketlik qáwipsizlik komiteti hám zárúr ministrlıklar basshıları, wálayat hám qala partiya shólkemleriniń ekinshi sekretarları Moskvadan jiberilgen wákıller (tiykarınan, slavyan hám armeniyalılar)den ibarat bolıp, olar úlken huqıq hám jeńilliklerge iye bolıp, respublikadaǵı kadrlar táǵdirin óz qálewleri menen sheshken. Bunnan basqa, Orayğa boysınatuǵın lawazımlar da bar edi. Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı, respublika húkimeti hám mámleket organlarınıń basshıları, wálayatlar partiya komitetleriniń birinshi sekretarları hám wálayat atqarıw komitetleri basshıları tiykarınan jergilikli millet wákıllerinen tayınlansa da bul kandidaturalardı Kreml usınıs etetuǵın

edi. Sırttan qaraganda Ózbekistandı ózbekler basqarıp atırğanday kórinetuğın edi, tiykarında bolsa hákimiyattı basqarıwı Moskvanıń qolında edi. Bul jağday sovet hákimiyatınıń dáslepki jılları engizilgen bolıp, oğan sovet dúzimi kriziske ushırağan dáwirge shekem ámel etildi.

Bunday siyasat jergilikli xalıqtıń máplerine zıyan tiygizdi. Jetekshi sanaat tarawları ushın qánigeler Oraydan usınılğan. 1959-jılı respublika xalqı quramında ózbeklerdiń salmağı 62% ten artıq bolsa da ondağı ózbek jumısshılarınıń sanı tek ǵana 43% ti qurağan. Awqamǵa boysınatuğın kárxanalar tiykarınan Rossiya hám basqa respublikalardan usınılğan qánigeler hám jumısshılar menen támiyinlenetuğın edi. Bunday kárxanalarda is haqı jergilikli sanaat kárxanalarındaǵıǵa, qaraganda 2—3 márte hám onnan da kóbirek bolǵan. Kadrlar siyasatındaǵı bunday jağdaylar hám ruslastırıw siyasatı jergilikli xalıqtıń materiallıq hám ruwxıy imkaniyatlarına zıyan keltirip, respublikada sociallıq jağday keskinlesiwı hám de milletler aralıq qatnasıqlardıń quramalasıwına sharayat jarattı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Urıstan keyingi jıllarda sanaat rawajlanıwındaǵı qanday qarsılıqlar bar edi?
2. Oraydıń Ózbekistanda awır sanaattı rawajlandırıwdaǵı mápdarlıǵı nede edi?
3. Respublika sanaatınıń orayǵa baǵınıshlılıǵı nelerde kórinedi?
4. Ózbekistanda basshılardıń lawazımǵa tayınlanıw tártipleri qalay edi?
5. Jańa temir hám avtmobil jolları qurılısı haqqında nelerdi bilesiz? Olardı qurıwdan gózlengen maqset neler edi?
6. Úyge tapsırma. Hár bir tarawda ámelge asırılǵan ilajlardıń óz dáwiri hám búgingi kún ushın unamsız hám unamlı táreplerin ajıratıwǵa háreket etiń.

Taraw	Unamlı	Unamsız
Awır sanaatqa itibar		
Ximiya zavodları		
Kadrlar jetistiriw		

BESINSHI BAP. ÓZBEKISTAN TURAQLI RAWAJLANIW DÁWIRINDE (1959—1983-jillar)

§ 23. Ózbekistanniń siyasiy turmısındaǵı ózgerisler hám de sovetlerdiń partiya organlarına baǵınıshılıǵı

Ózbekistanda siyasiy basshılıqtıń ózgeriwi. Sol dáwirde sovet jámiyetiniń siyasiy sistemasına partiya, hár túrli dárejedeǵı Sovet organları, kásiplik uyımları, komsomol (jaslar shólkemi) kiredi. Sistemaniń tiykarǵı ústini partiya esaplangan. Ol ózin basshılıq etiwshi hám baǵdarlawshı kúsh esaplap, Sovetler hám jámaátlik shólkemlerine óz basqarıwın ámelde zorlıq penen ótkeretuǵın edi.

Sharaf Rashidov

1959-jılı 15-martta Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı lawazımına **Sharaf Rashidov** (1917—1983) saylandı. Ol bul lawazımda ómiriniń aqırına shekem nátiyjeli xızmet kórsetti.

Sharaf Rashidov ataqlı mámleket, siyosat hám jámaát ğayratkeri hám de belgili jazıwshı bolǵan. 1917-jul 7-noyabrde Jizzaxda tuwılǵan. Ol 1950—1959-jılları Ózbekistan SSR Joqarı Soveti Prezidiumınıń baslıǵı sıpatında ózinen jaqsı tásir qaldırdı. Ol talantlı shólkemlestiriwshi hám sheber basshı edi. Sh.Rashidov basshılıǵında Ózbekistan ekonomikası hám mádeniyatın rawajlandırıwda anıq belgili tabıslar qolǵa kirkizildi. Paxtashılıqtı rawajlandırıw, jańa jerlerdi ózlestiriw, 1966-jıldaǵı jer silkiniwden soń Tashkenti qayta tiklew jumısına ol kóp kúsh-quwat sarpladı.

Tashkent metropoliteniniń qurılısı

Tashkent metropoliteniniń qurılısı onıń baslaması menen baslanǵan. Metropolitenniń birinshi nábreti (9 bándirgi) 1977-jılı noyabrde iske túsirildi.

Pikir!

Ózbekistan Respublikası Prezidenti tárepinen 2017-jıl 27-martta «Sharaf Rashidov tuwılǵanıń 100 jılıǵın belgilew haqqında»ǵı qararı qabıl etiliwiniń áhmiyeti nede dep oylaysız?

1959—1970-jılları **Yadgar Nasriddinova**, 1970—1978-jılları **Nazar Matchanov**, 1978—1983-jılları **Inomjon Usmanxojaev** Ózbekistan SSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵı lawazımlarında xızmet kórsetti.

1959—1961-jılları **Arif Alimov**, 1961—1971-jılları **Rahmanqul Qurbanov**, 1971—1984-jılları **Normuhammadi Xudayberdiev** Ózbekistan SSR Ministrler Sovetiniń baslıǵı lawazımlarında miynet etti.

Inamjan
Usmanxojaev

Este saqlań!

Yadgar Nasriddinova Qoqanda tuwılıp, kom-somol hám partiya organlarında basshı lawazımlarında islegen. Ol tek Ózbekistanda yamasa SSSRda ǵana emes, al pútkil Shıǵısta parlament baslıǵı bolǵan **birinshi hayal** bolıp tabıladı. Ya. Nasriddinova 1970—1974-jılları SSSR Joqarı Soveti Milletler Sovetiniń baslıǵı lawazımlarında da xızmet kórsetken.

Xalıqtıń materiallıq awhalındaǵı unamlı julıwlar. XX ásirdeń 60—80-jılları dáslepki dáwirlerge salıstırǵanda xalıqtıń turmıs dárejesi salıstırmalı jaqsılandı, onıń materiallıq awhalında unamlı ózgerisler júz berdi. Qala hám awıl xalqı, ásirese, awıllarda jasawshı ózbek shańaraqları

Ózińizdi sınań!

Sharaf Rashidov — bul ...
Nazar Matchanov — bul ...

Yadgar Nasriddinoy — bul ...
Inamjan Usmanxojaev — bul ...

Pikir!

Oqın hám juwmaq shıǵarın!

SSSR Konstituciyasınıń 6-statyasında KPSStiń sovet mámleketindegi jetekshilik roli nızamlı bekkemlep qoyılǵan edi. Usı statyada kommunistlik partiya jámiyettiń basshılıq etiwshi hám baǵdarlawshı kúshi dep jazılǵan edi. Konstituciyanıń bul statyası jámiyette partiyanıń jetekshilik rolin támiyinlep berdi, onıń sovet hám jámáátlik shólkemleri ústinen húkimdarlıq etiwlerine tiykar bolıp xızmet etti.

jańa úy-jaylar qurdı. Úylerde televizor, muzlatqısh, kir juwıw mashinaları, jeńil avtomobiller payda bolǵan. Jasaw zerigerli bolmay, turmıstan zawıqlanıw hám lázzet alıw payda boldı. Ózbek xalqınıń toyları da dádbeli óte basladı. Biraq, bul dáwirde de ruwxıylıqqa kúshli zıyan tiygizilgen. Ásirese, Ózbekistan ekonomikası Oray máplerine tolıq boysındırılǵan.

Bul dáwirde Ózbekistanda hár túrli sanaat kárxanaları qurılǵan, jańa qala hám posyolkalardı tiykar salınǵan. Mırzashól, Surxan-Sherabad hám Qarshi shóliniń ózlestiriliwi nátiyjesinde egin maydanları da keńeygen.

KPSStiń basshılıq roli hám hákimiyattıń orınlardaǵı siyasiy organları. Sovet jámiyetinde mámleket basqarıwı organları hár túrli dárejedege Sovetler bolǵan. Joqarı Sovetten baslap awıl sovetlerine shekem bolǵan organlar miynetkeshler máplerin qorǵawları kerek edi. Tiykarında bolsa bunday bolmaǵan.

1977-jıl 7-oktyabrde qabıllanǵan SSSRdıń jańa Konstituciyası milliy respublikalar huqıqın rásmiy sheklede hám Orayǵa keń wákillikler alıp berdi. Bul konstituciya KPSS OK Bas sekretarı hám SSSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵı **Leonid Ilich Brejnev** (1906—1982) basshılıǵında tayarlandı hám mámlekette rawajlanǵan socialistlik jámiyet qurıw teoriyasın alǵa súrdi.

Sovetler hám jámáátlik shólkemleri huqıqlarınıń sheklengenligi. Ózbekistanda hám tap pútkil Awqamda bolǵanı sıyaqlı miynetkeshler deputatları rayon, qala, wálayat Sovetleri hám de respublika Joqarı Soveti ekinshi dárejeli máselelerdi de partiya komitetlerinen ruqsat almastan sheshe almas edi. Xojalıq bashıları óziniń mashqalaları menen Sovetlerdiń atqarıw komitetlerin shetlep ótip partiya

organlarına mürájáát eter edi. Xalıqtıń sociallıq-turmıshlıq máselelerine baylanıslı arız hám usınısları da partiya komitetleri tárepinen kórip shıǵılatuǵın edi.

Partiya organları komsomol hám basqa jámaátlik shólkemlerine de nızamǵa qarsı túrde qısım ótkerip kelgen. Óz náwbetinde komsomol hám basqa shólkemler partiya basqarmalarının kórsetpelerin orınlawǵa májbúr bolǵan. Buyırıqlardı orınlamaǵan basshılar óziniń lawazımlarınan azat etilgen.

Sovet hákimiyatı dáwirinde **partiya nomenklaturası** (partiya organları menen kelisip tayınlanatuǵın lawazımlar) dep atalǵan tártip qaǵıyda bolǵan. Bul qaǵıydaǵa muwapıq, juwapker lawazımlarǵa tek partiya aǵzaları, yaǵnıy kommunistler tayınlangan. Sonıń menen birge, hár túrli dárejedege Sovetler, komsomol hám de jámaátlik shólkemleri basshıları kommunistlik partiya basshılıǵı (Oraylıq Komitet, wálayat, qala hám rayon partiya komitetleri) quramına kirgizilgen. Solay etip, partiya organları bul shólkemler menen qosılıp, olardı ózine boysındırıp alǵan.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Sovet jámiyeti siyasiy sistemasına qaysı shólkemler kirgen? Olardıń xızmetindegi qanday máselelerde tosıqlar bolǵan?
2. 1977-jıǵı Konstituciyanıń Ózbekistan sociallıq-siyasiy turmısına tásiiri qanday boldı?
3. Hákimshilik-buyırıqpazlıq sistemasınıń húkimdarlıǵı hawij alıwı nelerde kórinedi?
4. Jámaát shólkemleri huqıqlarınıń shekleniwi qanday aqıbetlerge alıp keldi?
5. Sh. Rashidovtıń totalitar sistemasında húkimdar bolǵan ortalıqtaǵı siyasiy hám jámiyetlik xızmeti haqqında neler bilip aldınıız?
6. Kesteni toltırın.

Shólkem atı	Islegen shaxslar	Islegen dáwiri	Xızmeti
Ózbekistan SSR Ministrler Sovetiniń baslıǵı			
Ózbekistan SSR Joqarǵı Soveti Prezidiumı baslıǵı			

Ózbekinshe jumis

«Sharaf Rashidov — ózbek xalqınıń súyikli perzenti» temasında esse jazıń.

§ 24. Ózbekistanda janıǵı hám taw-kán sanaatınıń payda bolıwı hám de xalq milliy quramındaǵı ózgerisler

Ózbekistan qazılma baylıqlarınıń Oray máplerine xızmet ettiriliwi. Ózbekistan mineral shiyki zat túrlerine oǵada bay aymaq esaplangan. Respublikada kóplegen paydalı qazılmalar: altın, uran, mıs, qorǵasın, cink, volfram, tábiyy gaz, neft, taskómir hám basqa kánler tabılıp, iske túsirildi. Ókinishlisi, bul kánlerde qazıp alınǵan paydalı qazılmalar, sonıń ishinde, altın hám uran, tábiyy gaz Oray máplerine xızmet etti. Bul baylıqlardan olardıń haqıyqiy iyesi bolǵan ózbek xalqı derlik paydalanbadı.

Pikir!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń.

Ózbekistan jer astı baylıqlarınan qımbat bahalı resursların alıp qoyǵan Awqam kárxanaları alınǵan paydanıń tek 1%in jergilikli byudjetke ótkergen.

Buxaradaǵı Gazlı qalashası

Bul talawshılıq mexanizmi ekonomikanı tamırı menen qurtıp, ózbek xalqı máplerine qarsı bolǵan. Altın, uran, siyrek ushırasatuǵın reńli metallar, tábiyy gaz hám basqa strategiyalıq shiyki zat ayırıqsha jaǵdayda qupiya sır nıqabı astında Ózbekistannan sırtqa ámelde teginde alıp ketiletuǵın edi.

Tábiyy gaz kánleriniń ashılıwı.

Ózbekistannıń tábiyy gaz bar bolǵan rayonlarında aktiv geologiyalıq-izertlew (izlew) jumısların alıp barıwǵa XX ásirdeń 50-jılları baslarında-aq kirisilgen edi. Sol dáwirde Jarqorǵan, Qarawılbasar, Sarıtash tábiyy gaz kánleri ashılǵan. Buxara-Xiywa geologiyalıq regionlarında **Gazlı** hám **Jarqaq, Arqa hám Qubla Múbarek, Ushqır, Ortabulaq** hám **Kultak**

sıyaqlı iri tábiyy gaz kánleriniń, sonday-aq, Gisar tawlarınıń qubla-batıs rayonlarında **Adamtash** kondensat káni, **Ústirtte** keleshekтеgi gaz qatlamlarınıń tabılıwı awhaldı keskin ózгerttirip, Ózbekistandı jáhándegi eń iri gaz qorları bar regionlardan birine aylandırdı.

1956-jılı Buxara wálayatında dúnyada eń iri hám úlken **Gazli** neft-gaz kániniń tabılıwı Ózbekistanda tábiyy gaz qazıp shıǵarıwdıń tez pátlerde rawajlanıwına tiykar boldı. Jáhándegi eń iri gaz kánlerinden biri esaplangan bul kánniń ulıwma qorı 500 mlrd m³ gaz bolǵan. Bul jerde «kók jalın» qurıwshıları — gazshiler jasaytuǵın **Gazli qalasına** tezlik penen tiykar salındı. Tábiyy gaz qazıp alıw pátleri misli kórmegen dárejede asırıldı. 1960-jılı 0,4 mlrd m³ tábiyy gaz islep shıǵarılǵan bolsa, 1975-jılǵa kelip bul kórsetkish 33,7 mlrd m³ qa jetti. Awqam húkimetiniń Ózbekistanda gaz islep shıǵarıwdı arttırıwdan maqset onı RSFSRdıń sanaat oraylarına kóbirek tasıp ketiw edi.

Pútkil awqam gaz qazıp shıǵarıwda Ózbekistannıń úlesi 1960-jılдаǵı 1%ten 1975-jılı 20%ke kóterildi. Bul qatnas keyin de bárhama kóbeyip bardı.

Biraq, ÓzSSRda úy-jay fondın gazlestiriw salmaǵı oǵada tómen edi. Bul jaǵday, ásirese, respublikanıń kópshilik xalqı jasaytuǵın awıllıq orınlarında anıq kózge taslangan. Hátte, Sovet Awqamınıń evropa bólimine hám socialistlik mámleketlerge gaz jetkerip beretuǵın Buxara wálayatınıń ózinde de awhal júdá ashınarlı bolǵan. Ózbekistan gazi tiykarınan respublikadan sırtqa jiberiletuǵın edi.

Qızılqumda altın hám uran kánlerin ózlestiriw. XX ásirдиń 50—60-jıllarında Ózbekistanda altın islep shıǵarıw sanaatı birqansha rawajlandı. Altın hám uran ajratıp alıwshı kompleksler, fabrikalar, altın ruda kombinatları, sonday-aq, mıs rudasın qayta islewshı kombinatlar iske túsirildi.

Sheksiz Qızılqum sahrası oraylıq rayonlardıń sanaat tárepinen ózlestiriliwi altın hám uran qazıp alıw sanaatınıń payda bolıwın talap etti. 1958-jıl 3-sentyabrde Nawayı kán-metallurgiya kombinatına fundament qoyılıwı menen **Nawayı qalasına** tiykar salındı. Kombinat Ózbekistannıń 5 wálayatında jaylasqan 5 kán basqarması hám olar negizinde qurılǵan Nawayı, Sovetabad (házirgi Nurabad), Zarafshan,

Úshqudıq qalaları, Murıntaw, Krasnagorskiy, Zafarabad, Shalqar qalashalarına tiykar salǵan. Dúnyada eń iri **Murıntaw** altın káni 1961-jılı iske túsirilip, dáslepki sap quyma altın (999,9 probalı) 1963-jıl tayarlangan.

Este saqlań!

1958-jıl sentyabrde Nawayı qalasına tiykar salındı. 1982-jılı aprelda arnawlı Nawayı wálayatı dúzildi.

ÓzSSR altın hám uran qazıp alıwda dúnyanıń jetekshi orınlarınan birin iyeledi. XX ásirdeń 70—80-jılları respublikada hár jılı shama menen 50 tonna átirapında sap altın quyması tayarlangan. ÓzSSR altın jetkerip beriw boyınsha mámleket altınınıń yarımınan kópshiligin bergem. Eń sońǵı izertlewlerdeń kórsetiwine qaraǵanda, bul dáwirde hár jılı Ózbekistanda jer astı kánlerinen shama menen **5,5 mlrd dollar** bahasında paydalı qazılmalar alıngan. Bul waqıtta altın qorları boyınsha jurtımız dúnyada jetinshi orındı iyelegen.

Jańa sanaat qalalarına tiykar salınıwı hám de demografiyalıq proceslerdegi ózgerisler. Ózbekistanda zamanagóy kán-metallurgiya sanatatına tiykar salınıwı onıń industrial kórinisin ózgertip jiberdi. Kóplegen jańa qalalar hám posyolkalar (qalashalar) qurıldı. Ásirese, awqamǵa boysınıwshı hám «jabıq qalalar» dep atalıwshı **Nawayı, Zarafshan** hám **Úshqudıq** sıyaqlı qalalardı basqa regionlardan ishshi kúshi tezlik penen alıp kelindi. Jabıq qalalar jergilikli hákimiyatqa boysınbaǵan. Bul jerlerde qurıya kárxanalar jaylasqan bolıp, olar tek Orayǵa esap beretuǵın edi. Óndiriste bánt bolǵan pútkil xalıq ádette kelgindilerden quralıp, jergilikli xalıq jabıq qalalardan hár túrli báhaneler menen shıǵarıp jiberilgen.

Sociallıq ádillik principleriniń buzılıwın jabıq qalalar mısasında anıq kóriw múmkin. Bil jerge Oraydan kóshirip alıp kelingem kadrlar nábetsiz úy-jay hám hár túrli jeńillikler menen támiyinlegen. Awıllardan kelgen ózbek jigit-qızları úy-jayǵa iye bolıwı ushın eń qara jumıslardı orınlawǵa májbúr bolatuǵın hám kóp jıllar dawamında úy-jay alıw ushın nábette turatuǵın edi. Sonday-aq, jergilikli jaslar báhama kemsitilgen.

Ózbekistanda ásirler dawamında qáliplesken hám regionnıń túpkilikli xalıqları wákillerinen ibarat bolǵan xalıqtıń kóp milletli quramı sovet hákimiyatı jıllarında, ásirese, XX ásirdiń 60—80-jılları evropalı hár túrli xalıqlar hám basqalar esabınan jáne de keńeyip bardı. Bul waqıtta Ózbekistanda **127** millet hám elatlar jasaǵan. Bul jerde jergilikli xalıqtan basqa hár túrli regionlardan kóship kelgen ruslar, tatarlar, ukrainler, korecler hám basqa xalıqlar jasaytuǵın edi. Iri sanaat kárxanalarında isleytuǵın ózbekler sanı bul waqıtta júdá azayıp ketti.

Pikir!

Búgingi kúnde mámleketimizde qansha millet hám elat jasaydı. XX ásirdiń 80-jıllarındaǵı 127 sanı ózgeriwiniń faktorların sanawǵa háreket etiń.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ózbekistan tábiyiy baylıqlardan jergilikli xalıq paydalana almaǵanınıń sebepleri ne edi?
2. Gaz kánleriniń ashılıwı qashan tezlesti? Buǵan túrtki bolǵan faktorlardı sanań.
3. Jańa dúzilgen qalalardı sanań. Olar ne maqsette dúzilgen?
4. «Jabıq qalalar», «kók jalın» sózlerin túsindiriniń.
5. Jańa sanaat qalaları payda bolıwı menen, sociallıq ádillik principleri buzıldı. Bunı qalay túsinesiz?
6. Úyge tapsırma. Temada keltirilgen barlıq sánelerdi ajıratıp alıp, keste tiykarında maǵlıwmatlardı toplań.

Jıl	Júz bergen waqıya	Oqıwshınıń waqıyaǵa qatnası

§ 25. Ózbekistanda ekologiyalıq jaǵdaydıń awırlasıwı hám Aral qayǵısı

Ekologiyalıq teńsalmaqlıqtıń buzılıwı. Tábiyat hám qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw mashqalası, tiykarınan, insan xızmeti nátiyjesinde, yaǵnıy insannıń tábiyiy proceslerge aralasıwı keńeyip hám tereńlesip barıwı sebepli payda boladı. XX ásirdiń 60—80-jılları bul mashqala

adamzat ushın úlken qáwip tuwdırdı. Insannıń xojalıq xızmeti jıldan-jılǵa kúsheyip bardı, qorıq jerler ózlestirildi, elektr stanciyaları hám zavod-fabrikalar qurıldı, jańa qalalar sanı kóbeydi. Jańa jerlerdiń ózlestiriliwi, sanaat hám awıl xojalıq kárxanaları, transport xızmetiniń qadaǵalawdan shetke shıǵıp ketiwi bolsa tábiyatta bar teńsalmaqlıqtı buzıp, qolaysız ekologiyalıq jaǵdaydı júzege keltirdi.

Alımlar pútkil dúnyada ekologiyalıq teńsalmaqlıq buzılǵan, bunıń qáwpi yadro urısı qáwpinen qalıspaydı, dep turǵan bir waqıtta sovet hákimiyatı hám komminstlik partiya biziń mámleketimizde ekologiya mashqalası joq, dep bul qáwiptiń aldın alıw ushın heshqanday shara kórmedi. Ózbekistan alımları da keń jámáátshilikke bul qáwip haqqında aytıwǵa jol qoymadı.

Ózbekistandaǵı barlıq iri awır sanaat tarmaqları — metallurgiya, gaz-neft, energetika, ximiya kárxanaları Awqam ministrlikleri hám kabinetleri qaramaǵında bolǵan. Ekologiyanı tiykarınan usı tarmaqlardıń kárxanaları buzıp keldi. Biraq Oray basqarmaları respublika xalqı salamatlıǵın emes, al az sarplap, kóp dáramat alıwdı oylaytuǵın edi.

Iri sanaat qalalarındaǵı kárxanalar qorshaǵan ortalıqtı záhárli gazler hám shıǵındılar menen pataslaǵan. Ásirese, ximiya zavodları hám kombinatları ekologiyalıq jaǵdayǵa júdá úlken unamsız tásir kórsetken. Bul zavodlardıń qáwipli tárepi sonda edi, Ózbekistan tiykarında xalqı tıǵız jasaytuǵın regionlardan esaplanatuǵın edi. Ximiya zavodları tiykarınan xalqı kóp bolǵan **Nawayı, Chirshiq, Fergana** qalalarında qurılǵan edi. Zarafshan, Ushqudıq, Almalıq, Bekabad hám paytaxt Tashkent qalasınıń da ekologiyalıq jaǵdayı jaman bolǵan.

Paxtanı defolyaciya etiw

Oray kórsetpesi menen Ózbekistan paxtazarlarında ğawasha zıyankesleri hám keselliklerge qarsı gúreste júdá záhárli ximiyalıq zatlar qollanıldı. XX ásir-diń 80-jılları ortalarında respublikada 90 000 tonna pesticidler awıl xojalıǵında qollanıldı. Záhárli zatlar menen islew beriw maydanlarınıń shama menen yarımında

samolyotlarda islendi. Bul jaǵday hawa hám suwdı záhárlep, xalıq salamatlıǵı hám de tábiyat hám haywanat dúnyasına úlken zıyan tiygizdi.

Záhárlilik dárejesi joqarı bolǵan ximiyalıq zat—butifos ǵawashanı defolyaciya etiw (japıraqtı túsiriw) ushın Ózbekistanda 20 jıl dawamında qollanıldı. Defolyaciya tiykarınan samolyotlarda islenetuǵın edi. Kópshilik jaǵdaylarda butifos hár gektar paxta maydanına belgilengen normasınan 2—3 ese kóp qollanılgan. Záhárli butifostıń defolyaciya keń qollanıluwı qorshaǵan ortalıqtı hám adamlar salamatlıǵına unamsız tásir kórsetti. Ózbekistan basshıları 1981-jılı respublikada bul ximiyalıq zattan paydalanıwdı qadaǵan etse de, ayırım xojalıqlar bul usıldan keyin de paydalandı.

Este saqlań!

Házirgi waqıtta Aral teńizi **3 bólekke** bólingen: **birinshisi**— kishi hám sayız arqa bólimi; **ekinshisi**— salıstırmalı úlkenirek maydanǵa iye bolǵan hám sayız shıǵıs bólimi; **úshinshisi**— eń tereń esaplangan batıs bólimi.

Aral teńiziniń qurıwı hám onıń qorqınıshlı aqıbetleri. XX ásirdeń 60-jıllarınan suwǵarılatuǵın egin maydanlarınıń keńeytiriliwi nátiyjesinde teńizge Ámiwdárya hám Sırdáryadan quyılatuǵın suw muǵdarı jıldan-jılǵa kemeyip bardı. Aqıbetinde, Aral teńizinde suw qáddi tez pátlerde tómenlep, ol qurıy basladı. Teńiz suwınıń shorlanıwı kúsheyip, balıq hám basqa suw janıwarları keskin azayıp ketti.

Aral teńiziniń qurıp barıwı Oraylıq Aziya regionı hám de qońsı mámleketler ekologiyasına misli kórilmeǵen dárejede unamsız tásir kórsetti.

Aral boyı regionında awır jaǵdaydın júzege keliwi. Aral boyı (Tómengi Ámiwdárya) regionı administrativlik jaqtan **Ózbekistan** hám **Qazaqstan** aymaqlarınan ibarat bolıp, Aral teńiziniń qurıwı nátiyjesinde bul jerde awır ekologiyalıq jaǵday júzege keldi. Ámiwdáryanıń tómengi aǵısında balıqshılıq, terishilik, ańshılıq xojalıqları joq bolıp ketti. Paxtashılıq hám sharwashılıq 1980—1985-jılları hár jılı 30 mln rublden artıǵıraq zıyan kórdi.

Aral boyı regionında júzege kelgen awır jaǵday sol jerdegi xalıq awhalın oǵada qıyın etip qoydı. Bul jerde hár túrli kesellikler kóbeydi. Jas balalar ólimi artıp bardı. Mayıp bolıp tuwılǵan balalar sanı da artıp, bir jasqa shekem bolǵan balalar arasında ólim hár mın balaǵa salıstırǵanda 1980-jıldıǵı 46,5 den 1986-jılı 72 ge jetti. Hayallardıń 60%i kemqanlıq keselligine ushıraǵan edi. Aral boyında qarın tifi keselligi 30 márte, juqpalı sarı awırıw keselligi 7 márte arttı, ásirese rak keselligi kóbeyip ketti.

Aral boyı regionında júzege kelgen awır ekologiyalıq jaǵdayda, ásirese, teńizge jaqın bolǵan **Moynaq, Qońrat, Shimbay** qalaları hám átirapındaǵı awıllar xalqı kóp zıyan kórdi. Balıqshılıq penen at shıǵarǵan moynaqlardıń kópshiligi 10—15-jıl ishinde jumıssız hám tómen awhalǵa tústi. Qıyınshılıqlarǵa qaramastan óz jerinde qalǵan jergilikli xalıq qıyın mashqalalar astında qaldı.

Aralqum—dúnyadaǵı eń jas shól. Aral shóli (Aralqum) Orta Aziyada suwǵarıwdıń tez pátlerde rawajlanıwı múnásibeti menen Aral teńizine quyılıp atırǵan Ámiwdárya hám Sırdárya suw

Aral teńiziniń kórinisi

kólemiń azayıp barıwı hám tábiyiy puwlanıwınıń joqarılıǵı sebepli Aral teńiziniń **40 000 km²** tan zıyat bólimi qurǵaqlıqqa aylanıwı nátiyjesinde XX ásir aqırında júzege keldi. Qurǵaqlıq tipik qum-duzlı shól qásiyetine iye.

SSSR tarqalıp ketkennen keyin, jańa payda bolǵan Ózbekistan hám Qazaqstan mámleketleri basshıları birneshe márte ushırasıp, bar mashqalanı sheshiwge kiristi.

Pikir!

«Oraylıq Aziyanıń aymaǵı boylap suwǵarıw sistemaların tez pátte qurıw kóplegen xalıq punktlerine hám sanaat kárxanalarına suw beriw boyınsha keń kólemdegi qawıp — Aral (óliwiniń) joq bolıwınıń sebebine de aylandı. Jaqınlarǵa shekem shól sahralardan tartıp alınǵan hám suwǵarılǵan jańa jerler haqqında dábdibe menen aytılatuǵın edi. Házirgi waqıtta mine sol suw Araldan tartıp alınǵanlıǵı, onıń «jansızlandırıp qoyılǵanlıǵı» qıyalǵa kelmeytuǵın edi. Bunnan bılay Aral boyı ekologiyalıq apat aymaǵına aylandı». *Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Karimov sózinen.*

Soraw hám tapsırmalar:

1. Aral teńizine suw barıwınıń azayıwına neler sebep bolǵan?
2. Ximiya zavodları tiykarınan, Ózbekistannıń qaysı qalalarında qurıldı? Bul qalalarda ximiya zavodlarınıń qurılısınıń unamsız tárepi nede?
3. Házirgi kúndegi Araldı sıpatlap berin.
4. Aral regionında, tiykarınan, qanday túrdegi kesellikler keń tarqalǵan?
5. Aral átirapında jaylasqan rayonlar xalqı arasında jumıssızlıqtıń háwij alıwına ne sebep bolǵan?
6. Aralqum toponimin túsindirip berin.
7. Aral teńiziniń qurıp barıwı tiykarınan, qaysı mámleketlerdiń social-ekonomikalıq turmısına unamsız tásir kórsetken?

ALTÍNSHÍ BAP. ÓZBEKISTANDA SOVET HÁKIMIYATÍNÍN KRIZISI HÁM GÁREZSIZLIK USHÍN HÁREKETLER (1984—1991-jillar)

§ 26. Ózbekistanda paxta isi hám onıń aqıbetleri

SSSR hám Ózbekistan SSR siyasiy basshılıǵındaǵı ózgerisler. Mámlekettiń siyasiy turmısında 1982—1985-jılları kóplegen ózgerisler júz berdi. Siyasiy basshılıqtaǵı bunday ózgerisler Ózbekistandı da shetlep ótpedi.

1982-jıl noyabrde KPSS OK Bas sekretarı, SSSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵı **Leonid Brejnev** qaytı boldı. Ol mámleket hám partıyanı 18 jıl dawamında basqarǵan edi. 1982—1984-jılları **Yuriy Andropov**, 1984—1985-jılları **Konstantin Chernenko** Sovet Awqamına basshılıq etti. 1985-jıl 11-martta **Mixail Gorbachev** KPSS OK Bas sekretarı, 2-iyulde **Andrey Gromiko** SSSR Joqarı Soveti Prezidiumı baslıǵı lawazımlarına saylandı. 1985-jıldan mámlekette qayta qurıw siyasatı baslandı.

Este saqlañ!

1983-jıl oktyabrde Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komiteti birinshi sekretarı Sharaf Rashidov qaytı boldı. Ol respublikanı sherek ásir dawamında basqarǵan edi. 1983—1988-jılları Inamjan Usmanxojaev, 1988—1989-jılları Rafiq Nishanov Ózbekistanga basshılıq etti.

Rafiq
Nishanov

XX ásirdeń 80-jıllarında sovet rejimi, onıń siyasiy sisteması hám xojalıq júrgiziw usılları óziniń rawajlanıw imkaniyatların tamamlay basladı. Ózbekistan ekonomikası úlken shiyki zat hám tábiyiy baylıqlar qorına iye bolıwına qaramastan SSSRdıń oraylıq aymaqlarınan birqansha artta qala baslaǵan. Mine sonday sharayatta Ózbekistannıń sol waqıttaǵı siyasiy basshılıǵında Sovet Awqamı sheńberinde respublika tutqan ornın ashıq aytıp ótiw ushın mártlik jetispedi. Bul basshılar Oray tapsırmaların tezirek «orınlaw», respublikanıń SSSRǵa qarızdar ekenligi haqqındaǵı óseklerin tákirarlawdan arıǵa ótpedi.

Paxta isi — sovet rejiminiń Ózbekistandaǵı sońǵı repressiya siyasatı. Ózbekistan SSRnıń jámiyetlik-siyasiy turmısında 1984-jıl 23-iyunde bolǵan Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń XVI plenumı qáwiterli rol oynadı. Moskva baslaması hám kórsetpesi menen shólkemlestirilgen bul plenumda qabıl etilgen hújjetler Ózbekistanda ózbek xalqın tiyqarsız joq etiw kompaniyasın baslap berdi. Plenumda Moskvadan arnawlı jiberilgen KPSS OK sekretarı Y.K.Ligachyov hám basqalar qatnasıp, Kreml kórsetpeleri izbe-izlik penen orınlanıwın talap etken.

Tap sol plenum qararları menen Oray tárepinen Ózbekistanda «**paxta isi**» dep atalǵan siyasiy repressiyalar baslandı. Keyin ala bul repressiya hátte Ózbekistan SSRnıń sol waqıttaǵı burınǵı hám birinshi basshıların da shetlep ótpedi.

SSSR Bas prokurorı janında ayrıqsha zárúr isler boyınsha arnawlı tergewshiler toparı dúzilip, olardıń dáslepkilleri 1983-jıldıń baslarında Ózbekistanga jiberilgen edi. Mine, sonday arnawlı tergew toparlarınıń tiyqargılarınan biri **T.X. Gdlyan** hám **N.V. Ivanov** basshılıǵında 1983-jıl aprelde dúzilgen edi. Olar keyin ala Oraydan respublikaǵa kelgen «desantshılar»ǵa súyenip, Ózbekistanda náwbettegi repressiyanı ámelge asırdı.

«Paxta isi» boyınsha tergew

Pikir!

30 hám 50-jıllar repressiyasın esleń! 80-jıllar repressiyası qaysı tárepleri menen aldınǵılardan ajıraladı.

1983—1987-jılları Moskva, Leningrad (házirgi hám RSFSRdıń basqa qalalarından 1000 ǵa jaqın «desantshı» Ózbekistannıń partiya, sovet, hákimshilik-xojalıq organlarına joqarı basshı lawazımlarına jiberilgen edi. Sol waqıtta «desantshılar» hám 3000 nan artıq tergewshilerge jergilikli basshılar hám respublika huqıq-úgit-násiyat organlarınıń kóp-legen xızmetkerleri úlken járdem bergen.

Sankt-Peterburg)

«Paxta isi» sud májilisinde

1985—1990-jılları Ózbekistanda «paxta isi» degen ósek boyınsha jámi 40 000 adam tergew etildi, olardıń kópshiligi tergew izolyatorlarında prokuror sankciyasız otırdı, 5000 adam bolsa jalğan ayıplar menen jinayıy juwapkerlikke tartıldı. Tergew procesinde insan huqıqları ayaq astı etilip, tutqınlarǵa fizikalıq hám ruwxıy qısım ótkerildi. Olardıń shańaraq aǵzaları hám aǵayın-tuwısqanları da qamaqqa alındı. Kadrlardı almasırw siyasatı ayanıshlı tús aldı.

Paxta isiniń ózbekler isine aylandırılıwı hám mazmunı. Oraylıq baspasózde járiyalanǵan maqalalarda ózbek xalqı jaman atlı etilip, paxta isine ataylap siyasiy tús berildi hám ol «ózbekler isi»ne aylandırıldı. Bul siyasiy kompanıyanı Ózbekistannıń sol waqıttaǵı basshıları qollap-quwatladı.

Ózińizdi sıná!

T.X. Gdlyan hám N.V. Ivanov—bul ... Mixail Gorbachyov — bul ...
Inamjan Usmanxojaev — bul... Rafiq Nishanov — bul ...

Oraydan jiberilgen kommunistlik hámelparazlar Ózbekistannıń partiya hám hákimiyat sistemasında tiykarǵı orınlardı iyelep, ózbek xalqına qarsı repressiyanı háwij aldırdı. Repressiya eń dáslep Ózbekistannıń burınǵı basshısı, marhum Sharaf Rashidov esteligine qarsı kóterildi. «Sharaf Rashidovshılıq» degen jasalma sóz oylap tabılıp, onnan Sh.Rashidovtıń óliminen soń jaman atlı etiw hám húrmetin jerge urıwda paydalanıldı.

Qullası, sovet rejiminiń paxta isi aqıbetinde Ózbekistanda mınlap adamlar nahaq túrde jazalandı. Xalıq xojalıǵı tarawlarında qosıp jazıw, paraxorlıq hám korrupciyaǵa baylanıslı jinayatlar SSSRdıń derlik barlıq ayaqlarında júz bergen bolsa da «tájiriybe maydanı» sıpatında Ózbekistan tańlandı hám de jinayıy iske baylanıslı adamlardan basqa kóplegen adamlar ayıpsız jazaǵa tartıldı. Kommunistlik ideologıyanıń repressiya qılıshı bunıń menen sheklenbesten paxta isin ózbekler isine aylandırıwǵa urındı. Repressiya siyasatın ámelge asırıwda Oray basshıları hám wákillerinen basqa Ózbekistannıń sol waqıttaǵı siyasiy basshılıǵı, xalqımız arasınan shıqqan hám de tergewshiler menen bige islesken hám olardıń ǵárezli islerine járdemlesken ayırım qorqaq hám satqınlar da aktivlik kórsetti. Bul — tariyxtıń ashshı haqıyqatı.

Atamalar túsini

Izolyator—(ayırır, jekkelew) kazarma, lager, juqpalı kesel saqlanatuğın hám sol sıyaqlı waqıtsha ajratıp qoyılatuğın óz aldına bólme, orın.

Sankciya—(*lat.* — qatań, júdá ayırıqsha qarar) hújjet, qararlardıń joqarı organ tárepinen tastıyıqlanıwı, usınday tastıyıqlaw nátiyjesinde hújjet, qarardıń nızamlı kúshke iye bolıwı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. XX ásirdeń 80-jılları SSSR mámleketinde qanday siyasiy ózgerisler payda boldı?
2. Ózbekistan ekonomikalıq jaqtan SSSRdıń oraylıq ayaqlarınan artta qalıp ketiwiniń sebeplerin túsindirıń.
3. «Paxta isi, «Ózbekler isi», «Sharaf Rashidovshılıq» sózlerin túsindirip beriń.
4. Jergilikli basshılar hám “desantshılar” xızmetin túsindirıń.
5. Ózbekistanda kadrlardı almasıwıwı siyaseti qanday principler tiykarında ámelge asırıldı?
6. Sh. Rashidovtan keyin Ózbekistan SSRın kimler basqardı?

§ 27. Qayta qurıw siyaseti hám onıń krizisi.

Fergana qaygılı waqıyaları

Qayta qurıw hám onıń basqıshları. KPSS OK Aprel (1985-j) plenumı sovet jámiyeti turmısınıń barlıq tarawların tereń reformalaw jolın járiyaladı. Qayta qurıwdıń tiykarǵı quramlıq bólimleri dep sociallıq turmıstı demokratiyalastırırw hám tiykarǵı ekonomikalıq reforma ótkeriw belgilendi.

Este saqlań!

Qayta qurıw siyasetiniń maqseti hám wazıypası mámlekette toplanıp qalǵan jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy hám ideologiyalıq tarawlardaǵı mashqalaların «qayta qurıw» jolı menen sheshiwden ibarat bolǵan.

Qayta qurıwdıń birinshi basqıshı (1985—1986-jıllar) administrativlik shólkemlestiriwshilik ilajların dástúrlük usıllarda alıp barılıwı menen

túsiniledi. Bul basqishta ilimiy-texnikalıq rawajlanıwı jetiskenliklerin islep shıǵarıwǵa tartıw tiykarında jámiyette túpkilikli ekonomikalıq rawajlanıwdı jedellestiriw hám onıń tiykarında insan faktorın aktivlestiriw mólsherlengen edi.

Qayta qurıwdıń ekinshi basqışı (1987—1989-jıllar) jámiyettiń barlıq tarmaqların kompleks tárizde reformalawdı kún tártibine qoydı. Atap aytqanda, 1987-jıl yanvar hám 1988-jıl iyunde bul wazıypalar jáne de konkretlestirildi hám onıń tiykarǵı maqseti sovet jámiyetin tolıq demokratiyalastırıwdan ibarat ekenligi atap ótildi.

Fergana. 1989-jıl jazı.

Qayta qurıw áshkaralıq (járiyalılıq), demokratiya hám pikirler hár qıylılıǵının belgili maǵanada kúsheyiwine imkaniyat jarattı. Biraq mámlekette túpten demokratiyalıq ózgerislerdi ámelge asırıw, baslangan reformalardı aqırına jetkeriw múmkin bolmadı. **Ózbekistanda jámiyetlik-siyasiy kriptistiń keskinlesiwı.** Mine usınday sharayatta

Ózbekistannıń sol waqıttaǵı basshısı Oray aldında óziniń ázzi hám kúshsiz ekenligin kórsetti. Respublika basshılıǵı Oraydan qashıw hám onı biykarlaw siyasatı ornına kóbirek oǵan jaqınlasıw hám bekkem birlesiw jolın tańladı.

Sol waqıtta Ózbekistan siyasiy basshılıǵı jámiyetlik-ruwxılıq tarawda milliyliktiń hár bir kórinisi «internacionalizm» mánisine jat ekenligin dálillewge urındı. Bul nárese ózbek tili, islam dini, milliy úrp-ádet hám dástúrler, máresimler, Nawrız bayramına múnásibette anıq kórindi.

Qayta qurıw siyasatınıń joq bolıwı. Mámlekette bolǵan qayta qurıw jámiyetiniń sociallıq hám siyasiy dúzilisinde bir qatar ózgerislerdi keltirip shıǵaradı. KPSStiń sovet jámiyetindegi basshılıq hám jetekshilik ornına zıyan etti, saylaw sistemasın ózgerettiriw haqqında nızam qabıllandı.

Qayta qurıw negizinde siyasiy jaqtan qurı sózlikke aylanıp, tiykarǵı demokratiyalıq ózgerislerdi ámelge asırıw hám baslangan reformalardı aqırına shekem jetkeriw imkaniyatın bermey jeńiliske ushıradı. Bul jaǵdaydıń sebepleri tómendegishe edi:

Birinshiden, qayta qurıwdıń anıq hám izbe-iz, ilimiy jaqtan puqta islep shıǵılǵan baǵdarlaması joq edi. Demokratiya hám járiyalıq sıyaqlı uranlar haqqında kóp aytılsa da, ámelde partiya siyasiy basshılıǵı eski kózqaraslar tiykarında bolıp, basshılıqtıń demokratiyaǵa qarsı bolǵan hákimshilik-buyırıqpazlıq usıllarınan paydalanıw dawam eter edi.

Ekinshiden, mámlekettegi partokratik basshılıq “nomenklatura”nı saqlap qalıwdan mápdar edi. Sebebi, mámleketti eskishe usıl menen basqarıw ańsat óter edi.

Ushinshiden, qayta qurıwda milliy respublikalardıń suvereniteti haqqında aytılsa da Awqamdı jańalangan jaǵdayda saqlap qalıw kózde tutılǵan edi. Kreml awqamlas respublikalardıń SSSRdan ajırılıp, ǵárezsiz mámleket dúziwlerine qarsı jan-táni menen qattı turdı.

Törtinshiden, M.S.Gorbachev ideyası tiykarında qayta qurıwdı ámelge asırıw múmkin emes edi. Sebebi, socializm sheńberindegi múliklik qatnaslar, sociallıq tarawdaǵı siyasat, milliy hám diniy siyasat, jeke partiyalıq basshılıq hám burınǵı basqarıw usılı heshqashan demokratiya hám járiyalılıq penen kelise almaǵan.

Fergana qayǵısı hám onıń áhmiyeti. Oray dizgindi qoldan bermew ushın pútkil imkaniyatlardı iske salıp atırǵan bir sharayatta 1989-jıl may-iyun aylarında Quvasayda jaslar arasında bolǵan biyzarılıq oypatlıqta milletler aralıq soqlıǵısıwdı (mesxeti túrkleri menen jergilikli jaslar arasında) keltirip shıǵardı. Ol Fergana oazisi hám Tashkent wálayatına tarqalıp, qáwipli tús aldı.

1989-jıl 7-8-iyunde **Qoqan** qalasında jergilikli xalıq qatnasqan tınısh kóterilis áskeriy bólim áskerleri tárepinen oqqa tutılıwı nátiyjesinde 50 den ziyat kóterilishiler qurban boldı. Rásmiy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1989-jıl 3—12-iyunde Fergana wálayatında bolǵan milletler aralıq soqlıǵısıwlar hám kóterilishilerdiń áskerler tárepinen oqqa tutılıwı nátiyjesinde 103 adam qurban bolǵan, 1011 adam jaraqatlangan hám 757 úyge ot qoyılıp, oyran etilgen.

Fergana qayǵılı waqıyalarınan keyin Ózbekistannıń Islam Karimov basshılıǵındaǵı jańa siyasiy basshıları bul máselede principial ornın iyeledi. Ózbekistandaǵı social-ekonomikalıq awhaldı úyrenip, oǵan

tuwrı baha berip, Islam Karimov baspasóz konferenciyaLARınıń birinde «Ózbekistan jáne bir Ferganağa shıdap tura almaydı», dep atap ótti.

Ózbek tiline mámleket tili dárejesiniń beriliwi. 1989-jılı 21-oktyabrde respublika Joqarı Sovetiniń XI sessiyası «Ózbekistan

Pikir!

Oqıń hám pikir júrgiziń!

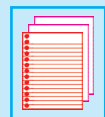
«Huqıqtı qorgaw organları ózleriniń qábiletsizliklerin kórsetti. Olar galaba tártipsizlikleriniń aldın alıw ol jaqta tursın, kóbinese usı tártipsizliklerge ózleri jol ashıp berdi. Keyin ala bolsa, jáne jağday turaqlasıp, tergew baslanğannan keyin, olar isti júzeki júrgiziwdi abzal kórdi. Aqıbette, qayğılı waqıyanıń bas shólkemlestiriwshileri hám tiykarǵı sebepshileri panada qalıp ketti».

Islam Karimov

SSR mámleketlik tili haqqında» Nızamdı qabıllap, ózbek tiline mámleket tili dárejesin berdi. Nızamniń qabıllanıwı ózbek xalqı hám respublikada jasawshı basqa xalıqlardıń mádeniy, ruwxıy hám siyasiy turmısında júz bergen áhmiyetli waqıya edi.

Nızam ózbek tili hám mádeniyatınıń rawajlanıwına imkaniyat jarattı. Sonıń menen birge, onda respublika aymaǵında jasawshı basqa xalıqlardıń tillerin rawajlandırıw imkaniyatları da belgilep berildi.

1990-jıl iyunde Fergana oazisiniń **Osh** hám **Ózgen** qalalarında (qońsı Qırǵızstan aymaǵında) qırǵızlar menen ózbekler arasında etnikalıq kelispewshilik kelip shıqtı. Bul kelispewshilik (Osh qırǵını) nátiyjesinde mırnılap gúnasız ózbekler qurban boldı. Oray qıyın etnikalıq jağdaydan óziniń maqsetleri jolında paydalanıwǵa umtıldı, ázelden qanlas-tuwısqa esaplanǵan túrkiy xalıqların bir-birine qarsı qoydı. Mine sonday qıyın bir sharayatta ózbek xalqı ásirler dawamında sınawdan ótken óziniń sabır-taqatı hám shıdamın, keń peyilligin

Atamalar túsiniǵi:

Internacionalizm — Xalıqlar hám jámiyetlik toparlardıń milletler azatlıǵı, ǵárezsizligi, huqıqıy teńligine tiykarlanǵan birdemlik hám óz ara birge islesiw principini.

Partokratik — partiya húkimdarlıǵına tiykarlanǵan.

kórsetti, hár túrli siyasiy kúshler hám aldawshılardıń óseklerine ermedi. Ózbekistan húkimetri de bul máselede izbe-iz siyasat alıp bardı, pútkil regionda tınıshlıqtı saqlawda zárúr rol oynadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qanday sebepler SSSRdı krizisli jaǵdayǵa alıp keldi?
2. «Qayta qurıw» siyasatı degende neni túsinesiz?
3. Ne ushın «qayta qurıw» siyasatı joq boldı?
4. Ózbek tiline mámleketlik tili dárejesi berilgenligine qansha boldı? Ózbek tiliniń bunday dárejege iye bolıwı qanday imkaniyatlardı jarattı?
5. Fergana qayǵılı waqıyalarınıń basqa aymaqlarǵa da tarqalıwına neler sebep bolǵan?
6. Fergana qayǵılı waqıyası ne sebepten payda boldı, onıń aqıbetlerin bilesiz be?
7. Úyge tapsırma. Qayta qurıw siyasatı temasına tiyisli kesteni toltırıń.

Qayta qurıw	Basqıshları	Mazmunı	Jeńiliw sebepleri	Aqıbetleri

§ 28. Ózbekistan ǵárezsizlikke erisiw bosǵasında

Ózbekistan SSR siyasiy bassılıǵındaǵı jańa ózgerisler. 1989-jıl 23-iyunde tájiriyebeı ekonomist hám partiya xızmetkeri **Islam Karimov** Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi sekretarı etip saylandı. Ol ózi saylangan plenumda sóylegen sózinde Ózbekistannıń Awqamda tutqan ornı hám rolin anıq belgilep berdi, mádeniy miyrastı hám tariyx haqıyqatın tiklew, milliy úrp-ádetler hám dástúrlerdı rawajlandırıw obiyektiv zárúrlık ekenligin atap ótti.

Islam
Karimov

Este saqlan!

Ózbekistan SSR Ministrler Sovetine 1989—1990-jillari Miraxmed Mirqasimov ham 1990-jili mart—oktyabr aylarinda Shukurulla Mirsaidov basshiliq etti.

«Birlik» xalq hareketi ham «Erk» demokratiyalik partiyasini jamiyetlik-siyasiy sheklengenligi ham qateleri. Bul dawir Ózbekistan jamiyetlik-siyasiy turmısında ayriqsha ozgerisler, asirese, jamaatlik sholkemlerini jedellesiwi ham siyasiy madeniyatini keskin koteriliwi juz berdi. 1988-jil noyabrde **«Birlik» xalq hareketi** (basshisi professor Abduraxim Polatov) jamaat sholkemi sapatında duzildi. Sonday-aq, hareket janında Ózbekistan jaslarini erkin uyumi (1988-jil noyabrde tiykar salingan) ham de «Tumaris» hayallar hareketi de xizmet korsetti. Olar XX asirdin 80-jillari aqiri ham 90-jillari baslarında respublika jamiyetlik-siyasiy turmısında ulken rol oynadi. Hareketin «Birlik» «Tumaris» ham basqa gazetalarini yarimi ashig jagdayda basip shigarildi ham de Ózbekistan xalqi arasında tarqatildi.

«Birlik» xalq hareketi belsendilerini bir topari keyin ala, modern shayir Muhammed Salih (Saloy Madaminov) basshiligında siya-siy partiya duziw ushin hareket basladi. 1990-jili 30-aprelde **«Erk» demokratiyalik partiyasini** sholkemlestiriv quraltayında onin bagdarlamasi ham ustavi qabillandi. Partiya tarepinen 1990—1992-jillari basip shigarilgan «Erk» gazetasi Ózbekistan xalqi arasında juda belgili bolip ketti.

Bul hareket ham partiyalar (keyin ala, Ózbekistanda demokratiyalik ruwxtagi basqa siyasiy partiyalar ham hareketler de payda boldi) jariyaligtı keñeytiw, siyasiy ham social-ekonomikalıq reformalardı jedellestiriv, ózbek xalqi milliy qadiriyatları, atap aytqanda, dastur ham maresimlerin qayta tiklew, sonday-aq, respublika turmısında Oray hukimdarligın toqtatıw ham de Ózbekistanniń toliq manisindegi siyasiy ham ekonomikalıq gárezsizligine erisiw talapları menen shıqtı. Biraq, bul hareket ham partiyalardıń basshıları keyingi jillari Ózbekistan Prezidenti ham Ózbekistan Oliy Kengashi siyasatına qarсылıq jolına otti, bul narse jamiyettegi puqaralar tatıwligı ham

birligine ziyani tiygize basladı. Sonnan keyin 1992-jıldan «Birlik» hám «Erk» Ózbekistan aymağında óziniń siyasiy xızmetin toqtattı.

Ózińizdi sınań!

«Tumaris»— bul ... Islam Karimov-bul...
«Birlik»— bul ... Mirahmad Mirqasimov- bul...
«Erk» — bul ... Shukurulla Mirsaidov — bul...

Ózbekistan SSRda prezidentlik basqarıwınıń engiziliwi. 1990-jıl 24-martta bolğan Ózbekistan SSR Joqarı Sovetiniń on ekinshi shaqırıq I sessiyasında Ózbekistanda prezidentlik basqarıwı shólkemlestirildi hám Ózbekistan Kompartiyası Oraylıq Komitetiniń birinshi xatkeri **Islam Karimov** Ózbekistan SSR Prezidenti etip saylandı. Awqamlas respublikalar arasında birinshi bolıp Ózbekistanda **prezidentlik basqarıwı** engizildi.

Este saqlań!

1990-jıl 12—15-martta Moskvada bolğan SSSR Xalıq deputatlarınıń gezeksiz III syezdinde SSSR Prezidenti lawazımını shólkemlestirilip, bul lawazımğa KPSS OK Bas sekretarı, SSSR Joqarı Sovetiniń baslığı Mixail Sergeyevich Gorbachyov saylanğan edi.

Prezidentlik basqarıwınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı respublikada tómendegi basqışlardan ibarat boldı.

Birinshi basqış 1990-jıl mart—oktyabr ayların quraydı. Onda 1990-jılı mart ayında Ózbekistan SSR Prezidenti lawazımın shólkemlestiriw hám de «Ózbekistan SSR Konstituciyası (Tiykargı Nızamı)na ózerttiriw hám qosımshalar kirgiziw haqqında»ğı Nızam qabıllanıwı, Ózbekistan SSRniń birinshi Prezidenti saylandı. 1990-jıl iyun ayında Ózbekistannıń Ğárezsizlik deklaraciyası qabıllandı.

Ekinshi basqış 1990-jıl noyabr — 1991-jıl avgust ayların óz ishine aladı. 1990-jılı 1-noyabrde «Ózbekistan SSRda atqarıw hám basqarıw hákimiyatınıń dúzilisin jetilistiriw hám de Ózbekistan SSR Konstituciyası (Tiykargı Nızamı, 1978-jıl qabıllanğan)na ózgeris hám qosımshalar kirgiziw haqqında»ğı Nızam qabıllandı. Nızamğa muwapıq, Ózbekistanda prezidentlik hákimiyatı menen Ministrler Sovetiniń atqarıw hám basqarıw

hákimiyatı qosıp jiberildi. Ózbekistan SSR Ministrler Soveti Ózbekistan SSR Prezidenti janındaǵı Ministrler Kabinetine aylandırıldı. Ózbekistan SSR Prezidenti **Islam Karimov** sol waqıtta Ministrler Kabinetiniń baslıǵı boldı.

Pikir!

Islam Karimov sol bir waqıtta Ministrler Kabinetiniń baslıǵı lawazımında 2005-jıl yanvar ayına shekem isledi. 8-klasta Mámleket hám huqıq tiykarları páninen alǵan bilimnińge súyenip, nege sol 2005-jılǵa shekem bul lawazımında otırǵanın túsindirín.

Úshinshi basqısh 1991-jıl sentyabr — 1992-jıl yanvar aylarınan ibarat bolıp, Ózbekistan Respublikası ǵárezsizlikke eriskennen keyin 1991-jıl 29-dekabrde birinshi márte jasırın dawıs beriw jolı menen ótkerilgen tuwrıdan-tuwrı ulıwma hám alternativ tiykardaǵı prezidentlik saylawında **Islam Karimov** 5-jıl múddetke **Ózbekistan Respublikasınıń Prezidenti** etip saylandı. Bul basqısh 1992-jıl 4-yanvarda «Ózbekistan Respublika-sınıń vice-prezidenti lawazımın tamamlaw hám de Ózbekistan Respublikası Bas ministri lawazımın shólkemlestiriw hám Ózbekistan Respublikası Konstituciyası (Tiykarǵı Nızamı)na ózgeris kirgiziw haqqında»ǵı Nızam qabıllanıwı menen juwmaqlandı.

Ǵárezsizlik Deklaraciyası hám onıń áhmiyeti. Ózbekistanda hám keyinnen basqa awqamlas respublikalarda prezidentlik lawazımınıń engiziliwi Oray ushın kúshli soqqı boldı. Biraq soǵan qaramastan Moskva hám onıń respublikalarındaǵı juwırǵıshları pútkil imkaniyatların iske salıp awqamdı saqlap qalıw jolınan bardı. Biraq tariyx húkimi basqasha edi.

1990-jıl 20-iyunda bolǵan Ózbekistan SSR Joqarı Soveti on ekinshi shaqırıq II sessiyasında **Ǵárezsizlik Deklaraciyası** qabıllandı. Sol Ǵárezsizlik Deklaraciyası Ózbekistannıń ǵárezsizligine qaray taslangan júdá áhmiyetli qádem boldı. Qullası, Ǵárezsizlik Deklaraciyası Ózbekistan milliy mámleketlik ǵárezsizliginiń huqıqıy hám siyasiy tiykarların jaratıw ushın úlken xızmet etti. 14-dekabrde Ózbekistan SSR quramındaǵı Qaraqalpaqstan ASSR suvereniteti haqqında **Deklaraciya** qabıllandı.

Jaña Awqam shártnaması hám GKChP. Ózbekistandaǵı bunday waqıyalar hám de Sovet Awqamı quramınan 1990-jıl mart—may aylarında Litva, Latviya hám Estoniyanıń shıǵıp ketiwi SSSRdıń mámleket pútinligine ayrıqsha tásir kórsetti. 1990-jılı SSSRda kommunistlik partiyanıń húkimdarlıǵınan waz keshildi hám milliy háreket kúsheydi. Baltik boyı mámleketleri ózleriniń gárezsizliklerin járiyaladı. Hátte, **1990-jıl 12-iyunde** RSFSRdıń mámleket suvereniteti haqqında Deklaraciya qabıllandı. 1991-jıl 17-martta birinshi márte SSSRda ulıwma xalıqlıq referendumı ótkerilip, Oray tárepinen Awqamdı saqlap qalıw ushın ayrıqsha háreket etildi.

1991-jıl 23-aprelda Moskva janındaǵı Novo-Ogaryovoda SSSR Prezidenti M. Gorbachyov hám de 9 awqamlas respublikalar — RSFSR, Ukraina, Belorussiya, Ózbekistan, Qazaqstan, Ázerbayjan, Tájikstan, Qırǵızstan hám Túrkménstan mámleketlik joqarı basqarmalar bashlıarınıń ushırasıwında «Mámlekettegi awhaldı turaqlastırıw hám túskinlikti saplastırıwǵa baylanıslı keshiktirip bolmaytuǵın shara-ilajlar haqqında qospa bayanat» qabıllandı. Bayanatta jaña Awqam shártnaması hújjeti jobasın tayarlaw jumısın jaqın waqıt ishinde tamamlaw atap ótildi. Qospa bayanat «**9+1**» (toǵız respublika + Oray) degen attı aldı. Procesler qıyın ótti, tartısıwlar uzaq dawam etti. «Gárezsiz Mámleketler Awqamı haqqında shártnama» jobası Ózbekistan baspasózinde 28-iyun hám 16-avgust kúnleri járiyalandı. 20-avgustta jaña Awqam shártnamasına qol qoyılıwı kerek edi.

Pikir!

Bayanattıń «9+1» dep atalǵanlıǵınıń sebebin túsindirıń. Esleń! 1940-jıl avgusttan SSSR 15 awqamlas respublikadan ibarat edi.

Moskvada 1991-jıl 19—21-avgustta júz bergen waqıyalar, KPSS OK Bas xatkeri hám SSSR Prezidenti M.S. Gorbachyovtı hákimiyattan shetlestirip, vice-prezident **Gennadiy Yanaev** basshılıǵındaǵı joqarı echelon basshıları tárepinen **Ayrıqsha jaǵdayda Mámleketlik Komiteti (GKChP)** dúzilgeni, biraq tez arada onıń RSFSR prezidenti **Boris Elcin** basshılıǵındaǵı demokratiyalıq kúshler tárepinen bastırılıwı SSSRdıń keleshegi joqlıǵınan derek beretuǵın edi.

Qozgʻalıs tamam bolǵan soń, SSSR quramındaǵı awqamlas respublikalar ózleriniń ǵárezsizliklerin járiyaladı. KPSS hám SSSR krisizke ushıradı. KPSS siyasiy partiya sıpatında 1991-jıl 29-avgustta óziniń xızmetin toqtattı. 1991-jıl 25-dekabrde SSSR mámleketi de xalıq aralıq huqıq subyekti sıpatında toqtatıldı.

Ózbekistan Respublikası ǵárezsizliginiń járiyalanıwı. Ózbekistan ele Awqam quramında bolıp, SSSRdın konfederativ mámleketke aylanıwına kópshilik úmit etip turǵan máhálde áhmiyetli siyasiy waqıya júz berdi. Ózbekistan ózin SSSRdan ǵárezsiz dep járiyaladı. **1991-jıl 31-avgustta** Ózbekistan Respublikası Oliy Kengashiniń on ekinshi shaqırıq gezeksiz VI sessiyasında Ózbekistan Respublikası Mámleketlik Ǵárezsizligi haqqında prezident I.A. Karimovtıń bayanatı tıńlandı. Sessiyada «**Ózbekistan Respublikasınıń Mámleketlik Ǵárezsizligi tiykarları haqqında**» Nızam qabıllandı. Bul nızam 17 statyadan ibarat bolıp, onda suveren Ózbekistan Respublikasınıń tiykarǵı belgileri anıqlap berildi.

Ózińizdi sınań!

1991-jıl 31-avgust — bul ...

1991-jıl 25-dekabr — bul ...

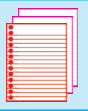
1991-jıl 17-mart — bul ...

1991-jıl 29-avgust — bul...

1991-jıl 19—21-avgust — bul ...

1991-jıl 23-aprel — bul ...

Solay etip, xalqımızdın ǵárezsizlikke erisiwdey ásirlik ármanı júzege shıqtı. Rossiya imperiyası hám SSSRdın 125 jıl dawam etken koloniallıq dáwirine shek qoyıldı. Ózbek xalqınıń muqaddes hám tariyxıy ármanı ulasıp, Ózbekistan Respublikası tınısh parlament jolı menen óziniń ǵárezsiz mámleketshiligine qayta eristi. Bul siyrek ushırasatuǵın waqıya keminde 3500 jıllıq ótmishke iye ózbek xalqı hám mámleketshiligi tariyxqa altın betler bolıp jazıldı. Ǵárezsizlik xalqımızdın XX ásirde erisken eń joqarı jetiskenligi, ata-babalarımız tókken qutlı hám teberik qannıń jemisi bolıp esaplanadı.

Atamalar túsini:

Referendum — (*lat.* — xabar beriliwi zárúr bolğan zat) mámleketlik áhmiyetke iye bolğan zárúr máseleler boyınsha ótkeriletuǵın hám geyde nızamlar qabıllaw ushın tiykar bolıp xızmet etetuǵın ulıwma xalıqlıq sorawı, dawıs beriw jolı menen xalıq pikirini anıqlaw.

Vice-prezident — (*lat.* vice—ornına) «orınbasar», «járdemshi» degen mánilerdi ańlatıwshı birinshi quramlıq bólimi. Vice-prezident — prezident orınbasarı.

Deklaraciya — (málim etemen) — húkimettiń, bir shólkemniń áhmiyetli bir hújjetin, nızamdı, waqıyanı kópshilik itibarına jetkeriwshi bayanatı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Ne sebepten Ózbekistanda «Birlik» háreketi hám «Erk» partiyası xızmeti qısqa múddette tamamlandı?
2. 1989-jıl 23-iyunnan Ózbekistannıń Awqamdaǵı ornında qanday ózgerisler boldı?
3. Islam Karimov Ózbekistan basshısı bolǵannan keyin, Oray aldına qanday talaplar qoǵan edi?
4. Ózbekistanda qashan rásmiy emes shólkem hám háreketler júzege keldi, ne ushın olar xalıq arasında tayanısh hám isenimge iye bola almadı?
5. Prezidentlik basqarıwdıń payda bolıwı hám rawajlanıw basqıshları boyınsha tómendegi kesteni toltırıń.

Prezidentlik	Basqıshları	Dáwiri	Ózgeshelikleri

6. Jańa Awqam shártnamasınıń qol qoyılmay qalıwına sebep ne edi?

MAZMUNI

Kirisiw.....	3
Birinshi bap. Türkstan ülkesinde sovet hákimiyatının ornatılıwı hám de ózbek xalqının gárezsizlik ushın gúresi (1917—1924-jillar)	
§ 1. Türkstan ülkesi 1917-jıl fevral — oktyabr aralığında	5
§ 2. Türkstanda sovet hákimiyatının májbúriy türde ornatılıwı hám de bolshe- vikler diktaturası.....	11
§ 3. Türkstan Avtonomiyası—túpkilikli jerli xalıqlar mámleketshiligi tariyxında jaña basqışh	14
§ 4. Türkstan ülkesinde sovet hákimiyatı basqarıw sistemasının dúziliwi hám ekonomika tarawındağı ózgerisler.....	20
§ 5. Türkstan ASSRda sovet hákimiyatına qarsı qurallı háreketler	25
§ 6. Buxara ámirliğinde reformalar ushın gúres hám de armiya tárepinen ámir hákimiyatının qulatilıwı. BXSРnıń dúziliwi hám háreketi.....	31
§ 7. Xiywa xanlığındağı jaǵday hám de xan hákimiyatının qulawı. XXSRnıń dúziliwi hám túrli reformalar	37
§ 8. BXSР hám XXSRda qızıl armiyaǵa qarsı gúres	42
§ 9. Orta Aziya respublikalarında ótkerilgen milliy-aymaqlıq shegaralanıw hám onıń aqibetleri	48
Ekinshi bap. Sovet hákimiyatının Ózbekistanda júrgizgen siyasatı (1925—1939-jillar)	
§ 10. Ózbekistan SSRnıń dúziliwi	55
§ 11. Ózbekistanda awıl xojalıǵın kollektivlestiriw siyasatı hám de kulaklardın súrgin etiliwi.....	61
§ 12. Ózbekistanda industriyalastırıw siyasatının ámelge asırılıwı hám kadrlar máselesi	67
§ 13. Ózbek hayal-qızlarınıń azatlıqqa shıǵarıw procesi hám mashqalalar	71
§ 14. Ózbekistanda sovet hákimiyatı alıp barǵan mádeniy siyasat	75
§ 15. Sovet hákimiyatının Ózbekistandağı repressiya siyasatı: onıń mazmunı hám aqibetleri.....	80

Úshinshi bap. Ózbekistan Ekinshi jáhán urısı jıllarında (1939—1945-jıllar)

§ 16. Ekinshi jáhán urısınırn baslanıwr hám de Ózbekistannırn urısqa tartılıwr	87
§ 17. Ózbekistan sanaatı hám awıl xojalıǵı front xızmetinde	91
§ 18. Ózbekistanlılardırn fronttaǵı erligi hám qaharmanlıqları	95
§ 19. Ózbekistan ilimi hám mádeniyatı—jeńis ushın xızmette.....	101

Tórtinshi bap. Ózbekistannırn social-ekonomikalıq awhalı hám rawajlanıw mashqalaları (1945—1959-jıllar)

§ 20. Ózbekistan xalıq xojalıǵınırn urıstan keyingi awhalı	105
§ 21. Zıyalılardıń repressiyaǵa ushırawı hám sovet jámiyetinde shaxsqa sıyınırwdırn áshkaralanıwr	108
§ 22. Ózbekistanda sanaattırn bir tárepleme rawajlanıwr	112

Besinshi bap. Ózbekistan turaqlı rawajlanıw dáwirinde (1959—1983-jıllar)

§ 23. Ózbekistannırn siyasiy turmısındaǵı ózgerisler hám de sovetlerdirn partiya organlarına baǵınıshlılıǵı	116
§ 24. Ózbekistanda janılıǵı hám taw-kán sanaatınırn payda bolıwr hám de xalıq milliy quramındaǵı ózgerisler	120
§ 25. Ózbekistanda ekologiyalıq jaǵdaydırn awırlasıwr hám Aral qayǵısı	123

Altınshı bap. Ózbekistanda sovet hákimiyatınırn krizisi hám gárezsizlik ushın háreketler (1984—1991-jıllar)

§ 26. Ózbekistanda paxta isi hám onırn aqıbetleri	128
§ 27. Qayta qurıw siyasatı hám onırn krizisi. Fergana qayǵılı waqıyaları	131
§ 28. Ózbekistan gárezsizlikke erisiw bosaqasında	135

**QAHRAMON KENJAYEVICH RAJABOV,
AKBAR TURUNOVICH ZAMONOV**

O‘ZBEKISTON TARIXI (1917 – 1991-yillar)

*O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinfi va o‘rta maxsus,
kasb-hunar ta’limi muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik*

*1-nashri
Qaraqalpaq tilinde*

Awdarmashilar *S. Baynazarova, S. Aytmuratova*
Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk. redaktori *I. Serjanov*
Texnik redaktor *B. Turimbetov*
Kompyuterde tayarlagan *N. Saukieva*

Licenziya: AI № 108, berilgen waqti 2008-jul 15-iyul.

Original maketten basiwga ruxsat etilgen waqti 08.09.2017. Format 70x90 1/16.

Times KRKP garniturası. Ofset baspa usulında basıldı.

Kólemi 9.0 b.t. 9,55 shártli b.t. 9,3 esap b.t.

Nusqası 10411 dana Buyırpa

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

Ózbekistan Baspasóz hám xabar agentliginiń

Óafur Óulom atındaǵı baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyinde basıp shıǵarıldı.

100128. Tashkent. Labzak kóshesi, 86.

www.gglit.uz
E-mail: info@gglit.uz